VILÁG-TÖRTÉNET

4. (36.) évfolyam 2014. 2.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

GABRIELE HAUG-MORITZ
A BIRODALOM, A BIRODALMI ÁLLAMJOG ÉS A PROTESTÁNSOK

G. ETÉNYI NÓRA
A NÉMET-RÓMAI BIRODALOM ÉS A POLITIKAI NYILVÁNOSSÁG A 17. SZÁZADBAN

FORGÓ ANDRÁS
A KATOLIKUS FELVILÁGOSODÁS A NÉMET NYELVŰ TÖRTÉNETÍRÁSBAN

HÁMORI NAGY ZSUZSANNA
FRANCIAORSZÁG ÉS A NÉMET-RÓMAI BIRODALOM A 17. SZÁZADBAN

SZEMLE
HENDE FANNI, KALOTAI NOÉMI, KOLLÁR LEVENTE, KASUBA JUDIT ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

4. (36.) évfolyam 2014. 2.

Szerkesztők
Bottoni Stefano (felelős szerkesztő)
Bíró László (szerkesztő), Farkas Ildikó, Martí Tibor,
Skorka Renáta (rovatvezetők)
Katona Csaba (olvasószerkesztő)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Papp Imre, Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Egy ismeretlen ismerős – a Német-római Birodalom (Forgó András) 189

Tanulmányok

Gabriele Haug-Moritz: A birodalom, a birodalmi államjog és a protestánsok 191

G. Etényi Nóra: A Német-római Birodalom és a politikai nyilvánosság a 17. században 203

Forgó András: A katolikus felvilágosodás a német nyelvű történetírásban 239

Vajnági Márta: Koronázás a Német-római Birodalomban és Magyarországon a kora újkorban 267

Guitman Barnabás: Fejezetek a schmalkaldeni háború történetéből 295

Hámori Nagy Zsuzsanna: Franciaország és a Német-római Birodalom a 17. században. Francia diplomáciai és területszerző törekvések 319

Visszhang

Sághy Marianne: Szent Móric, a birodalom védőszentje: az ereklyék története
Az ezerötszáz éves Saint-Maurice d'Agaune-apátság kincstárának kiállítása a párizsi Louvre-ban 337

Szemle

Acta Pacis Westphalicae. A császári tárgyalások (Hende Fanni) 347

Béke és békebiztosítás a kora újkorban (Kalotai Noémi) 350

Felvilágosult szerzetesek. A német bencések 1740–1803 (Kollár Levente) 356

Biztonság a modern kor előtt és a jelenben (Kasuba Judit) 359

Jelen számunkat Forgó András szerkesztette.

Egy ismeretlen ismerős – a Német-római Birodalom

A Világtörténet aktuális számának írásai a Német-római Birodalom, vagy ahogy a kortársak nevezték, a Szent Római Birodalom történetéhez kapcsolódnak. A Közép-Európa nagy részét lefedő államalakulat ismeretlen ismerősként él a magyar történetírásban. Közismert tény, hogy hazánkat a magyar államalapítás óta szoros kötelék fűzte a szomszédos birodalomhoz, ahogy az is, hogy a késő középkorban már létrejött perszonálunió a következő évszázadban állandósult, miután Habsburg I. Ferdinánd 1556-ban átvette bátyjától a Német-római Birodalom kormányzását. Ez az állapot néhány időszak – a Rudolf és Mátyás közti testvérviszály, Wittelsbach Károly Albert, valamint Lotharingiai Ferenc István császársága – kivételével a birodalom 1806. évi megszűnéséig fennmaradt, összekapcsolva ezzel a két ország történelmét.

Ennek ellenére magáról a birodalomról, annak működéséről és a régióban betöltött szerepéről a legutóbbi évtizedekig a történelem iránt fogékony magyar olvasó csak kisszámú szakirodalomból tájékozódhatott. Nem sokkal több élt a köztudatban annál, mint hogy a 962-ben II. Ottó császár létrehozta államalakulat közel háromszáz, többé-kevésbé önálló fejedelemségből állt. Emellett máig tartja magát a „kisnémet" történetírás örökségeként az a nézet, hogy a francia külpolitika kezdeményezésére a vesztfáliai békével a Német-római Birodalom végérvényesen letért a „fejlődés útjáról", és anakronisztikus képződménnyé vált Európa közepén – egy sem nem szent, sem nem római, de még csak nem is birodalommá, ahogy azt már Voltaire becsmérlően megjegyezte.

Maga a német történetírás is hosszas vitákat folytatott és folytat ma is a saját múltjának kereteit meghatározó államalakulat értelmezésének lehetőségeiről. Noha a kérdésben nem született megnyugtató konszenzus – erre talán a jövőben sem érdemes várnunk –, a birodalom késő középkori és kora újkori történetének kutatása a II. világháborút követő évtizedekben örvendetes módon felélénkült, és ez az érdeklődés egyelőre töretlennek látszik. Így a magyar történetírás is egyre inkább felfigyelt a német kutatás eredményeire, és a rendszerváltozás következtében megnyíló új lehetőségek egyre szorosabbá fűzték a szálakat a két ország kutatói között.

A soron következő írások is erről az egyre intenzívebbé váló kapcsolatról tesznek tanúbizonyságot. Az első mindjárt az együttműködés szemléletes példájaként a protestáns rendiség egyik jeles német kutatójának áttekintése a birodalmi államjog és a protestáns rendi politika kapcsolatáról. A birodalom jogtörténete bo-

nyolult kérdés, ebben segít eligazodni Gabriele Haug-Moritz tanulmánya. Ezt követően, G. Etényi Nóra írásából egy mind nagyobb érdeklődésre számot tartó téma, a politikai nyilvánosság kutatásának új eredményeit ismerhetjük meg a németországi történetírás szemszögéből. A következő dolgozat egy szintén felívelőben lévő kutatási irány, a katolikus felvilágosodás vizsgálatának német eredményeiről és hazai lehetőségeiről tájékoztatja az olvasót, majd a szimbolikus politika bemutatásának egyik Németországban és hazánkban is kedvelt terepe, a koronázás kerül terítékre Vajnági Márta tanulmányában. Az ezt követő dolgozat Guitman Barnabás tollából a schmalkaldeni háború magyar szálait bogozza ki, új adatokkal szolgálva a hadtörténeti kutatás számára. Végül a Német-római Birodalom kora újkori történetének egyik legfontosabb kérdése: a francia külpolitika vesztfáliai béke utáni főbb irányvonala kerül a vizsgálat középpontjába Hámori Nagy Zsuzsanna tanulmányában.

A Visszhang rovatban Sághy Marianne írása olvasható a Német-római Birodalom középkori védőszentjének, Szent Móricnak kultuszáról egy párizsi kiállítás kapcsán. A könyvismertetések pedig a német történetírás legfrissebb eredményéről kívánnak számot adni egy forráskiadvány, egy monográfia és két tanulmánykötet bemutatásával.

A Világtörténet jelen számának szerzői remélik, hogy írásaikkal közelebb hozhatják a magyar olvasóközönséghez a Német-római Birodalom történetét, és kutatásaik ismertetésével tovább mélyítik azt a szakmai kapcsolatot, amely a német és magyar történészszakma között már eddig is számos eredményt hozott.

Forgó András

AN UNKNOWN ACQUAINTANCE: THE HOLY ROMAN EMPIRE

The writings of the present issue of *Világtörténet* are all related to the history of the Holy Roman Empire. Although it used to cover the territory of most of Central Europe, this state has always been handled as an unknown acquaintance in Hungarian historiography. On the one hand the Empire and Hungary had had close relations to each other since the foundation of the Kingdom of Hungary, while on the other hand Hungarian readers concerned with history had access only to a limited amount of secondary literature on the Empire and its political mechanisms. Since the political transformations at the end of the 20th century, however, professional connections between the German and Hungarian historians have become more lively. As a consequence, the research results of the experts of the Holy Roman Empire's history are more and more widely known in Hungary. The authors of the following papers would like to contribute to this process.

GABRIELE HAUG-MORITZ

A birodalom, a birodalmi államjog és a protestánsok[1]

Ha a birodalmat és a birodalmi államjogot felekezettörténeti szempontból vizsgáljuk – jelen esetben protestáns szemszögből –, két megközelítés is lehetséges. Törekedhetünk arra, hogy meghatározzuk, milyen arányban vettek részt protestáns tudósok a politikáról – és ezzel összefonódva – a közjogról folytatott diskurzusban, vagyis miként érveltek politikai, jogelméleti és így eszmetörténeti kérdésekben.[2] Vagy megközelíthetjük a kérdést úgy is, hogy azt állítjuk vizsgálatunk középpontjába, milyen jelentősége volt az államjognak a protestáns fejedelmek politikai gyakorlatában. Nyilvánvaló, hogy eközben az elméletet sem választhatjuk el a gyakorlattól. Az is nyilvánvaló, hogy a diskurzusok és a politikai praktikák közötti összefüggés különbözőképpen mutatkozik meg attól függően, hogy milyen kiindulópontból közelítjük meg a kérdést.

A következőkben a két út közül azon indulok el, amelyet eddig kevesebben választottak, és azt kísérlem meg bemutatni, hogy az államjog kialakulása és fejlődése milyen szoros összefüggésben állt a birodalomban a protestáns politika gyakorlati problémafelvetéseivel. Ezt három időmetszetben fogom bemutatni – az 1550., az 1650. és az 1750. évben –, végül kitekintek az 1806. évre is.

Az 1550. év

Az 1550. év még mindig az 1547 nyarán lezárult háború jegyében telt, amelyet V. Károly és szövetségesei vívtak a politikai protestantizmus legjelentősebb formációja, a schmalkaldeni szövetség vezető hatalmai ellen. Egy évig tartott a küzdelem, az úgynevezett schmalkaldeni háború (1546. június–1547. június). V. Károly János Frigyes szász választófejedelem és Fülöp hesseni tartománygróf ellen hadakozott. De nem vallási meggyőződésük miatt ragadt fegyvert ellenük és sújtotta őket birodalmi átokkal, hanem a birodalom békéjét és a császári tekintélyt veszélyeztető magatartásuk miatt, ahogy azt a birodalmi átkot kihirdető rendeletében megfogalmazta. Még 1550-ben sem sikerült a szász választó és a hesseni őrgróf minden szövetségesét megadásra kényszerítenie, Magdeburg és Bréma Hanza-városok tovább-

1 A dolgozat Haug-Moritz, 2006. átdolgozott és hivatkozásokkal kiegészített változata.
2 Ehhez a módszertani eljárást vö. Schorn-Schütte, 2006. munkájával.

ra is ellenálltak. Magdeburg 1551-ig heves publicisztikai küzdelmet is folytatott a háború politikai és főleg valláspolitikai eredményei ellen, amelyeket az 1548. évi augsburgi birodalmi gyűlés határozatai írtak elő.[3] Mivel a békét még nem sikerült helyreállítani a birodalomban, Károly 1550-ben ismét birodalmi gyűlést hívott össze Augsburgba, melyen a rendeknek személyesen kellett megjelenniük. Az 1550. év a császár szempontjából mindenekelőtt lehetőséget adott arra, hogy ne csak az 1548-ban hozott átmeneti rendelkezéssel (*Interim*), hanem véglegesen megoldódjon a robbanással fenyegető valláspolitikai helyzet. Ha sikerül rávenni a birodalmi gyűlésre összesereglett rendeket, hogy követeket küldjenek a III. Gyula pápa által 1551 májusára, Trientbe ismét összehívott zsinatra, akkor legalább az esélyét megteremthetik annak, hogy a birodalomban dúló vallási viszály véget érjen.[4]

Az uralkodó sikerrel járt: a császár hatalompolitikai fölényére tekintettel a protestánsok – 1548-hoz hasonlóan – kénytelenek voltak beleegyezni a zsinati részvételbe. De a birodalmi gyűlés lefolyása, különösen a schmalkaldeni háborúban a császár fontos szövetségesének számító, a szász választófejedelmi címmel is kitüntetett Móric herceg lavírozásai, valamint a gyűlés általában vett csekély eredményei jelezték, hogy 1550-ben a császári hatalom már gyengébb volt annál, mint azt sokan első látásra gondolták. Azonban azt, hogy összeomlása 1552 után olyan gyorsan és drámaian megy majd végbe, a gyűlés 1551. februári bezárásakor még nem lehetett előre látni. Károly öccse, Ferdinánd 1555-ben szükségesnek látta, hogy az augsburgi hitvallást követő rendeknek megadja a szabad vallásgyakorlatot, és az 1552. évi állapot szerint garantálja számukra egyházuk anyagi alapjait.[5]

Az 1550. évi eseményeknek a valláspolitikai kérdésekre összpontosító rövid vázlata máris rávilágít arra, hogy miként alakult ki az a helyzet, amely hosszú időre meghatározta a birodalom további történetét. A 16. század különlegessége a császári politikában rejlik, és az uralkodó abbéli meggyőződésében, hogy az ellentétek a jól bevált zsinati úton megoldhatók.[6] Függetlenül attól, hogy mennyire tartjuk reálisnak Károly politikai vízióját, ez a törekvés jól mutatja: a birodalom felekezeti helyzete Luther Márton fellépése után még több mint egy emberöltővel is képlékenyebb volt annál, mint gondolnánk, mind tisztán vallási, mind pedig világi-intézményi értelemben. Az augsburgi vallásbékében az ágostai hitvallás követőinek az összetartozást sugalló megnevezése (*Augsburgische Konfessionsverwandte*) is sokkal inkább egy, a megegyezést lehetővé tevő formula volt, mint a valóságos helyzet teológiailag vagy politikailag precíz körülírása.

A következők megértéséhez kevésbé lényeges az, hogy miként alakultak a protestánsok önmeghatározásának formái a birodalom későbbi története folyamán végbement teológiai és territoriális változások közepette. Lényegesebb, hogy a vallási szembenállás különböző megnyilvánulásai hogyan hatottak a birodalmi politikára. Négy szempontot kell itt kiemelnünk:

3 A háború menetének rövid leírását lásd Schmidt–Westphal, 1999. 228–231.; Kaufmann, 2003.
4 *RTA*, 2005b.
5 Gotthard, 2006.
6 Rabe, 2003. 6–104.

1. Már huszonöt évvel azelőtt, hogy az uralkodó 1546-ban fegyverhez nyúlt, a wormsi ediktumban egyértelművé tette: a keresztény önmeghatározás „új" formái csak az uralkodó ellenében fogalmazhatóak meg. Ezen a magatartásán egyetlen későbbi császár sem változtatott, a protestáns császárság elképzelése csak a fizetett publicisták kevéssé hihető elképzelése volt.

2. Annak, hogy a császár huszonöt évig nem a fegyveres megoldást választotta, több oka van. Ezek közül az egyik leglényegesebb, hogy császári és legfőbb bírói minőségében alternatív megoldási lehetőségek álltak rendelkezésére. 1530-ban ezekhez az eszközökhöz folyamodott, amikor a hitszakadás következményeiből adódó problémákat a Birodalmi Kamarabíróság (*Reichskammergericht*) illetékességéhez utalta, és így azokat jogi úton próbálta megoldani. Így a vallási kérdés a birodalom jogrendszerének része lett.[7]

3. A birodalom politikai univerzumában létrejött császári fölény, amely például 1550-ben lehetővé tette, hogy a protestánsok ígéretet tegyenek a zsinati részvételre, nem változtatott a politika 1500 körül átalakuló keretein. A birodalom lassan intézményesülő politikai rendszerében ugyan a birodalmi rendeknek több szerep jutott, ez azonban nem korlátozta jelentős mértékben a császár lehetőségeit.

4. Az 1550. év birodalmi történéseinek vizsgálata arra is ráirányítja a figyelmet, hogy miért volt a birodalmi rendek intézményesült részvétele a birodalmi gyűlésen, a birodalmi körzetekben és a birodalmi kamarabíróságon inkább hasznos, mint káros az uralkodói pozícióra nézve. A rendeknek ugyanis a közös felekezeti érdekek ellenére sem sikerült nagyobb mértékű politikai összefogást megvalósítaniuk. Így Móric herceg annak reményében, hogy megszerezheti a magdeburgi érsekség területét és a választófejedelmi címet, 1546-ban átpártolt szász rokonától és hitsorsosától a császárhoz. Az a tény, hogy a birodalomban annyira megosztott volt a politikai hatalom, hogy a vallási-felekezeti és a tisztán politikai érdekhelyzeteket hosszabb távon sem sikerült összeegyeztetni, hosszú időre megakadályozta a birodalom politikai rendjének felbomlását.

A protestánsoknak a birodalomhoz és a birodalmi államjoghoz való viszonyát érintő ötödik szempont nem kapcsolódik szorosan a röviden felvázolt eseményekhez. A protestáns rendek a század közepéig nem tudták megindokolni sajátos valláspolitikai magatartásukat. Mielőtt rátérnénk az 1650. év eseményeire, néhány megjegyzést fűzünk ehhez, a történtek megértéséhez fontos aspektushoz.

A birodalom politikai berendezkedésében hozzávetőleg 1500-tól jelentős változás kezdődött, ezzel a külső körülmények diktálta változással – kulcsszó: török veszély – azonban kezdetben nem járt együtt a politikai uralom megalapozása. A birodalmat ugyan fő vonalakban újkori-intézményes formában alakították át, de eszmeiségében továbbra is a római király különböző szintű vazallusainak gyülekezete maradt, amely a római császárok utódlásával a világi hatalom továbbélését biztosította, ahogy ezt a császári hatalmi igény történeti teológiai legitimációja megfogalmazta.[8]

7 Luttenberger, 1982.

8 Moraw, 1980. 1–36. Kultúrtörténeti megközelítéssel: Stollberg-Rilinger, 2008.

V. Károly katonai fellépését 1546-ban jellemzően az „írott törvényekkel" indokolta, de „Istentől rendelt hivatala" kötelezettségének következményeként jelenítette meg.[9]

A protestáns fejedelmek ezzel a szakrális legitimációjú és minden birodalmi gyűlés alkalmával megjelenített császári igénnyel kezdetben kevéssé tudtak szembeszállni, ahogy azt azok a viták is bizonyítják, amelyeket 1529-től kezdve jogászaik és teológusaik intenzíven folytattak. A császár megfogalmazta engedetlenség vádjával szemben a lelkiismeret szavával és az alattvalókról való gondoskodás kötelezettségével védekeztek, valamint a közjogban találtak olyan passzusokat, amelyek lehetővé tették, hogy megszervezzék az aktív fegyveres ellenállást. A politikai uralom új koncepciójára azonban 1547-ig nem támaszkodhattak. 1547-ben első alkalommal – és ami döntő, nyilvánosan – lefektették a politikai hatalom jogos formájának konzisztens, a különböző középkori jogi iskolákból eredeztetett magyarázatát. E felfogás alapján csak az az uralom volt érvényesnek tekinthető a birodalomban, amelyben a politika minden résztvevője a jogokat és kötelezettségeket kölcsönösnek tekintette, és ezek konszenzuális megegyezés alapján jöttek létre. Ezzel azonban 1547-ben nemcsak új, pusztán jogi természetű politikai nyelvet sikerült alkotniuk, hanem a minden politikai szereplő által elfogadott jog központi értékét is lefektették, ahogy az mindenekelőtt a választási kapitulációban, a birodalmi gyűlési határozatokban és a birodalmi békében a múltban és a jövőben meghatározásra került.

Amikor 1600 körül kialakult a birodalmi jogtudomány,[10] s ezekre a megállapodásokra a „birodalmi alaptörvények (*Reichsgrundgesetze*)" kifejezést kezdte alkalmazni, csak szavakba öntötte azt, amit a protestáns oldal már fél évszázaddal korábban gondolt a birodalom politikai nyilvánosságáról. Különös figyelmet érdemel, hogy a protestánsok csak akkor találták meg a birodalom politikai rendjének jogilag egységes értelmezését, amikor vereségük az eszmeileg és a gyakorlatban is fölénybe kerülő császárral szemben egyre nyilvánvalóbbá vált. Ez a körülmény azonban egy alapvető fontosságú jelenségre is rávilágít: a protestánsokat nem az írott szóhoz és így a modernitáshoz való, állandóan hangsúlyozott kötődésük vezette arra a terepre, amelyet később birodalmi államjognak neveztek el, hanem a birodalom politikai rendszerében kezdettől fogva nyilvánvaló strukturális alávetettségük. Az 1650. év eseményei csak első pillantásra mondanak ellent ennek a megállapításnak.

Az 1650. év

Mint száz évvel korábban, a 17. század közepén is egy háború következményeinek leküzdése állt a birodalmi politika középpontjában. Hiszen két évvel azelőtt ért véget a harmincéves háború, amely – legalábbis a birodalomban – hosszú időre békét teremtett, és amelynek egészen más dimenziói voltak, mint az 1546–1547. évi fegyveres összetűzéseknek. Fárasztó és hosszú volt az az út, amely elvezetett 1648. október 14-éhez, amikor III. Ferdinánd egyrészről Münsterben XIV. Lajos francia királlyal,

9 *RTA*, 2005a. 529–574. Vö. Haug-Moritz, 2005. 488–509.
10 Stolleis, 1988. 126–224.

másrészről Osnabrückben Krisztina svéd királynővel megkötötte a vesztfáliai békét. A 20. század második feléig a történettudomány ebben a békében a birodalom hosszú agóniájának kezdetét látta, amelynek majd csak Brandenburg–Poroszország felemelkedése, végül az 1870–1871. évi kisnémet birodalom megalapítása fog véget vetni.[11]

Amennyire igaz az, hogy ez a nézet mára már meghaladottá vált, annyira egyértelmű az is, hogy a béke a protestáns önmeghatározás feltételeire nézve kedvező hatással volt. Nemcsak azért, mert az evangélikus mellett a református egyházat is elismerte egyenrangú félnek, és a felekezeti status quót az úgynevezett normanap (1624. január 1.) garantálta, hanem mert a béke a „baráti megegyezést (*amicabilis compositio*)" írta elő alapelvként, és meghatározta, hogy a három bevett felekezet hogyan valósítsa meg az érdekegyeztetést. A „baráti megegyezés" megteremtése érdekében ugyanis új eljárást vezettek be a birodalmi tanácskozásban: vallási kérdésekben ettől kezdve nem az addig szokványos módon, a birodalmi gyűlés választófejedelmi, fejedelmi és városi kúriájában hoztak döntést, hanem a két protestáns felekezet és a katolikus fél kúriák fölötti tanácskozást folytatott. Ez az eljárás, az úgynevezett *itio in partes*, minden esetben, amikor megvalósult, ellensúlyozta a császári pozíciót a birodalmi alkotmányszerkezetben – így a birodalmi fejedelmek fölött álló uralkodóból a katolikus párt leghatalmasabb tagja lett.[12]

Miközben az *itio in partes* bevezetése után a császár már csak első volt az egyenlők között, a protestánsoknak sikerült a birodalom vallási rendjének keretei között annak a programnak egy részét is megvalósítani, amelyet az 1600 óta jogi résztudománnyá fejlődött birodalmi államtan jeles képviselői fogalmaztak meg. Ezzel a béketárgyalásokon a birodalmi rendek egy része hatékony fegyvert kapott a kezébe. Az új tudományt ugyan nem csak a protestáns államokban művelték, de ott támogatták a legnagyobb mértékben. Különösen azoknak a fejedelemségeknek az egyetemei jeleskedtek az új tudományban, amelyek dinasztiáit a harmincéves háború folyamán gyakorolt császári politika kifejezetten háttérbe szorította: a Pfalzi Választófejedelemségben működő Heidelberg, a türingiai Jéna, a Hessen–Kassel területén lévő Marburg, valamint a szászországi Helmstedt. Az „új" birodalmi államtan legbefolyásosabb képviselője azonban nem egyetemi oktató volt, hanem a publicista Bogislaw Philipp von Chemnitz, akire leginkább jénai tanára, Dominicus Arumaeus (1579–1637) volt nagy hatással. Hippolitus à Lapide álnéven 1640-ben jelentette meg *Dissertatio de Ratione Status in Imperio Romano-Germanico* (Értekezés az államrezonról a Német-római Birodalomban) című munkáját. Chemnitz jelentősége abban állt, hogy a birodalom politikai rendjét már nem a császártól, hanem a birodalmi gyűlésen összeült rendektől eredeztette, őket ruházta fel szuverenitással. Eszerint a törvénykezést és az ítélkezést úgy kellett alakítani, hogy azok a birodalmi gyűlés hatáskörébe essenek, a császár pedig csak a birodalmi gyűlés felhatalmazásával legyen politikailag cselekvőképes. A birodalmi alkotmánynak ezek után nem monarchista, hanem arisztokratikus jegyeket kellett felmutatnia.[13]

11 Becker, 1999. 439–466.
12 Haug-Moritz, 1992. 445–482. (a régebbi irodalom idézésével).
13 Vö. Stolleis, 1988., valamint Riklin, 2006. 185–224.

Chemnitz hangot adott annak a félelmének is, hogy forradalmi politikai programja csak kezdeti sikert aratna, hiszen a birodalmi rendek nem lennének képesek olyan összefogásra, amely a gyakorlatban is megvalósíthatná ezt a császárellenes koncepciót. A vesztfáliai béketárgyalások folyamata igazolni látszott ezeket a félelmeket, mert a birodalmi alkotmánynak ez az értelmezése csak a birodalmi rendek egy kis csoportjának érdekeivel volt összhangban, akik a világiak közül kerültek ki. Az elsöprő többség, mindenekelőtt az egyházi fejedelmek elutasították ezt az álláspontot, hiszen éppen a császár volt az, aki biztosította önálló politikai szerepüket a birodalom kötelékében. Így 1648-ban nem valósult meg ez a radikálisan új elképzelés, csak azokat az elemeit fogadták el, amelyek már korábban is érvényben voltak, és amelyeknek a 16. század jogtudománya legitimációt szerzett.

Több mint véletlen egybeesés, hogy a jénai egyetemen tevékenykedő Friedrich Hortleder éppen 1645-ben publikálta műve második kiadását, melyben a schmalkaldeni háború hatása alatt létrejött, protestáns vitairodalmat dokumentálta.[14] Ebben az évben ugyanis döntő fordulat állt be a vesztfáliai béketárgyalásokon. Ami a 16. század közepén protestáns részről még csak megfogalmazásra került, most megvalósult, anélkül hogy ezekkel a törekvésekkel szemben Trauttmannsdorff gróf, a császári főtárgyaló említésre méltó ellenállást tanúsított volna. Minden résztvevő egyetértett abban, hogy a birodalom politikai rendjét a birodalmi alkotmányon nyugvó és a birodalmi gyűlésben, a birodalmi körzetekben, valamint a birodalmi jogszolgáltatásban megvalósuló egészként kell értelmezni, amire a császár és a birodalmi rendek politikai megnyilvánulásaik alkalmával rá is kényszerültek. A birodalmi alaptörvényeket ezt követően már nem egyoldalú császári interpretációval, hanem minden politikai résztvevő bevonásával lehetett a kor változó körülményeihez igazítani. E kompromisszumkészség ellenére Trauttmannsdorff kérlelhetetlenül és sikeresen ragaszkodott két ponthoz: először is, hogy a vesztfáliai béke vallási szabályozásai ne legyenek érvényesek a Habsburg örökös tartományokban, másrészt hogy a császár legfőbb bírói funkciója korlátozás nélkül megmaradjon.[15]

Az már 1650-ben nyilvánvalóvá vált, hogy a császár legfőbb bírói szerepének megőrzése milyen jelentős akadálya volt a birodalmi alkotmány arisztokratikus értelmezésének. Az 1649 óta ülésező, a vesztfáliai béke rendelkezéseit a gyakorlatba átültetni hivatott nürnbergi gyűlést (*Nürnberger Exekutionstag*) teljesen lekötötte a svéd csapatkivonás kérdéseinek és a béke terjedelmes restitúciós szabályainak megvalósítása. Az időközben felmerült konfliktusok[16] minden eddiginél jobban megmutatták, hogy milyen döntő szerepet játszik a császár a birodalomban, miután sikerült neki megőrizni legfőbb bírói tisztségét. Mindössze egy radikális kisebbség programjában szerepeltek a békének azok a kitételei – az *itio in partes* elvétől a *negotia remissa*[17] kimondásáig –, amelyek a császár vezető pozícióját megkérdőjelezték.

14 Hortleder, 1645.; Hortleder, 1617. Vö. újabban: Caspary, 2006.
15 Haug-Moritz, 2004. 125–178.
16 Vö. Fuchs, 2010.
17 Azok a vitás ügyek, amelyeket nem rendezett a vesztfáliai béke, hanem megoldásukat a következő birodalmi gyűlésre utalta (*a ford.*).

Az 1750. év

Ha felületesen nézzük, akkor az 1650 és az 1750 között eltelt száz évben nem sok változás történt. A birodalom felekezeti térképe néhány fejedelmi család sarjának katolizálását leszámítva – melyek közül kiemelkedik Erős Ágost szász választófejedelem konverziója – az 1650. évi viszonyokat tükrözi. 1750-ben, amint egy évszázaddal korábban is, egy európai háború utóhatásai érződtek. Ez a háború a birodalom területén Mária Terézia és II. Frigyes között dúlt Sziléziáért. Elfoglalása megalapozta a poroszok nagyhatalmi törekvéseit, amelyek a következő háború lezárulta után, 1763-ban végleg kirajzolódtak.

A birodalom politikai helyzetére nézve tanulságos a 18. század közepén lezajlott egyik, első pillantásra jelentéktelen esemény. 1750 májusában a *Corpus Evangelicorum*, ahogy a birodalmi gyűlésen képviselt protestáns rendeket az 1720-as évek óta általánosan nevezték, megbízta Brandenburg-Ansbach őrgrófját, hogy avatkozzon be a Hohenlohe-Waldenburch hercege és két evangélikus alattvalója közötti konfliktusba. Az őrgróf katonai úton kívánta végrehajtani a Birodalmi Udvari Tanács (*Reichshofrat*) egyik döntését, amelyet egyébként később ideiglenesen hatályon kívül helyezett. A Birodalmi Udvari Tanács gyorsan reagált a „végrehajtási segítségre": 1750 októberében semmisnek nyilvánította a rendelkezéseket, 1752-ben pedig a *Corpus Evangelicorum* eljárását a császár legfőbb bírói hatalmával összeegyeztethetetlennek nyilvánította. A császár ezzel az egyértelmű reakcióval olyan konfliktushelyzetet teremtett, amely az 1780-as évek közepéig változó mértékben meghatározta a birodalom politikáját. De miért 1750-ben sikerült a protestánsoknak az, ami a birodalom korábbi történetében egyszer sem – az egységes katonai fellépés –, és miért reagált Bécs ilyen energikusan a látszólag jelentéktelen katonai akcióra? Ha erre a kérdésre választ keresünk, vissza kell nyúlnunk a birodalom 18. század eleji történetéhez.[18]

1700 körül végképp nyilvánvalóvá vált az a jelenség, amely már korábban is kezdett kirajzolódni: a Habsburg császárok, különösen I. Lipót, az 1648 után átalakult politikai környezetben is sikeresen megőrizték vezető szerepüket a birodalomban. A 16. század közepén a császári udvarban létrejött és 1654-ben megreformált bíróság, a Birodalmi Udvari Tanács fokozatosan csökkentette a birodalmi rendek által jobban felügyelt Birodalmi Kamarabíróság jelentőségét. Az 1663-tól folyamatosan ülésező birodalmi gyűlés pedig annak a császári politikának vált a terepévé, amelynek sikerült a Franciaországgal vívott háborúk mögé felsorakoztatni a birodalmi rendeket, és minden olyan fejedelmi törekvést ellehetetleníteni, amely a vesztfáliai békére támaszkodva nagyobb politikai autonómiát kívánt megcélozni. Így sikerült leküzdeni azokat a vitás kérdéseket is, amelyek a birodalom vallási berendezkedésének szabályozásából bontakoztak ki. 1702-ben a császár rövid úton kinyilvánította, hogy nem fogadja el a vesztfáliai béke normaév-alapelvének feláldozását a Pfalzi Választófejedelemség felekezeti viszonyai tekintetében, az 1697-ben Franciaországgal megkötött rijswijki béke kapcsán. Minden további felekezeti kérdés megtárgyalását egy, az összes résztvevő bevonásával alakult rendkívüli birodalmi küldöttség elé utalta, amelybe egyenlő

18 Haug-Moritz, 1995. 189–207.

számban delegáltak katolikus és protestáns tagokat. Így az ügy egy időre ennyiben is maradt. Amikor azonban 1715-ben a katolikus pfalzi választófejedelem ismét megkérdőjelezte a protestánsok jogait – pontosabban a heidelbergiek templomlátogatási jogát –, eszkalálódott a helyzet. Öt év leforgása alatt a protestáns rendek és a császár a birodalmi gyűlésben folytatott heves ütésváltással két homlokegyenest ellenkező alkotmányértelmezést alakítottak ki, amelyet a 18. század folyamán a virágkorát élő birodalmi államtan jogilag egyre inkább körülbástyázott.[19]

Az úgynevezett *Principia Evangelicorum* sarokköve az az alapkövetelmény volt, mely szerint a birodalmi gyűlésen képviselt protestáns rendek összességét egyetlen *corpus politicum*nak, vagyis politikai szövetségnek kell tekinteni. Mint ilyen szövetségnek joguk lenne külön tanácskozni, döntéseket megfogalmazni, és ezeket kisebbségi véleményként a többségi határozatokhoz hozzáfűzni. A szövetségi tevékenység minden birodalmi ügyre kiterjedne, amely a protestáns fejedelmeket és alattvalóikat közvetetten és közvetlenül érintik, vagy a *Corpus Evangelicorum* illetékességi körébe tartozónak tekinthetőek. Eszerint ha a *Corpus Evangelicorum* úgy döntene, hogy egy „vallási" kérdéssel foglalkozik – és tulajdonképpen akármelyik birodalmi ügy vallási ügynek is tekinthető –, akkor azt az *itio in partes* elve szerint kell megtárgyalni. Csak az itt született döntés után lehetne folytatni az ügy tárgyalását a birodalmi gyűlésen. A *Corpus Evangelicorum* azonban mindenekelőtt a protestáns hitsorsosainak a császár előtti képviseletét látná el, de szükség esetén a császári akarattól függetlenül is, saját belátása szerint beavatkozhatna a konfliktusokba, akár békés, akár katonai eszközökkel, mely utóbbi elsőként 1750-ben be is következett.[20]

A császári fél 1715. és 1720. évi határozataiban az egész protestáns argumentáció premisszáját utasította el: a *Corpus Evangelicorum* szövetségi jellegét kérdőjelezte meg. Szerinte a *Corpus*nak mint egyenrangú tagok – hozzátehetjük: túlnyomórészt fejedelmek – szövetségének hiányzik az alkotmányos jellege, és egyszemélyű vezetése, amely a szövetséget kifelé képviselhetné. Lehet, hogy a *Corpus* a protestánsok egyesülete, de nem szövetsége, ezért minden ebből levezetett joguk semmis. Különösen a hitsorsosaik fölötti bíráskodási igény sérti az uralkodó felségjogait (*jura et reservata Majestatis Caesareae*), valamint a vesztfáliai békét, amely egyértelműen tiltja a birodalmi rendek területi szuverenitásába történő beavatkozást, általában elveti az erőszak alkalmazását, és csak a „barátságos megegyezést", valamint a bírói döntést ismeri el. Röviden: a birodalmi alkotmány összeomlásával fenyegetne, ha az evangélikus törekvések megvalósulnának. A császár szemszögéből a politikai rend és a birodalmi alkotmány protestáns értelmezése megfosztaná az uralkodót attól a két eszköztől, amely lehetővé tette újbóli felemelkedését 1648 után: a birodalmi gyűléstől és legfőbb bírói tisztségétől. De a császár már nem volt képes a protestáns alkotmányértelmezést rövid úton érvénytelennek nyilvánítani, hiszen a birodalmi alkotmányjog magyarázata 1648 után csak a rendekkel egyetértésben volt lehetséges. Így az a 18. század második évtizede óta nyitott kérdés,

19 Vö. ehhez és a következőkhöz Haug-Moritz, 1992.

20 A *Corpus Catholicorum* aktivitásait – kifejezetten a 18. század második felére nézve – átfogóan publicisztikailag dokumentálja Schauroth, von, 1751–1752.; Herrich, 1786.

hogy melyik jogértelmezést lehet érvényesíteni, nem jogi, hanem hatalmi kérdéssé vált. A hatalom azonban a 18. század közepe óta olyan módon változott, hogy a különböző jogértelmezések megbénították a politikai rendet.

1. Az 1648 után végbement döntő változás a birodalmi rendek politikai részvételében, valamint a közöttük egyre növekvő hatalmi szakadék egészen különleges módon hatott a *Corpus Evangelicorum* összetételére. A szervezet egyre inkább olyan birodalmi rendek gyűjtőhelyévé vált, amelynek tagjai nyomatékosan, még ha csekély eredménnyel is azon dolgoztak, hogy fejedelemségüket versenyképessé tegyék az egyre erősödő európai konkurenciaharcban, vagyis a többé-kevésbé nagy hatalmú birodalmi rendek gyűjtőhelyévé. Amennyiben személyes felekezeti hovatartozásuktól függetlenül protestáns fejedelemségen uralkodtak, a *Corpus* tagjai voltak. Bajorország és a Habsburg örökös tartományok kivételnek számítottak. Így a birodalom történetében – és ez döntő – először kerültek nagymértékben fedésbe a felekezeti érdekek a politikaival. Még inkább növelte a protestáns érdekérvényesítés lehetőségét, hogy körülbelül 1700-tól egyre kevesebb tag egyre több szavazattal rendelkezett. Mindenekelőtt a brandenburgi választófejedelem, egyben porosz király, illetve a hannoveri választófejedelem, egyben brit uralkodó profitált a hatalmi átrendeződésből. Ez a változás különösen az 1740-es évektől, Brandenburg–Poroszország nagyhatalommá válásától éreztette hatását. Ettől az időtől kezdve a két egymással a vezetésért konkuráló fejedelemség könnyedén kijátszotta a *Corpus* hagyományos vezető hatalmát, a mindig a kompromisszumokban érdekelt Szászországot. Így a Habsburg–Hohenzollern-ellentét a birodalmi gyűlésen kissé leegyszerűsítve a *Corpus Evangelicorum* és a – magát így soha nem nevező – *Corpus Catholicorum* között nyilvánult meg.[21]

2. Legalább ekkora jelentőséggel bír annak a kérdésnek a megválaszolása, vajon a politikai szembenállás még a felvilágosodás századában is – sőt ekkor még inkább, mint korábban – miért a felekezeti törésvonalak mentén mutatkozott meg, és miért vezetett ez a helyzet az 1780-as évektől politikai eszközökkel megoldhatatlan, nyílt krízishez. A válasz az 1648-ban megalkotott birodalmi vallási jogban (*Reichsreligionsrecht*) rejlik, amely új lehetőségeket teremtett a politikai cselekvés igazolására. A *Corpus Evangelicorum* a protestánsok első összefogása volt, melynek legitimációja az írásba fektetett jogtól eljutott egy, a császártól és az ő alkotmányértelmezésétől független politikai rend képzetéig. A még a 18. században is protestáns dominanciájú birodalmi államjog szintén megtette a magáét, hogy a valóságértelmezés protestáns, vagyis a vezető fejedelemségekhez kötődő kiindulópontját alátámassza. Az a tény, hogy éppen a Bajorországban működő, katolikus birodalmi államjogászok fáradoztak a birodalmi alkotmány protestáns értelmezésének legalább részbeni jogi magalapozásán,[22] ráirányítja figyelmünket a leglényegesebb dologra: arra a körülményre, hogy a *Principia Evangelicorum* mögött a birodalmi jognak a világi fejedelmekhez igazított értelmezése húzódott meg.

A nagy hatalmú világi fejedelmek számára azonban az idő előrehaladtával egyre kevésbé volt összeegyeztethető a Habsburg császári ház kiváltságos helyzete

21 Haug-Moritz, 2012. 189–214.; továbbá Kalipke, 2008. 405–447.
22 Haug-Moritz, 1991. 141–157.

saját hatalmi igényükkel a birodalom politikai rendszerében. Ezért torkolltak a birodalmi rendek egyre nyíltabb obstrukciójába az 1760-as évektől a fiatal császár, II. József nagy figyelemmel követett törekvései, melyekkel a birodalmi politikának az elődöktől örökölt és a császár szempontjából előnyös mechanizmusait mozgásba kívánta hozni. Így a rajnai szövetségbe tömörült rendeknek azt az 1806. évi állásfoglalását, mely szerint „az a kötelék, amely eddig a német állam különböző tagjait összetartotta, már nem alkalmas erre a célra", az 1780-as évektől kezdve a birodalom politikai rendje szempontjából mértékadó erők mindegyike osztotta, annak ellenére, hogy ekkor még fontosnak tartották e kötelék fenntartását. Az a tény, hogy a protestáns alkotmányfelfogás olyan tervezeteket készített elő, amelyek lehetővé tették ennek a szükségszerűségnek a figyelembevételét és a német államiságnak a 19. század elején történő, föderatív nemzeti alapon való megszervezését, jól mutatja ennek az alkotmányfelfogásnak a jövőbe mutató jelentőségét.[23]

(Fordította: Forgó András)

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Herrich
1786 *Sammlung aller Conclusorum, Schreiben und anderer Verhandlungen des hochpreißlichen Corporis Evangelicorum. Vom Jahre 1753 bis 1786 als eine Fortsetzung des Schaurothischen Werks [...].* Hrsg. v. Herrich, Nikolaus. Regensburg, 1786.

Hortleder
1617 *Der Römischen Keyser und Königlichen Maiestete, Auch des Heiligen Römischen Reichs* [...] *Handlungen und Ausschreiben* [...] *von den Ursachen des Teutschen Kriegs Kaiser Carls des Fünfften* [...]. Franckfurt am Meyn, 1617.
1645 *Der Römischen Keyser- und Königlichen Maiestät* [...] *Handlungen und Ausschreiben* [...] *Von Rechtmässigkeit, Anfang, Fort und endlichen Außgang des Teutschen Kriegs* [...] *Vom Jahr 1546 biß auff das Jahr 1558.* Hrsg. v. Hortleder, Friedrich. 2. Aufl., Gotha, 1645.

RTA
2005a. *Deutsche Reichstagsakten.* Jüngere Reihe. *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V.* Bd. 17. *Der Reichstag zu Regensburg 1546.* Bearb. von Aulinger, Rosemarie. München, 2005.
2005b. *Deutsche Reichstagsakten.* Jüngere Reihe. *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V.* Bd.19/1–2. *Der Reichstag zu Augsburg 1550/51.* Bearb. von Eltz, Erwein. München, 2005.

Schauroth, von
1751–1752 *Vollständige Sammlung Aller Conclusorum, Schreiben Und anderer übrigen Verhandlungen Des Hochpreißlichen Corporis Evangelicorum. Von Anfang Des jetzt fürwährenden Hochansehnlichen Reichs-Convents Bis auf die gegenwärtige Zeiten.* Hrsg. v. Schauroth, Eberhard Christian Wilhelm von. 3 Teile (6 Bde). Regensburg, 1751/52.

23 Haug-Moritz, 2009. 403–419. A „föderatív nacionalizmus" fogalmához: Langewiesche, 2008.

2. Szakirodalom

Becker
1999 Becker, Winfried: Der Westfälische Friede im historisch-politischen Urteil der Nachwelt. In: *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 62. (1999) 439–466.

Caspary
2006 Caspary, Gundula: *Melchior Goldast und seine Editionen zur Reichsverfassungsgeschichte*. Göttingen, 2006.

Fuchs
2010 Fuchs, Ralf-Peter: *Ein ‚Medium zum Frieden'. Die Normaljahrsregel und die Beendigung des Dreißigjährigen Krieges*. München, 2010.

Gotthard
2006 Gotthard, Axel: *Der Augsburger Religionsfrieden*. Münster, 2006.

Haug-Moritz
1991 Haug-Moritz, Gabriele: Kreittmayr und die Religionsverfassung des Reichs im Zeichen der Rekonfessionalisierung. In: *Wiguläus Xaver Aloys Freiherr von Kreittmayr 1705–1790. Ein Leben für Recht, Staat und Politik. Festschrift zum 200. Todestag*. Hrsg. v. Bauer, Richard–Schlosser, Hans. München, 1991. 141–157.
1992 Haug-Moritz, Gabriele: Kaisertum und Parität. Reichspolitik und Konfessionen nach dem Westfälischen Frieden. In: *Zeitschrift für Historische Forschung*, 19. (1992) 445–482.
1995 Haug-Moritz, Gabriele: Corpus Evangelicorum und deutscher Dualismus. In: *Alternativen zur Reichsverfassung in der Frühen Neuzeit?* Hrsg. v. Press, Volker. München, 1995. 189–207.
2004 Haug-Moritz, Gabriele: Die Friedenskongresse von Münster/Osnabrück (1643–1648) und Wien (1814/15) als „deutsche" Verfassungskongresse – ein Vergleich in verfahrensgeschichtlicher Perspektive. In: *Historisches Jahrbuch*, 124. (2004) 125–178.
2005 Haug-Moritz, Gabriele: „Ob wir uns auch mit Gott / Recht und gutem Gewissen / wehren mögen / und Gewalt mit Gewalt vertreiben?" Zur Widerstandsdiskussion des Schmalkaldischen Krieges 1546/47. In: *Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt*. Hrsg. v. Schorn-Schütte, Luise. Gütersloh, 2005. 488–509.
2006 Haug-Moritz, Gabriele: Das Reich, das Reichsstaatrecht und die Protestanten. In: *Das Heilige Römische Reich und sein Ende 1806. Zäsur in der deutschen und europäischen Geschichte*. Hrsg. v. Hartmann, Peter Claus–Schuller, Florian. Regensburg, 2006. 98–111.
2009 Haug-Moritz, Gabriele: Zu einer vergessenen Wurzel deutscher föderativer Staatlichkeit – die konfessionelle Pluralität des Reiches nach 1648. In: *Studien zur politischen Kultur Alteuropas. Festschrift für Helmut Neuhaus zum 65. Geburtstag*. Hrsg. v. Gotthard, Axel et al. Berlin, 2009. 403–419.
2012 Haug-Moritz, Gabriele: Protestantisches Einungswesen und kaiserliche Macht. Die konfessionelle Pluralität des frühneuzeitlichen Reiches (16. bis 18. Jahrhundert). In: *Zeitschrift für Historische Forschung*, 39. (2012) 189–214.

Kalipke
2008 Kalipke, Andreas: „Weitläuffikgeiten" und „Bedecklichkeiten" – die Behandlung konfessioneller Konflikte am Corpus Evangelicorum. In: *Zeitschrift für Historische Forschung*, 35. (2008) 405–447.

Kaufmann
2003 Kaufmann, Thomas: *Das Ende der Reformation. Magdeburgs „Herrgotts Kanzlei" (1548–1551/52)*. Tübingen, 2003.

Langewiesche
2008 Langewiesche, Dieter: *Reich, Nation, Föderation. Deutschland und Europa*. München, 2008.

Luttenberger
1982 Luttenberger, Albrecht P.: *Glaubenseinheit und Reichsfriede. Konzeptionen und Wege konfessionsneutraler Reichspolitik 1530–1552*. Göttingen, 1982.

Moraw
1980 Moraw, Peter: Versuch über die Entstehung des Reichstages. In: *Politische Ordnungen und soziale Kräfte im Alten Reich*. Hrsg. v. Weber, Hermann. Wiesbaden, 1980. 1–36.

Rabe
2003 Rabe, Horst: Zur Entstehung des Augsburger Interim 1547/48. In: *Archiv für Reformationsgeschichte*, 94. (2003) 6–104.

Riklin
2006 Riklin, Alois: *Machtteilung. Geschichte der Mischverfassung*. Darmstadt, 2006.

Schmidt– Westphal
1999 Schmidt, Georg–Westphal, Siegrid: Schmalkaldischer Krieg (1546–1547). In: *Theologische Realenzyklopädie*. Bd. 30. Berlin, New York, 1999. 228–231.

Schorn-Schütte
2006 Schorn-Schütte, Luise: *Historische Politikforschung. Eine Einführung*. München, 2006.

Stollberg-Rilinger
2008 Stollberg-Rilinger, Barbara: *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches*. München, 2008.

Stolleis
1988 Stolleis, Michael: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*. Bd. 1. *Reichspublizistik und Policeywissenschaft 1600–1800*. München, 1988.

GABRIELE HAUG-MORITZ

THE EMPIRE, THE IMPERIAL STATE LAW AND THE PROTESTANTS

The paper seeks to answer the following question: How did the political practice of the Protestant Estates change in the Holy Roman Empire under the influence of the developing imperial state law elaborated mostly by Protestant legal experts. The author presents three case-studies. At first she focuses on the Imperial Diet of Augsburg held during the Schmalkaldic War in 1550. In the second case she examines the debates on the implementation of the decrees of the Westphalia peace treaties around 1650. The third scrutiny sheds light upon a conflict between the Aulic Council and the league of the Protestant Estates, known as *Corpus Evangelicorum*, which took place subsequent to the War of the Austrian Succession in 1750. The analysis demonstrates the underlying difference between the examined eras. Despite the diminishing imperial influence, the model of a Catholic Empire headed by the Emperor was not questioned during the 16th century. From the beginning of the 17th century, however, imperial state law, elaborated predominantly by Protestant legists and supported by the Protestant Princes, had already queried the leading role of the Emperor. The common political stand of the Protestants, which had grown strong after the Peace of Westphalia, resulted in a more and more powerful interpretation of the Empire that derived from the Catholic understanding essentially. The struggle between the two conceptions led to the gradual paralysation of the political system from the mid-18th century, which finally contributed to the dissolution of the Empire as well.

G. ETÉNYI NÓRA

A Német-római Birodalom és a politikai nyilvánosság a 17. században

A Német-római Birodalom kora újkori politikai nyilvánosságát vizsgáló kutatásoknak jelentős történeti előzményük van, az 1980-as évektől azonban új lendületből táplálkozó konjunktúrájuk figyelhető meg. Jürgen Habermas nagy hatású műve,[1] mely tagadta a kora újkorban meglévő széles körű politikai nyilvánosságot, s a hatalomgyakorló elit reprezentatív nyilvánosságát tartotta relevánsnak, olyan problémafelvetést jelentett, mely tagadásában is fundamentumává vált a 16–17. századi nyilvánosság vizsgálatának a hatalmas kora újkori nyomtatványanyaggal rendelkező Német-római Birodalom vonatkozásában. A nem szűnő érdeklődésnek csak az egyik magyarázata a média- s kommunikációtörténeti vizsgálatok nemzetközi virágkora. A másik lényeges oka az összegző tanulmánykötetek és az egyedi jelenségeket elemző művek sokaságának az, hogy a kora újkori nyilvánosság feltérképezése közelebb visz a Német-római Birodalom politikai sajátosságainak megragadásához és megértéséhez.[2]

A kora újkori Európa legnagyobb hatású nyomdaközpontjai nem a Német-római Birodalom területén működtek. A 16. században Velence, majd Antwerpen, a 17. században Amszterdam, a 18. században pedig London számított a meghatározó információs centrumnak. A több hatalmi tényező által irányított, sok jelentős nyomdacentrummal rendelkező, több nagyvárosra támaszkodó, széles és rétegzett olvasóközönséget elérő birodalmi nyilvánosság azonban a kora újkor lényeges jelenségeire irányítja rá a figyelmet. A rövid idő alatt nagy mennyiségben terjesztett nyomtatott információ már a reformáció gyors térnyerésében meghatározó szerepet játszott, de a szisztematikus nyomtatott híráramoltatásban rejlő lehetőséget a 17. század elejétől lehetett igazán hatékonyan kihasználni. A legújabb kutatások középpontjában is a 17. században lezajlott információrobbanás áll, hogy milyen tényezők eredményezték a szisztematikus médiarendszer kialakulását.

A nyomdászatban lezajlott technikai újítások már a 16. század közepére lehetővé tették a kisméretű kiadványok nagy mennyiségű és gyors előállítását. A kommunikációban bekövetkező radikális változáshoz[3] szükséges volt az út- és postahálózat korszerűsítése és hozzáférhetővé tétele, mely – az adott infrastrukturális

1 Habermas, 1962; Habermas, 1971.

2 Az elnevezésében is változatos Német-római Birodalom, Szent Római Birodalom, Német Nemzet Szent Római Birodalma, Régi Birodalom államalakulatát vizsgáló legújabb német kutatásokról: Forgó, 2012. 171–186.

3 Giesecke, 1991; Mörke, 1995. 15–32.; Würgler, 2009.

keretek között – megváltoztatta a tér-idő viszonyt.[4] A birodalmat behálózó postaszolgálat kiépítése a hatalomgyakorlást is hatékonyabbá tette, de alapvetően a postahálózat megnyitása, gazdaságossá tétele teremtette meg a hosszú távú működőképességét. A hatalomgyakorló elit védett információs csatornái, a kereskedő- és bankárcsaládok gazdasági hírhálózatai és a kulturális elit levelezőrendszere mellett kiépült a hírekkel való kereskedelemnek egy új mechanizmusa, mely az exkluzív kéziratos híráramoltatás mellett „tömegcikké" tette a nyomtatott híreket. Az újságok már nem a hírek valódiságát, „igazság"-tartalmát hangsúlyozták figyelemfelkeltő címeikben, mint a 16. század elején, hanem az első megjelenést, a hírek újdonságát és gyorsaságát.[5] A nyomtatott újság a kiadóknak is kedvező volt, hiszen rövidebb idő alatt megtérült a befektetés, mint a hónapok alatt eladható könyvek esetében.[6]

A többközpontú és sokféle rétegzettségű birodalmi nyilvánosság

A rendszeresen megjelenő híreknek köszönhetően a 17. század elejére hatékony struktúrája bontakozott ki a sajtópiacnak.[7] A különböző sajtóműfajok között hierarchia alakult ki, ezáltal a sajtó rétegzett befogadó közönséget célozhatott meg. Részben ennek is köszönhető, hogy megindult a különböző újságműfajok katalógusainak szisztematikus összeállítása, ami nagy távlatokat nyitott a történeti kutatásnak. A brémai egyetemen működő Deutsche Presseforschungsinstitut német, osztrák és svájci könyvtárakból és levéltárakból az összes ismert 17. századi német hetilapot összegyűjtötte és a *Presse und Geschichte* sorozat köteteiben a feldolgozásukat is koordinálja.[8] A legnagyobb kora újkori nyomtatványanyaggal rendelkező német kutatókönyvtárak, mint a Bayerische Staatsbibliothek München, Staatsbibliothek Berlin részvételével, a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek irányításával, s mintegy tizenöt jelentős könyvtár – közte Göttingen, Halle, Gotha, Weimar gazdag állománnyal rendelkező intézményeinek – közreműködésével épül ki a 17. századi német nyomtatványok internetes katalógusa, mely jelenleg, bő tízéves feldolgozás után több mint 270 ezer címet tartalmaz.[9]

A több tízezernyi, metszetekkel illusztrált röplap feltérképezéséhez többféle megközelítésből készültek röplapkatalógusok. A müncheni irodalomtörténész Wolfgang Harms irányításával jelentős korabeli röplapgyűjtemények kommentált kiadására került sor tematikus kötetekben a Wolfenbüttelben, Darmstadtban és Zürichben fentmaradt röplapok alapján.[10] Jelenleg 11. köteténél, s az 1685. évnél tart John Roger Paasnak a legnagyobb európai és amerikai könyvtárak és múzeumok német nyelvű politikai röplapjait közzétevő katalógusa, amely 1600-tól kro-

4 Behringer, 2003; Behringer, 2010.
5 Pompe, 2004. 35–65.; Meierhofer, 2010.
6 Scholz Williams–Layher, 2008; Schneider, 2010. 34–36.
7 Böning, 2005a; Giesecke, 1991; Giesecke, 1992; Schröder, 1995.
8 Bogel–Blühm, 1971, 1985; Schröder, 1995.
9 VD17.
10 *Deutsche illustrierte Flugblätter*, 1985–2005.

nologikusan rendezi a röplapokat, s ezzel a folyamatok, változások elemzését is lehetővé teszi, érzékeltetve, hogy mikor melyik térség kül- és belpolitikai konfliktusa került a figyelemfelkeltő röplapokra legnagyobb számban.[11] A harmincéves háborúra vonatkozó, Prágában és Coburgban fentmaradt röplapok kommentált katalógusai is érzékeltetik a propaganda jelentőségében és minőségében lezajlott átalakulást.[12] Bár a metszetek összetett jelentéstartalma miatt sokszor nehéz meghatározni, hogy az egyes röplapok szorosan véve milyen tematikához tartoznak, a felekezeti kérdésekkel foglalkozó[13] vagy a jezsuitaellenes röplapok katalógusa[14] is haszonnal forgatható történészek, művészettörténészek és irodalomtörténészek számára is. A kora újkori növény-,[15] valamint állatábrázolásokat[16] bemutató röplapok kommentált katalógusai a kor természettudományos ismereteiről is képet nyújtanak, és a jellemző toposzok jelentéstartalmához is közelebb visznek.

Az újságműfajok hierarchiájának csúcsán a hetilapok álltak,[17] melyek távoli területekről szerzett, drága külpolitikai híreket jelentős haszonnal vittek piacra. Német nyelvterületen már 1605-től rendszeresen nyomtattak hetilapokat.[18] A 17. század közepén a Német-római Birodalom területén már negyven különböző hetilap jelent meg. Frankfurt am Mainban, Hamburgban három különböző hetilapot jelentettek meg egyszerre.[19] Timotheus Ritzsch hetente öt számmal, húsz oldalon megjelenő *„Einkommende Zeitungen"* című lipcsei újságjának tematikai elemzése azt bizonyítja, hogy az északi híreket kivéve nem első kézből származó információkat tett közzé.[20] A német hetilapok adott városon belüli gyors fejlődése összemérhető Londonnal, ahol a 17. század közepén hetente két hetilap jelent meg, a 17. század végén pedig már öt különféle hatalmi érdekhez köthető hetilap ontotta a híreket.[21] Bécsben a 17. század végén két olasz és három német nyelvű hetilaphoz lehetett hozzájutni. A rendszeresen és folyamatosan megjelenő hetilapok kivonatolt külpolitikai híreket közöltek uralkodói, politikai, gazdasági központokból az univerzalitás igényével.

A hetilapok rövid hírei nem tartalmaztak részleteket, kommentárokat, háttérmagyarázatokat, ezért a kiadók jelentős politikai és hadi eseményekről négy-öt oldalas külön kiegészítéseket is készítettek koronázások részletes bemutatásával, hadvezérek jelentéseivel, fontos személyiségek, szemtanúk „saját kezű" leveleivel.[22] Az események megértését, megfelelő értelmezését röpiratok és röplapok segítették. Mindkét műfajt nagy népszerűség övezte már a 16. századi sajtópiacon is,

11 Paas, 1985–2013.
12 Bohatcová, 1966; Harms–Rattay, 1983.
13 Bangerter-Schmid, 1986.
14 Niemetz, 2008.
15 Stopp, 2001.
16 Faust, 1998–2010.
17 Ries, 1977.
18 Welke, 2011. 135–158.
19 Böning, 2002.
20 Schlimper, 1997. 173–174.
21 Raymond, 2003; Freist, 2005b. 201–224.
22 Körber, 2009.

de a folyamatos híráramlásba való beépülésükkel megnövekedett a bennük rejlő információ értéke, e műfajok társadalmi presztízse.

A közérthető háttérmagyarázatokat a plakátméretű, metszetekkel illusztrált röplapok adták, melyek az érdeklődés felkeltésének is a leghatékonyabb eszközei voltak, így városházára, városkapukra, könyvkereskedések ajtajára, piacterekre is kifüggesztették.[23] A röplapok a korban jelentősnek tekintett eseményeket, fordulatokat ismertették. Bár a képekkel közvetített ismeretek az olvasni nem tudó réteget is elérték, sőt a metszet alatt szereplő két-három hasábnyi szöveget, verset a köztereken fel is olvasták, az újabb kutatások azt hangsúlyozzák, hogy a 17. századra a röplapok metszetein olyan magas színvonalú információ jelent meg, ami alapvetően nem a képzetlen, olvasni nem tudó rétegeket célozta meg. A metszetekkel illusztrált röplapok egyedi, felismerhető arcképekkel ábrázolták a jelentős politikai személyiségeket, s térképekkel, hadmérnöki alaprajzokkal közelebb vitték a befogadó közönséghez a távoli hadi és politikai színterek világát. Többféle műveltségréteget sűrítő, egymást erősítő szimbólumrendszerekkel segítették a befogadást, irányították a véleményalkotást. A kép és a szöveg funkciója nem szétvált, hanem tovább erősítette egymást, s maga a kép is érdemi információkat tett közzé, melyekhez alkalmanként igen részletes szöveges magyarázatot fűztek. A röplap a gyors és részletes tájékoztatás mellett a leghatékonyabb eszközként irányította a véleményalkotást.[24] A metszetekkel illusztrált röplapok megtartották információközlő funkciójukat, de éppen a közérthetőségük miatt a képes híradások a direkt propaganda eszközeivé váltak.[25]

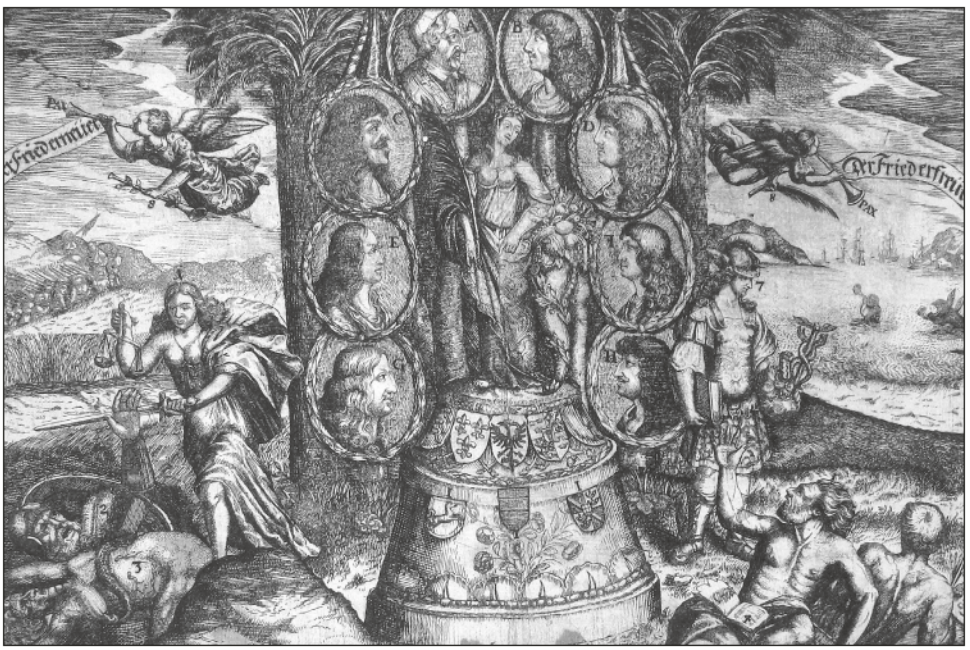
Bár a híreket értelmező röpiratok, pamfletek szerzői alapvetően a politikai és a kulturális elit soraiból kerültek ki, a nyomtatott újságműfajok legnagyobbrészt név nélkül jelentek meg. Legtöbbször a kiadási helyet, valamint a nyomdákat és kiadókat tüntették fel az újságműfajokkal rokon nyomtatványok, sokszor a fogadók, városkapuk, városháza mellett található könyvkereskedés pontosabb címét is megadva. Ezért is lehet és érdemes városi levéltárakra támaszkodva a jelentősebb nyomdászcsaládok működését feltérképezni. Bizonyos, hogy a hatékonyság érdekében szerzők és metszők nyomdászként, kiadóként és műkereskedőként is működtek.[26] Egy-egy jelentős metsző és kiadó, mint az idősebb Mattheus Merian (1593–1650) és gyermekei életműve révén a családi vállalkozások hosszú távú szerepe is rekonstruálható.[27] Christoph Reske Josef Benzing korábbi kutatásaira építő német nyelvű nyomdákat és kiadókat városonként bemutató kötetéből[28] az érzékelhető, hogy az egy időben működő jelentős kiadók közötti komoly konkurenciaküzdelmek ellenére is jó házassági stratégiákkal több generációra meg lehetett teremteni a kiadók széles körű kapcsolatrendszerét és jó hírnevét.

23 Schilling, 1990; Harms–Schilling, 2008.
24 Schumann, 1998. 227–258.
25 Harms, 1992. 145–147.
26 Faulstich, 1998. 261–263.
27 Wüthrich, 2007.
28 Reske, 2007.

A nyomdák, kiadók hatékonyan gazdálkodtak a nyomtatott információval. A 17. század nagy délnémet hír- és nyomdaközpontjában, Augsburgban jellemző volt, hogy az egymással konkuráló kiadók kifejezetten kis- és nagyméretű képekkel illusztrált műfajokra, röplapokra, tézislapokra, almanach royalokra vagy prédikációkra és imádságoskönyvekre specializálódtak.[29] Hosszú évtizedekig működő nyomdák és kiadók egyszerre többféle újságműfajjal is jelen voltak a hírpiacon. A hetilapok alkalmanként röpirat-, pamflet- és könyvhirdetéssel végződtek, bár nem olyan gyakorisággal, mint az angol újságok esetében. Röplapokon szintén utaltak részletesebb nyomtatott beszámolókra, az adott kiadónál megjelent könyvekre. A kiadók nemcsak arra törekedtek, hogy az aktuális információkat minél gyorsabban széles befogadóközönség számára közvetítsék, hanem arra is, hogy a gyors reagálású nyomtatványokban megjelent információkat hosszabb távon jelen lévő kiadványokba is beépítsék, félévnyi eseményeket összegző műfajokba, vásári kiadványokba, valamint az egyes országok történetét megújuló ismeretanyaggal bemutató történeti és földrajzi művekbe vagy akár regényes alkotásokba.[30]

Az 1658 és 1680 között Nürnbergben működő jelentős nyomdász, kiadó és könyvkereskedő, Wolf Eberhard Felsecker is sokféle műfajjal volt jelen a hír- és könyvpiacon a populáris nyomtatványoktól a politikai és kulturális elitnek szóló kiadványokig. Adott ki kalendáriumot, prédikációt, imakönyveket, teológiai és asztrológiai írásokat, politikai röpiratokat, röplapokat, illetve olyan nagy bestsellereket, mint a Simplicissimus kalandregény. Nyomtatott hetilapja megjelentetését nagyon gondosan készítette elő.[31] Nemcsak a császári udvarban szerzett privilégiumot és a helyi postamesterrel, Johann Abondio Freiherr von Somiglianoval alakított ki szoros kapcsolatot, hanem a városi tanácsnál is levédette a piacot elsősorban a szintén sokféle és hasonló tematikájú kiadvánnyal rendelkező Endter és Lochner nürnbergi kiadókkal szemben. A Felsecker nyomda a változó címmel majdnem kétszáz évig működő *„Nürnberger Friedens- und Kriegscurir"* című hetilap mellett 1674-től egy politikai hírekre reflektáló újságot, a *„Verkleidete Götter-Both Mercurius"*-t is elindította.[32] A Felsecker nyomda kvalitásos metszetekkel illusztrált röplapjain feltűnően nagy számban jelentek meg a császári udvar fontos eseményei, ceremóniái. A Felsecker nyomda I. Lipót három házasságkötése, gyermekei születése, a későbbi I. József 1683. évi ötödik születésnapja, gyászszertartások, a nymwegeni békekötés alkalmával is közzétett allegorikus ábrázolást és irodalmi igényű barokk költeményt (1. kép). A magyarországi visszafoglaló háború sikereiről Esztergom 1683. évi ostromától a karlócai békekötésig is érdemi információkat, hivatalos hadi jelentéseket közvetített a már Johann Jonathan Felsecker (1655–1693) metsző és kiadó, valamint örökösei által vezetett nyomda.

29 Brüning–Niewöhner, 1995; Paas, 2001; Mauer, 2000. 107–132.; Tschopp, 2008. 33–78.; Gier–Janota, 1997.
30 Eggenhoff, 2008; Schock, 2001; Breuer–Tüskés, 2005.
31 Schultheiss-Heinz, 2010. 121.
32 Zimmermann, 1930; Weber, 1994.

1. kép. A Felsecker nyomda röplapja a nymwegeni békekötés alkalmából (részlet)

A magyar vonatkozású ismereteket kimagaslóan nagy számban közvetítő nürnbergi kiadók, nyomdák, írók, metsződinasztiák szoros együttműködése ragadható meg a délnémet hírcentrumban, mely a városi értelmiségi réteg s a „Pegnitz-parti költők társaságának" egzisztenciáját is biztosította.[33]

A kinevelt befogadóközönség – a hírigény mint a városi identitás része

A 17. századi sajtópiac műfajok szerinti elemzése közelebb visz a potenciális olvasóközönség feltérképezéséhez. E tekintetben az eltérő forrásbázisból és a vizsgált időintervallumból fakadóan ellentmondásos kép rajzolódik ki a kurrens német szakirodalomban. A korabeli sajtótermékek viszonylagos olcsósága széles befogadó közönséget feltételez. Az 1620-as években a röplapokért négy sör, nyolc tojás árát kellett fizetni, de a röpiratért szükséges nyolc cipó ára sem túl magas összeg. A röplap egy ácsmester napi béréből megvehető. A német városoknak csak a legszegényebb rétege nem engedhette meg magának, hogy sajtóterméket vásároljon.[34] Ez azonban nem bizonyítja, hogy – bár a lehetőségük megvolt – a városi polgárok alsóbb rétegei valóban hozzá is akartak jutni az aktualitásukat gyorsan elvesztő nyomtatott újságokhoz. Az őszi és húsvéti vásárokra Frankfurt am Mainban és Lip-

33 Paas, 1995.
34 Pfeffer, 1993. 16.

csében megjelent féléves vásári kiadványok töretlen népszerűsége a 16. század közepétől azt jelzi, hogy a kevésbé tehetős kisvárosi befogadó közönségnek is készült adekvát sajtótermék.[35] A kölni (1588), a Frankfurt am Main-i (1591) vásári füzetek mellett 1605-től a lipcsei féléves vásári kiadványok játszottak fontos szerepet a Német-római Birodalomban.

A röpiratokban rendszeresen megszólított „közember" megtévesztő lehet, mert elsősorban nem az átlagembert, hanem a közügyek iránt érdeklődő embert jelenti, s a szerző törekvését jelzi, hogy rangját, műveltségét, társadalmi szerepét rejtve a közösség számára fontos kérdésben nyilvánít véleményt.[36] A rendszeres újságok olvasóközönségét nehéz pontosan körülhatárolni. Bár a kisvárosokban és a szerzetesi közösségekben a 17. századtól megjelentek az előfizető- és olvasókörök,[37] mégis források szintjén a 18. századtól ragadható meg a lokális közönségnek szóló újságkiadás, a nőknek és gyerekeknek[38] készült újságirodalom, s a városokon túl is terjesztett nyomtatott hírek hangsúlyos jelenléte.[39] A popularizálódás mellett a művelt elitnek szóló tudományos újságok nagyobb volumenű elterjedése is a 17. századi hosszabb-rövidebb ideig tartó kísérletek után a 18. századra tehető.[40] A városok bejáratott információs színterei – városháza, könyvkiadók, kávéházak,

2. kép. Hírterjesztés a békekötésnél (korabeli metszet, részlet)

35 Glüer, 2000.
36 Böning, 2010a. 232.
37 Welke, 1981. 29–53.
38 Berg, 2005. 121–141.
39 Blome, 2005; Böning, 2005b.
40 Habel, 2005; Blome, 2010.

fogadók, piacterek – közösségi hírhez jutást biztosítottak, így az egyes újságpéldányokat legalább tízen olvasták el és fel, s még többen hallgatták meg (2. kép).

Ester-Beathe Körber a brandenburgi politikai nyilvánosság társadalmi struktúráját vizsgálva azt hangsúlyozza, hogy a nyomtatott hetilapok és a polemizáló-értelmező röpiratok alapvetően a szűk döntéshozó politikai, gazdasági és kulturális elithez szóltak.[41] A fejedelmi udvarokban is használták a nyomtatott sajtótermékeket, melyeket Kaspar Stieler (1632–1717) erfurti költő, író és nyelvtudós traktátusa szerint étkezések közben fel is olvastak.[42] A hetilapok előfizetési listáiból is az tűnik ki, hogy az udvari emberek járatták a nyomtatott hetilapokat. A Frankfurt am Main-i postamester, Johann von den Birghden (1582–1645) híres hetilapjáról készült elszámolás alapján a 770 példányból 16-ot a mainzi érsek udvarának tagjai vásároltak.[43] Az első nyomtatott hetilapok legnagyobb arányban az uralkodói udvarok híreit tették közzé.[44] Sőt kifejezetten udvari újságok is megjelentek, jelezve, hogy a politikai elit látja a hetilapokban rejlő reprezentációs lehetőséget. Az 1703-ban indított *Wienerisches Diarium* nyitó száma ki is mondja, hogy ő maga teremti a nyilvánosságot.

A röpiratok vitázó olvasóközönségét is főként hivatalnokok, diplomaták, teológusok, papok, egyetemi tanárok és diákok alkották, a művelt réteg öntudata az egymásra reflektáló kiadványok magas színvonalú politikai diszkussziójából is kitapintható.[45] Az udvari elit azonban a nyomtatott mellett a kéziratos híreket is használta, mert a kéziratos újságok olvasói a nyomtatott újsághíreket távolságtartással fogadták.[46] Az augsburgi *Fugger-Zeitung*ok nagy értékű, gazdasági lépéselőnyt biztosító híreihez érdemi politikai és katonai értesülések is szorosan kapcsolódtak.[47] A kéziratos újsághírek olvasóit már a 16. század kezdetén rendszeres és sokoldalú kulturális hatások érték Európán kívüli területekről is.[48] A kéziratos újságok olvasói a széles nyilvánosság számára hozzáférhető, kivonatolt, hivatalos hírekkel szemben a politikai viszonyokat, kapcsolatrendszereket, udvari pozíciókat érzékeltető „bennfentes" információkat tekintették fontosabbnak még a 18. században is. Jelentős udvarokban és birodalmi városokban továbbra is „tudósító" ágensek és levelező ügynökségek működtek, sokoldalú információtovábbító feladatokkal.[49]

E tekintetben is alapvető, s még kellően nem tisztázott kérdés, vajon a hatalomgyakorlás titkáról mennyire lebbenti fel a fátylat a kora újkori nyilvánosság, ténylegesen mennyire megnyitott a politika világa, s a döntéshozás szintjén menynyire jelentős a nyilvánosság „megfigyelői státusa".[50] A 17. századra már nemcsak

41 Körber, 1998. 169–173.; Körber, 2002. 45–71.
42 Bauer, 2010. 190–191.
43 Kremer, 2005.
44 Schröder, 1995; Fritz–Strassner, 1996.
45 Körber, 2010. 195–205.; Gierl, 2004. 417–438.; Meise, 2008. 153–177.
46 Böning, 2008. 203–242.; Droste, 2011. 1–22.
47 Bauer, 2011.
48 Pieper, 2000; Pieper–Barbarics, 2007. 53–79.
49 Wilke, 2010. 59–71.; Otte, 1995. 39–118.
50 Hölscher, 1979; Stolleis, 1990. 37–72.; Kunisch, 1997. 33–49.; Hölscher, 1997. 11–31.

utólagos összegzések jelentek meg nagy késéssel, hanem az újságok előre jelezték a várható kríziseket.

Holger Böning Hamburgra és Altonára koncentráló több évtizedes kutatásai azt hangsúlyozzák, hogy a Német-római Birodalom legfontosabb nyomtatott hírcentrumai és hírpiacai a birodalmi városok voltak.[51] A 17. századi német újságkiadás meghatározó központjai az akár több nyomdával is rendelkező több tízezer lakosú birodalmi városok, ahol rövid idő alatt nagyobb mennyiségű nyomtatványt lehetett eladni, s ahol érzékelhető, hogy a városi közönség mindennapi életébe beépültek a nyomtatott sajtótermékek.[52] A jelentős befogadó közönséggel rendelkező nagyvárosokban kialakultak a hírhez jutás legális technikái, színterei s megbecsült szakemberei, a „fekete művészetből élő" elit: kiadó, újság- és könyvkereskedő, nyomdász, metsző, betűkészítő, író, költő, iskolamester, tanító, prédikátor, postamester, térképkészítő.[53]

A gazdasági központtá váló Hamburg népességét tekintve is az egyik legdinamikusabban növekedő német város volt a 17. században.[54] A jónevű hamburgi kiadó, Thomas Wiering (1640–1703) 1674-től adta ki hetilapját, a *Relations-Courier*-t, de a beérkezett hatalmas mennyiségű információt több száz kisméretű kiadványban is közzétette. Az alapvetően északi, különösen angol, holland, svéd és francia vonatkozású hírekre specializálódott kiadó a magyarországi török elleni háború jelentős hadi eseményeiről is érdemi információkat közvetített kvalitásos röplapjain. A börze mellett működő Wiering kiadó 1706 és 1748 között 433 különböző röpiratot tett közzé.[55]

Bár Lipcse húszezer lakosával népességét tekintve nem számított nagyvárosnak még a birodalom területén sem, de kereskedelmi, illetve pénzügyi központtá[56] válásából fakadóan egyre nagyobb szerepet játszott a Német-római Birodalom hírpiacának ellátásában. A nemzetközi kereskedelmet élénkítő gyors váltóforgalma miatt különösen az északi híreknek vált centrumává Lipcse, meghatározó szerepet játszott a svédekkel, angolokkal és hollandokkal való kereskedelemben.[57] A mintegy négyszáz-ötszáz példányban megjelenő újságokat négyszáz-ötszáz kilométer sugarú körben terjesztették.[58]

A külpolitikai hírek cserélődése miatt s a politikai szempontból szabad szellemű holland kiadványok hatására a 15. századi virágkor után a 17. századra Köln szerepe újra megnőtt.[59] A németalföldi szabadságharcot is intenzív propagandaháború kísérte, mely a Német-római Birodalom területét is elérte, sőt a protestáns német területek publicisztikája is bekapcsolódott a spanyolellenes propagandába.[60]

---

51 Böning, 2002; Böning, 2010b. 25–46.
52 Bellingradt, 2011.
53 Brendecke–Friedrich–Friedrich, 2008.
54 Prange, 1978; Böning, 2002.
55 Kayser, 1990. 343–371.; Böning, 2005a. 118.
56 Denzel, 1997. 149–167.
57 Beachy, 1997. 135–147.
58 Schlimper, 1999.
59 Giel, 1998; Schnurr, 2009.
60 Arndt, 1998. 213–275.

Az 1670-es évektől a szövetségkötés reményében Franciaország Hollandia elleni támadásáról nagy mennyiségben fordítottak Amszterdamban és Kölnben holland röpiratokat németre. A magas színvonalú és új típusú államelméleti műveltséget közvetítő holland röplapok képi információi is gyorsan lépték át a határokat. Köln a francia vonatkozású és franciaellenes német újsághírek és röpiratok jelentős közvetítő központjává vált, különösen XIV. Lajos hugenották elleni fellépését követően. A kiadványok száma a Pierre Marteau nevével fémjelzett műhely működésének köszönhetően a pfalzi örökösödési háború, majd pedig a spanyol örökösödési háború időszakában nőtt meg látványosan.[61] Köln fontos szerepet játszott a „dicsőséges forradalom" híreinek német területek felé történő közvetítésében is. Az angol politikai események hírei mellett német röpiratok és röplapok sora értelmezte államelméleti szempontból az uralkodóváltást és az angol parlament növekvő politikai súlyát.

A röplapműfaj beágyazottságát, 17. századi virágkorát vizsgálva széles városi befogadó közönséget lehet megrajzolni. Az illusztrált röplapok a városi polgárok mindennapjainak szerves részévé tették a nyomtatott szöveges és képi információt.[62] Neves nürnbergi és augsburgi kiadók a városi tanács megrendelésére erkölcsnemesítő metszeteket tettek közzé, melyek különböző foglalkozásokhoz kapcsolódóan házassági tanácsokat adtak, gyermeknevelési elveket, életlépcsőket mutattak be vagy éppen a pénzigényes új szokás, a dohányzás terjedését ellenezték színvonalas metszetekkel és versekkel. A tanulságos és szórakoztató metszetekkel illusztrált röplapok nemcsak a városi statútumokat tették könnyebben befogadhatóvá,[63] hanem általuk a nyomtatott információ a városi polgárok mindennapi életében is érthetővé és közvetlenül felhasználhatóvá vált. Egy nyomódúcról jó minőségben 1000–1500, maximum 2000 röplap készülhetett, melyek a köztereken, a korban jellemző közösségi hírhez jutással jelentős befogadó közönséget érhettek el.[64]

A korabeli fejedelmi és főnemesi könyvtárak mellett számos polgári magángyűjtemény bizonyítja, hogy a városi középrétegek is értékelték a nyomtatványokat, gyűjtötték a röplapokat, a korabeli eseményeket, különlegességeket ábrázoló grafikákat és metszeteket.[65] A nyomdaközpontokként is jelentős német birodalmi városokban nagy számban maradtak fent olyan nem hivatalosan vezetett, mégis elsősorban nem családi, hanem inkább városi eseményeket megörökítő diáriumok, melyekbe a kéziratos feljegyzésekhez nyomtatványokat is kapcsoltak.[66] Egy, a török háborúkról érkező híreket összegző nürnbergi kéziratos krónikába a magyarországi várharcokról készült metszeteket mellékeltek. Eger 1596-os ostromáról, a mezőkeresztesi csatáról, Győr 1598. évi visszafoglalásáról készült vedutákkal hitelesítették az értesüléseket. Egy 1608 és 1620 közötti, főként prágai, bécsi, augsburgi, regensburgi és ulmi

61 Walther, 1983.
62 Schilling, 1990; Harms–Schilling, 2008.
63 Münch, 1998.
64 Rosseaux, 2010a. 107–112.
65 Künast, 2001. 11–19.; Meise, 2008. 153–177.
66 Mauer, 2000. 107–132.; Tschopp, 2008. 33–78.

híreket tartalmazó, Bécsben fennmaradt kéziratos hírgyűjtemény is több nyomtatott kiadványt tartalmaz.[67]

Nemcsak a nagy politikai és katonai krízisek időszakában lehet megragadni, hogy a városi polgárok identitásuk részeként a közügyekre figyelve sajtótermékeket és alkalmi nyomtatványokat gyűjtöttek. Egy regensburgi városi krónika névtelen szerzője az 1661 és 1670 közötti évek eseményeit rögzítette.[68] A művelt, evangélikus krónikaíró nyomtatott esküvői köszöntőket és jelentős regensburgi polgárok tiszteletére kiadott gyászversgyűjteményeket mellékelt, mert a városi kulturális elit fontosnak tartotta, hogy saját szerepét, társadalmi státusát alkalmi nyomtatványok segítségével megjelenítse a városi közéletben. A krónikaíró a nagypolitikai változásokra is reagált, és szisztematikusan gyűjtötte a birodalmi gyűlés megnyitásával kapcsolatos kiadványokat, a császári és választófejedelmi bevonulásokat megörökítő röplapokat, bár az akkor induló regensburgi nyomtatott hetilapra nem hivatkozott.[69] Az „örök birodalmi gyűlés" (1663–1806) alatt a beérkező és az innen továbbított hírek jelentősége miatt Regensburg fontos kommunikációs központtá nőtte ki magát.[70]

A nyilvánosság növekvő politikai szerepére a korabeli nyomtatványok is reflektáltak. Comenius 1622-ben *„A világ útvesztője, avagy a szív paradicsoma"* című művében a hírhajhászok közé is elvezette főszereplő vándorát, mert az életre való felkészülés részeként a híráramlás felhasználási módjait is el kellett sajátítani. Míg a röplapokon a rendezetlen hírekkel túlzsúfolt ördöglábú hírvivők az ellenőrizetlen hírekkel szembeni távolságtartást tanították, a szárnyas *Cupido* női olvasóknak szóló értesüléseket szállított. 1620-ban a szántó-vető parasztember politikai távolságtartását állították követendő példaként, aki kívül maradt a háttérben látható zsúfolt szekértáborok közti küzdelmeken.[71] 1632-ben az újságkészítés hatékonyan működő mechanizmusát sajátos „politikai színpadként" mutatta be egy röplap.[72] Egy császárhű, katolikus röplapon egy „újságíró" és vitapartnere elemezte a Pfalzi Frigyes cseh királyságáról megjelent gúnyrajzokat.[73]

Másrészt tudós értekezések ecsetelték, hetilapok évkezdést köszöntő versei hirdették a hetilapolvasás előnyeit, különösen a világ kitágulását, az újfajta földrajzi ismeretek megjelenését hangsúlyozva.[74] Sőt kisebb fejedelemségeknek azt ajánlották, hogy ne is tartsanak fent nagy költséggel követségeket, hiszen a hetilapok külpolitikai hírei alapján is tájékozódni lehet.[75] Johann Amos Comenius a történelmi, geográfiai, politikai és nyelvi ismeretek szélesítésére az iskolai oktatás részévé

67 HHStA Handschriftensammlung Böhm, 108. Bd. W 57. Band 1–5.
68 Stadtarchiv Regensburg. Chroniken I Ae 2 28. Anonym Chronik No. 4 ab Anno 1661–1670.
69 Gstettner, 1936; Blühm, 1987. 175–184.
70 Friedrich, 2007.
71 *„Currus Cursus Mundi, Der Welt Lauff," „Scinditur incertus studia in contraria mundus".*
72 *„Newe Jahr Avisen, In Jehan Petagi Kramladen zu erfragen, Allen Kauffleuten und Zeitungs Liebhabern die sich taeglich darmit tragen und schleppen zu diesem Newen 1632 Jahr dediciret."* Harms–Rattay, 1983.
73 *„Ein Red und Antwort, Das ist: Ein Gespräch dess Zeitungsschreibers mit seinem Widersacher."* Bohatcová, 1966. 85.
74 Ukena, 1977. 43.
75 Stieler, 1969; Paisey, 2010. 45–66.

tette, Christian Weise (1642–1708) kifejezetten az ifjúságnak javasolta az újságok olvasását, Georg Greflingen (1620–1677) író és költő 1669-ben szerkesztőként és újságkiadóként az iskolamestereknek ajánlotta a hamburgi *„Norddeutschen Mercurius"*-t, Christian Thomasius 1700-tól Lipcsében és Hallében az államelméleti ismeretek tanulásához vezette be az újságolvasást,[76] s az egyetemi előadásait megjelentette *„Monatsgespräche"* címmel német nyelven, nagy sikerrel.[77] A 17. század második felében indított hetilapok már a címükben is hangsúlyozták az államelméleti szóhasználatot, gondolkodásmódot, s a rövid, lényegretörő hírek mellett kommentárokat is tartalmaztak.[78]

A nyilvánosságban rejlő politikai lehetőségek a Német-római Birodalomban

A nyilvánosság 17. századi szerepét hangsúlyozó újabb kutatások azt emelik ki, hogy Európa-szerte a nagy krízisekhez kapcsolódóan, hullámokban, ugrásszerűen növekedett a nyilvánosság politikai jelentősége, mind a harmincéves háború, mind az angol polgári forradalom vagy éppen a törököt kiűző háború időszakában.[79] A jelentős európai hatalmak esetében a bel- és külpolitikai válságok nem szétválaszthatók, az adott ország nemzetközi súlyát is befolyásolta, hogy miként kezelte belső konfliktusát. A 17. század közepén majdnem mindegyik monarchiában a később abszolutizmusra törekvő uralkodónak meg kellett küzdenie belső ellenzékével, tehát hatalomgyakorlásának első fázisában kulcsfontosságú volt a széles nyilvánosság előtt legitimálni hatalmát.[80]

A Német-római Birodalomban meghatározó jelentőségű a harmincéves háború időszaka, amikor a politikai nyilvánosság elérésének és befolyásolásának óriási gazdasági, stratégiai, politikai és katonai tétje lett.[81] Sok központú, professzionális hírközlő mechanizmusok[82] juttatták el a híreket a hírközvetítőként és hírfogyasztóként is alapvető szerepet játszó művelt városi politikai, gazdasági és kulturális elithez. A közzétett hírek magas színvonalát jelzi, hogy a publicisztikai (média) háborúban Pfalzi Frigyes elfogott anhalti diplomáciai iratait, s közte titkos levelezését is közreadták – a cél érdekében gondosan szerkesztett pamfletbe építve – szövetségesei megingatása érdekében, melyben a török orientációt jelentő Bethlen Gábor erdélyi fejedelem politikája és annak ambivalens megítélése is meghatározó szerepet játszott.[83]

76 Welke, 1981. 29–33.
77 Böning, 2005. 121.
78 *„Politischer Anrichter", „Historische, Politische und Philosophische Krieg- Und Friedens-Gespräch", „Historischer und Politischer Mercurius", „Monatlicher Staats-Spiegel, Worinnen der Kern aller Avisen..., Beylagen, Samt enigen Politischen Reflexionen sich repraesentirt und vorstellet".* Weber, 1994. 122.
79 Legújabban: Freist, 2005a. 321–351.
80 Klaits, 1976; Burke, 1992; Sebastier, 2005. 256–289.; Schumann, 2003.
81 Lademacher–Groenveld, 1998; Behringer, 1999. 39–81.; Rystad, 1960.
82 Faulstich, 1998; Briggs–Burke, 2004. 15–99.; Brendecke–Friedrich–Friedrich, 2008.
83 Almási, 2014.

A nyomtatott hírek volumenét érzékelteti, hogy Pfalzi Frigyesről mint cseh királyról 1619–1632 között 207 kálvinista és 154 császárpárti nyomtatvány jelent meg.[84] Az arányok azt is jelzik, hogy a császári udvar a birodalmi kancellária által kiadott privilégiumok ellenére, s az utólagos és elsősorban egyházi cenzúra gyakorlata mellett sem tudta központosítani – krízisek idején sem – a Német-római Birodalmat elérő propagandát. Bár a kora újkor idején folyamatosan nőtt a széles körű nyilvánosság elérésének jelentősége, mégsem alakult ki működtetésére intézményi háttér a császári udvarban. A császári, a választófejedelmi, fejedelmi udvarok mellett a nyomtatott véleményformáló műfajokat gyakorlottan használó német egyetemek szerepe is meghatározó. A Német-római Birodalomban a 17. századra már jelentős a nem egy konkrét udvarhoz vagy városhoz kötődő, alkalmi művekből megélő értelmiségiek száma.

A szövetségi rendszerekben vívott háborúk idején a külpolitikai reprezentáció részévé váltak és a nemzetközi nyilvánosság előtti jelenlétet erősítették a külpolitikai híreket áramoltató nyomtatott újságokban és a rájuk épülő más sajtóműfajokban megjelenő írások. Az elhúzódó, kiterjedt pusztítást okozó háborúk egyúttal szemléletváltást eredményeztek: a korabeli publicisztikák a szétfeszítő tendenciákkal szemben az egységtudatot hangsúlyozták.[85] A hatalmi erőegyensúly elvét és a nemzetközi jog megszületését eredményező vesztfáliai béketárgyalásokat is intenzív nyomtatott propaganda övezte. A felkészült diplomaták nemcsak figyelték az eseményekről tudósító sajtót, hanem országaik érdekének megfelelően használták is.[86] A híréhséget jelzi, hogy előzetes tervezetek, koncepciók, nehezen érthető jogi traktátusok is nagy példányszámban keltek el, a megállapodások főbb pontjait pedig prédikációk is ismertették.[87] A békekötés reprezentációja az új politikai gondolkodásmódot, diplomáciai kultúrát is megjelenítette, s ez az államelméleti érvrendszer új normaként, elvárásként épült be a korabeli publicisztikákba.[88] Színvonalas röplapok politikai szimbólumokkal ismertették és értelmezték az új kulcsszavakat, mint az „amor patriae", a „ratio status", a „neutralitas" és az „amnestia".[89] A legtalálóbb talán az 1644 körül több nyelven kiadott *„Europäische Kriegsbalett"* című röplap, mely a béke olajága és Eris almája között különleges koreográfiára járt közös táncként jelenítette meg a lassan formálódó hatalmi erőegyensúly elvét, I. Rákóczi Györgyöt is ábrázolva és hirdetve az Erdélyi Fejedelemség megnövekedett politikai jelentőségét.[90]

A nagy hatásfokú, több szempontból alulról szerveződött, sokféle érdeket képviselő propagandá(ka)t nem lehetett egy központból egységesen irányítani. Mégis a 17. század közepétől a nyomtatott újsághírekhez szorosan kapcsolódó politikai publicisztikákban, pamfletekben markánsan megjelent az érdekek össze-

84 Hublakova, 2010. 437–468.
85 Bosbach, 1988. Malettke, 1992.
86 Rosseaux, 2010b. 21–54.
87 Repgen, 1997. 28–83.
88 Burkhardt, 1992; Langer, 1994; Bussmann–Schilling, 1998; Duchhardt–Ortlieb, 1998.
89 Schilling, 2007. 145.
90 *„Gross Europaeisch Kriegs-Balet durch die König und Potentaten, Fürsten und Republicken auff dem Saal, der betrübten Christenheit."*

hangolásának szüksége, s az összetartozás-tudatok keresése. Különösen a nemzetközi erőviszonyokat bemutató és értelmező allegóriákon és szimbólumokon jelenik meg az organikus egység gondolata.[91] Európa nemcsak geográfiai egységként, hanem a politikai akciók nyilvános, közös tereként is feltűnt a sajtóműfajokban.[92] A 17. század közepétől egyre több műalkotás ábrázolta Európát, és szignifikánsan emelkedett az európai politikai problémákat elemező nyomtatványok száma.[93] A korszak közkedvelt, nyomtatott újságokból szerkesztett sorozatai – a Matthaeus Merian által Frankfurt am Mainban 1638-ban indított *„Theatrum Europaeum"*;[94] a Wilhelm Serlin és örökösei által szintén Frankfurt am Mainban 1658-tól kiadott *„Diarium Europaeum"* – 1683-ig tudták tartani az eredeti célkitűzést, hogy a sajtópiacon a kiadó Európa előző félévi eseményeivel jelenjen meg. Philipp Balthasar Sinold von Schütz 1702–1735 között adta ki Lipcsében a havonta jelentkező *„Europäische Famá"*-t.[95]

A német nyelvű sajtótermékekből a nemzetközi nyilvánosság virtuális tere is kibontakozott, ahol az „univerzális monarchia" vádjával szemben[96] a „béke őre" szerepéért versengtek egymással európai nagyhatalmak.[97] A 17. század végére már nemcsak a hetilapok művelt közönsége érzékelhette a Bourbon-, Habsburg- és Orániai-ház rivalizálását, hanem angol, francia és német nyelven egyaránt kiadott szellemes szatirikus ábrázolások is megjelenítették.[98]

A háborús konfliktusok hatására megnövekedett az összetartozás-tudat értéke a Német-római Birodalmon belül is.[99] Ez a folyamat a Habsburg-kormányzatnak is érdeke volt, még akkor is, ha a császári hatalom mellett hosszabb távon a német választófejedelmek politikai tekintélye is emelkedett.[100] A német politikai propagandában három évszázadon keresztül kimutatható a török, a francia és a svéd ellenségkép egymást váltó és egymásra is ható jelenléte.[101] A világi és egyházi hatalmak által épített ellenségképek mellett[102] a felekezeti szolidaritás is megjelent a korabeli nyomtatott újságműfajokban.[103] Magas színvonalú politikai pamfletek azonban arról is értekeztek, hogy a felekezeti összetartozás-tudat és a török elleni szent háború szép eszméjének álcája mögött milyen politikai érdekek tapinthatók ki, s hogy az „universitas Christiana" a „politica Christiana" közösségére változott.[104]

A Német-római Birodalom függését a külpolitikai helyzet aktualitásától a hatalomgyakorlás „titkos tudását" fürkészve közérthető politikai allegóriák is in-

91 Burckhardt, 1998. 81–114.; Harms, 2010. 41–53.
92 Barner, 1970. 86–131.; Maurer, 2009. 11–24.; Arndt, 2010a. 25–39.
93 Tschopp, 2004. 25–36.; Schmidt, 2004. 119–148.
94 Bingel, 1909. 19.; Dethlefs, 2004. 151–153.
95 Arndt, 2010b. 150–152.; Malettke, 1994. 63–93.
96 Schmidt, 2001.
97 Schilling, 2008; Malettke, 2012. 72–88.; Kampmann, 2001.
98 Kampmann–Krause–Krems–Tischer, 2008.
99 Burkhardt, 1997. 51–95.
100 Schilling, 1994.
101 Wrede, 2004.
102 Schmidt, 1998. 57–75.
103 Mörke, 1996. 125–164.; Burkhardt, 2002; Harms, 2007. 47–63.
104 Tschopp, 2004. 25–37.; Duchhardt–Kunz, 1997; Schlumberger–Segl, 1994.

terpretálták. Egy szimbólumokkal túlzsúfolt 1630. évi röplap érzékletesen fejezte ki, hogy a „Német-római Birodalom világórájában"[105] hiába állnak a hatalom szilárd oszlopaként a választófejedelmek, a politika szerencsekereke többször óriási fordulatot vett. A több változatban közzétett röplap a protestáns apokaliptikus próféciákra építve Pfalzi Frigyes politikai örököseként, a protestantizmus védelmezőjeként legitimálta Gusztáv Adolf svéd király előrenyomulását a német területeken.[106] Az 1653–1654. évi regensburgi birodalmi gyűlés idején jelent meg egy frankfurti röplap, amely a császár és a választófejedelmek közötti összhangot hirdette a Német-római Birodalom stabilitásának és virágzásának zálogaként, mert akkor Germániát nem veszélyeztetik külső összecsapások, mint az angol–holland tengeri konfliktus, az orosz–lengyel háború és a francia belpolitikai válság. Nemcsak a metszet, hanem Georg Greflinger költő és újságkiadó e röplapon közzétett barokk költeménye is megfogalmazta a német kereskedelmi központok és városi polgárok érdekét (*„Abbildung Unsers heutigen Deutschlandes und der höchstigewünschten Vereinigung Des Christen Reichs Haupt mit seinen Gliedernd"*).[107] Paulus Fürst nürnbergi könyv-, valamint műkereskedő és kiadó 1663–1664-ben a röplap új változatával a regensburgi birodalmi gyűlés egységét reprezentálta.[108] Egy 1680. évi röplap gúnyképén a béke ábrándjában elszenderedett Germania látható, aki nem veszi észre a gall kakast, a holland oroszlánt és a feljövő holdat (3. kép). A közérthető képek az újságokban már közzétett hírekre építve azokat a konfliktusokat jelezték, amelyek a Német-római Birodalmat nem hagyhatták érintetlenül.[109] Ezek a politikai szimbólumok a „Reichspublizistik" közérthető, nem a jogi, hanem a „publicisztikai" válfajaként[110] fogalmazták meg az egységtudat és a szükséges külpolitikai szerepvállalás programját.

A birodalom belső egységét nemcsak a külső krízisek, hanem a császár és a választófejedelmek közötti érdekellentétek is feszítették.[111] I. Lipót császárrá választása idején, 1657–1658-ban 120 különböző röpirat értekezett a választófejedelmek vesztfáliai béke utáni növekvő szerepéről.[112] A birodalom egységét ceremóniák kapcsán szimbolikusan vagy adott döntések esetén jogi érvkészlettel kommunikáló kiadványok száma különösen a birodalmi gyűlések idején emelkedett meg.[113] Császárválasztások és -koronázások alkalmával a Magyar Királyság politikai súlya, gazdasági értéke és alkalmanként a magyar főméltóságok, jelentős főnemesi családok (Zrínyi, Nádasdy, Esterházy, Pálffy) reprezentációja is megjelent.

105 *„Dess Römischen Reichs Grosse Welt Uhr."* VD17. 12669127A; *Deutsche illustrierte Flugblätter*, 1985. Bd. 2. 385.; Niemetz, 2008. 389.
106 Tschopp, 1991; Schilling, 2007. 507–526.
107 *Deutsche illustrierte Flugblätter*, 1985. Bd. 2. 358–359.
108 *„Teutschlandes fröliches Zuruffen, Zu glückseliger Fortsezung, der mit Gott in Regensburg angestellten allgemeinen Versamlung dess H. Röm. Reichs öbersten Häubtes und Glieder."* Paas, 2007. vol. 9. 114.
109 *„Das von süsser Friedens Ruhschlaffend und über heutigen Welt und Krieg-Lauff Traeumende Teutschland."*
110 Arndt, 2011. 179–200.
111 Klueting, 1996. 162–287.
112 Schumann, 2003.
113 Schnettger, 2002; Lanzinner–Strohmeyer, 2006.

3. kép. Germánia egy korabeli röplapon, 1680 (részlet)

A Német-római Birodalomnak nem volt egységes külpolitikája, a császári hatalom sem tudta kisajátítani a külügyek irányítását, sőt a vesztfáliai béke a szövetségkötéseket is lehetővé tette a választófejedelmek számára. A külpolitikai aktivitást azonban legitimálni kellett a birodalmi nyilvánosság előtt is.[114] Diplomaták állomáshelyükről követjelentéseik mellé a fontosabb nyomtatott újságokat, röpiratokat mellékelték is, s reprezentációjuk részeként, például bevonulásuk alkalmával, használták is a röplapokat.[115] Rendszerint név nélkül, de jelentős diplomaták is írtak röpiratokat, publicisztikákat.[116]

A kora újkori nyilvánosság fejlődésében meghatározó szerepet játszott a török elleni háború széles körű világi és egyházi propagandája.[117] 1454-ben készült az első nyomtatott „Türkenkalendar", mely a birodalmi gyűlés török elleni fellépésének időszerűségét hirdette Konstantinápoly török kézre kerülését követően. A birodalmi gyűléseken megszavazott török elleni segély és a birodalmi segélycsapatok jelenléte a magyarországi törökellenes hadszíntéren a kommunikációs csatornák hatékony kiépülését is eredményezte.[118] A birodalmi segélyhadak győri táborozása 1566-ban a hadmérnöki információkat felhasználó, kvalitásos metszeteket megje-

114 Duchhardt, 1997. 66.
115 Polleross, 2010.
116 Baumanns, 1994.
117 Göllner, 1978; Guthmüller–Kühlmann, 2000; Grothaus, 1986; Höfert, 2003.
118 Schulze, 1978.

lentető röplapokon is megragadható. A tizenöt éves háború időszakában nemcsak a hadszíntérről érkező hírek volumene nőtt meg, hanem minőségi változás figyelhető meg a várostromokról, csatatérekről érkező hírek értékében, jelentőségében. II. Rudolf császár propagandája hivatalos hadijelentések közzétételét is biztosította a Német-római Birodalmon belül.[119] A választófejedelmek a birodalmi segélyhadak szerepvállalása fejében a hivatalos diplomáciai híráramlás mellett a hírek közzétételét is szükségesnek tartották, s a hadvezérek mellett saját „haditudósítók" is megjelentek a hadszíntéren.

A nyomtatott információ színvonalának folyamatos, spirális növekedését a magyarországi török háborúkra vonatkozó ismétlődő, de új tartalmakkal telítődő értesülései meggyőzően bizonyítják. A kor kedvelt nyomtatott műfajaiból gyorsan előhívható, sokoldalú és érdemi, politikai, gazdasági, illetve kulturális ismereteket összegző Magyarország-kép bontakozott ki.[120] A zsitvatoroki békét követő hosszú békeidőszak után már a harmincéves háborúban modernizált propaganda hirdette a török elleni háború programját, a hagyományos ősellenségkép helyett a gazdasági és politikai érdekeket hangsúlyozva.[121] A törököt kiűző háború idejére pedig már bevett gyakorlattá vált, hogy erődök, stratégiai központok ostroma során a hivatalos ostromnaplót, hadvezéri jelentéseket, alkalmanként ötven-hetven, magyarázattal ellátott hadmérnöki alaprajzot kinyomtattak, részletes kimutatásokkal a veszteségekről s a zsákmányolt munícióról. A hivatalos jelentések mellett II. Miksa Emánuel saját információs hálózata, hadmérnöke, metszői, kiadói révén közvetítette a bajor választófejedelem ostromokban, csatákban játszott szerepét, sőt müncheni hetilapok, nyomtatott hírlevelek még a csatatérig vezető útjának menetnaplóit is heti rendszerességgel közzétették.[122]

A kora újkori német nyelvű nyomtatott újságműfajok információi a magyar történeti kutatás számára is sokféle kapcsolódási lehetőséget kínálnak. Apponyi Sándor nemzetközileg is számon tartott Hungarica-gyűjteménye jelentős kutatási bázist teremtett.[123] A kora újkori gyűjtemények is bizonyítják, hogy a korban a birodalmi nyilvánosság előtt változó intenzitással, de érdemi információkkal és folyamatosan jelen volt a Magyar Királyság helyzete, s ezért is érdemes a jelentős 17. századi gyűjtemények magyar vonatkozású nyomtatványait szisztematikusan feltárni. A Herzog August Bibliothek magyar szerzőktől származó, valamint magyarországi eseményekről tudósító német nyomtatványainak háromkötetes katalógusát Németh S. Katalin állította össze.[124] August Hermann Francke (1663–1727) hallei gyűjteményének magyar vonatkozásai is feltűnően nagyszámúak.[125] A krajnai polihisztor, Johann Weichard von Valvasor (1641–1693) hatalmas zágrábi röplap- és metszetgyűjteménye a magyarországi török háború híreinek értékét és színvona-

119 Vocelka, 1981; Bagi, 2007. 1455–1482.
120 Breuer–Tüskés, 2005; Balogh, 2013; Németh, 2007. 637–656.
121 Hollenbeck, 1999. 111–130.
122 Szita, 1995.
123 Apponyi, 1900–1902; Hubay, 1948.
124 Németh, 1993.
125 Klosterberg–Monok, 2003; Klosterberg–Monok, 2009.

lát bizonyítja. Valvasor 1663–1664-ben, illetve a visszafoglaló háború idején személyesen is harcolt a török ellen.[126] A korabeli röplapok metszetei alapján kitűnik, hogy a stratégiai jelentőségű, sok ostromot kiállt magyar várakról és városokról standardizálódtak az alaprajzok és látképek.[127]

A magyarországi török háborúkról tudósító nyomtatott újságok sokoldalú és érdemi képet adtak a Magyar Királyság politikai, katonai, gazdasági és felekezeti helyzetéről is. Az önálló külpolitikával nem rendelkező magyar politikai elit számára a török elleni háború közügyként való megjelenése a birodalmi nyilvánosság előtt nagy lehetőséget teremtett az országérdek korszerű megfogalmazására. A pozsonyi és a soproni magyar országgyűlésekről rendszeresen tudósítottak német hetilapok, nemcsak az uralkodók koronázását bemutatva, hanem a nádorválasztást és a magyar főméltóságok politikai súlyát érzékeltetve. Az 1663–1664. évi magyarországi török háború idején német nyelvű hetilapok Bécsből, Pozsonyból, Komáromból, Győrből, Kassáról, Léváról, a kanizsai táborból érkezett hírek alapján ismertették a katonai erőviszonyokat. Zrínyi Miklós hadi sikereiről hetven különböző, német nyelvű röplap jelent meg 1664-ben Nürnbergben, Augsburgban, Frankfurt am Mainban és Regensburgban. A szigetvári hőst, Zrínyi Miklóst övező 16. századi kultuszra modern érvrendszerű propaganda épült a költő és hadvezér Zrínyi Miklós katonai és politikai befolyását is hirdetve.[128] Zrínyi Miklós nemzetközi hírneve politikai jelentőségű, és megjelenítette a magyar rendi politika érveit és érdekeit az európai politikai játéktérben a török elleni összefogás és támadó háború mellett érvelve.[129] A nyomtatott információkat vizsgálva az is érzékelhető, hogy a magyar főméltóságoknak is kiépültek a legális és rejtett információs csatornái, amelyek nemcsak a tájékozódást, hanem a tájékoztatást is lehetővé tették.[130]

A birodalmi nyilvánosság előtt megjelenő magyar vonatkozású hírek politikai jelentőségét, érdemi hatását csak valamelyik birodalmi politikai központtal való érdekegyeztetés biztosította. A tájékozódásnak és tájékoztatásnak évtizedek alatt sokféle útvonalát alakították ki, generációkon át megújítva. Ezek közül a magyar elit számára az egyik leghatékonyabb a főúri cavalliers-tours volt, melynek során nemcsak a választófejedelmi és fejedelmi udvarokban tett látogatások, hanem a birodalmi gyűléseken, gazdasági centrumokban, Frankfurt am Mainban, Nürnbergben, Augsburgban, Regensburgban szerzett konkrét ismeretek és ismeretségek is jó befektetésnek bizonyultak a politikai ambíciót mecénási érzékkel ötvöző, külpolitikai tájékozottsággal rendelkező főnemesek, főméltóságok számára.

A visszafoglaló háború időszakában a török háborúban aktív szerepet vállaló aulikus magyar elitről nem jelent meg jelentős mennyiségű hír a korabeli német sajtótermékekben. Az uralkodóval szembeforduló Thököly Imre politikája viszont

126 Pelc, 2013.
127 Rózsa, 1999; Szalai, 2006.
128 Kühlmann–Tüskés, 2009.
129 R. Várkonyi, 2010.
130 E téren még komoly kutatási lehetőségek rejlenek. Leginkább Esterházy Pál nádor és Nádasdy Ferenc országbíró mecénási tevékenységében ragadható meg a birodalmi nyilvánosság elérésének szándéka. Galavics, 1986; Galavics, 1993; Viskolcz, 2010; Viskolcz, 2013.

mind a protestáns választófejedelmi politikához köthetően, mind pedig a katolikus hatalmi központok révén hangsúlyosan jelen volt. Az előbbihez kapcsolható pozitív kép 1671-től 1682-ig dominált, míg a Thököly törökbarát politikáját elítélő intenzív propaganda 1683 és 1690 között, s különösen 1685-ben volt jelentős, amikor markánsan megemelkedett az olaszból fordított, pápai udvarhoz köthető szellemes gúnyképek száma is.[131]

A világi és egyházi főméltóságok mellett a német egyetemeken tanult protestáns városi elit és művelt köznemesek is kiterjedt információs hálózattal rendelkeztek a Német-római Birodalomban, melyet tudatos érdekegyeztetéssel hatékonyan működtettek az európai válságok és lokális konfliktusok idején.[132] A Bethlen Gábor török politikáját hangsúlyozó katolikus propagandával szemben sokféle újságműfajban jelent meg protestáns érdekeket védelmező, pozitív Bethlen-kép, jelezve az Erdélyi Fejedelemség növekvő jelentőségét.[133] Bár egy Frankfurt am Mainban 1625 őszén kiadott német hetilap konstantinápolyi értesüléseiben annak is hírértéke volt, ha Bethlen „nyugalomban maradt".

A részben nyilvános, részben rejtett kapcsolatrendszer különösen fontos szerepet kapott I. Lipót császár nyílt abszolutizmusra való törekvésekor, amikor politikai, társadalmi és gazdasági színtéren is kiélezetté vált a Magyar Királyság és a Habsburg Birodalom érdekeinek konfliktusa.[134] Az 1670-es években a protestáns német területeken az evangélikus városokat ért sérelmek mellett az egyes prédikátorok és iskolamesterek üldöztetéséről is részletesen tudósítottak nyomtatott hetilapok, röpiratok, publicisztikák.[135] 1671–1681 között százötven német nyelvű nyomtatvány jelent meg a magyarországi prédikátorok helyzetéről, legnagyobb számban Wittenbergben, Jénában, Lipcsében.[136] 1682-ben pedig egy német röplap holland nyomtatványokat is felhasználva húsz kis képben örökítette meg a magyarországi protestánsok üldöztetésének történetét 1660-tól.[137] I. Lipót császárnak a török és a francia háború veszélye miatt figyelembe kellett vennie potenciális protestáns szövetségeseinek normarendszerét, a Német-római Birodalom belső felekezeti viszonyait.

A 18. századi politikai nyilvánosság sok tekintetben más, mint a 17. századi előzménye.[138] A virtuális információs tér növekedésében a spanyol örökösödési háború újabb jelentős változást eredményezett. A hatalom – illetve az egymással

131 Köpeczi, 1976; Polleross, 2010. 234–237.; Pelc, 2013. 144–153.
132 Teszelszky, 2014.
133 R. Várkonyi, 2013; Varsányi, 2013.
134 Bahlcke–Stromayer, 1999; Leeb–Pils–Winkelbauer, 2007.
135 Schultheiss-Heinz, 2004.
136 Imre, 1987–1988. 20–45.
137 *„Denckwürdiger Abriess etlicher in Ungarn beziechneten Personen und Oerthen derer in unterschiedlichen historischen Tractätlein gedacht wird wie dieselben im Jahr 1660 anfänglich durch eine particular 1674 aber durch eine allgemeine verfolgung mit vielfältigen treffen und blut vergiessen überzogen sind und ach leider biss heutiges tages noch unChristlich überzogen und gepresset werden, ist vorgestellet Anno 1682."* Másik példány: Kupferstichkabinett Dresden in Mappes B 1979 3. 12. Schumann, 2003. 126–127.
138 Weber, 2004. 347–370.

versengő hatalmak – cenzúrával, privilégiumokkal, hírdömpinggel egyre hatékonyabban tudták használni, irányítani, kanalizálni a nyomtatott híráramlást.[139] A 18. századra egy-egy hadi esemény jelentőségét akár négyféle politikai nyelven is interpretálhatta egy időben négy különböző monarchia lényegesen eltérő sajtója.[140] A nyilvánosság politikai kultúrájának kialakulása hosszú folyamat, melyben a 17. századi paradigmaváltások is meghatározóak. A befogadóközönség kiszélesedése már a német felvilágosodás előkészítését is jelentette.[141]

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

HHStA = Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)
Handschriftensammlung Böhm
Stadtarchiv Regensburg

2. Kiadott források

Bangerter-Schmid
1986 Bangerter-Schmid, Eva Maria: *Erbauliche illustrierte Flugblätter aus den Jahren 1570–1670*. Frankfurt am Main, Bern, New York, 1986.

Deutsche illustrierte Flugblätter
1985–2005 *Deutsche illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts*. 7 Bde. Hrsg. v. Harms, Wolfgang–Schilling, Michael. Bd. 1–3. *Die Sammlung der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel*. Kommentierte Ausgabe. Bd. 1. *Ethica, Physica*. Bd. 2. *Historica*. Bd. 3. *Theologica, Quodlibethica*. Tübingen, 1989. Bd. 4. *Die Sammlung der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek*. Tübingen, 1987. Bd. 5–7. *Die Sammlung der Zentralbibliothek*. Zürich, 1985–2005.

Klosterberg–Monok
2003 Klosterberg, Brigitte–Monok, István: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*. Teil 1. *Porträts*. Tübingen, 2003. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien, Bd. 7.)
2009 Klosterberg, Brigitte–Monok, István: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Historische Karten und Ansichten*. Bearb. v. Pászti, László–Verók, Attila. Halle, 2009. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen, Bd. 22.)

Németh
1993 Németh, Katalin S.: *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. I–III. München–New York–London–Paris, 1993.

Paas
1985–2013 Paas, John Roger: *The German Political Broadsheet 1600–1700*. Vol. 1–11. Wiesbaden, 1985–2013.

139 Berns, 1982; Gestrich, 1994; legújabban: Arndt, 2013.
140 Küster, 2001.
141 Weber, 2001. 43–68.; Böning, 2001. 69–120.

Pfeffer
1993 Pfeffer, Maria: *Flugschriften zum 30jährigen Krieg. Aus der Häberlin-Sammlung der Thurn- und Taxisschen Hofbibliothek.* Frankfurt am Main, 1993.

3. Szakirodalom

Almási
2014 Almási Gábor: *A Secretissima instructio (1620). A kora újkori politikai paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében.* Bp., 2014.

Apponyi
1900–1902 Apponyi Sándor: *Hungarica. Magyar és magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften.* I–II. Bp., 1900–1902.

Arndt
1998 Arndt, Johannes: *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648. Politisch-konfessionelle Verflechtung und Publizistik im Achtzigjährigen Krieg.* Köln–Weimar–Wien, 1998.
2010a Arndt, Johannes: Die europäische Medienlandschaft im Barockzeitalter. In: *Auf dem Weg nach Europa. Deutungen, Visionen, Wirklichkeiten.* Hrsg. v. Dingel, Irene–Schnettger, Matthias. Göttingen, 2010. 25–39.
2010b Arndt, Johannes: Die historisch-politischen Zeitschriften innerhalb der zirkulären Struktur des Mediensystems der politischen Publizistik. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750).* Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 139–171.
2011 Arndt, Johannes: Zeitung, Mediensystem und Reichspublizistik. In: *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit.* Hrsg. v. Bauer, Volker–Böning, Holger. Bremen, 2011. 179–200.
2013 Arndt, Johannes: *Herrschaftskontrolle durch Öffentlichkeit. Die publizistische Darstellung politischer Konflikte im Heiligen Römischen Reich 1648–1750.* Göttingen, 2013.

Bagi
2007 Bagi Zoltán: „Egy ura lesz az egész világnak napkelettől napnyugatig." A töröksegély kérdése és az 1597–98-as regensburgi birodalmi gyűlés. In: *Századok*, 141. (2007) 6. sz. 1455–1482.

Bahlcke–Stromayer
1999 *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur.* Hrsg. v. Bahlcke, Joachim–Stromayer, Arno. Stuttgart, 1999.

Balogh
2013 *Ungarnbilder im 17. Jahrhundert.* Hrsg. v. Balogh, András F. Bp., 2013.

Barner
1970 Barner, Wilfried: *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen.* Tübingen, 1970.

Bauer
2011 Bauer, Oswald: *Zeitungen vor der Zeitung. Die Fuggerzeitungen (1568–1605) und das frühmoderne Nachrichtensystem.* Berlin, 2011. (Colloquia Augustana, Bd. 28.)

Bauer
2010 Bauer, Volker: Die Nachrichtenmedien und höfische Gesellschaft. Zum Verhältnis von Mediensystem und höfischer Öffentlichkeit im Alten Reich. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750).* Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 173–194.

Baumanns
1994 Baumanns, Markus: *Das publizistische Werk des kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674). Ein Beitrag zum Verhältnis von absolutistischem Staat, Öffentlichkeit und Mächtepolitik in der frühen Neuzeit.* Berlin, 1994.

Beachy
1999 Beachy, Robert: Fernhandel und Krämergeist. Die Leipziger Handelsdeputierten und die Einführung der sächsischen Wechselordnung 1682. In: *Leipzigs Messen*. Teilband 1. *1497–1914. Gestaltwandel, Umbrüche, Neubeginn*. Hrsg. v. Zwahr, Hartmut–Topfstedt, Thomas–Bentele, Günter. Köln–Weimar–Wien, 1999. (Geschichte und Politik in Sachsen, Bd. 9./1.) 135–147.

Behringer
1999 Behringer, Wolfgang: Veränderung der Raum-Zeit-Relation. Zur Bedeutung des Zeitungs- und Nachrichtenwesens der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. In: *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe.* Hrsg. v. Krusenstjern, Begina–Medick, Hans. Göttingen, 1999. 39–81.
2003 Behringer, Wolfgang: *Im Zeihen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit.* Göttingen, 2003.
2010 Behringer, Wolfgang: Das Netzwerk der Netzwerke. Raumportionierung und Medienrevolution in der Frühen Neuzeit. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*. Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 39–57.

Bellingradt
2011 Bellingradt, Daniel: *Flugpublizistik und Öffentlichkeit um 1700. Dynamiken, Akteure und Strukturen im urbanen Raum des Alten Reiches.* Stuttgart, 2011. (Beiträge zur Kommunikationsgeschichte. Bd. 26.)

Berg
2005 Berg, Britta: „Nützlicher... als neumodischer Schnickschnack." Zeitungen für Kinder und Jugendliche im 18. Jahrhundert. Ein Beispiel aus Braunschweig. In: *Historische Presse und ihre Leser. Studien zu Zeitungen, Zeitschriften, Intelligenzblättern und Kalendern in Nordwestdeutschland.* Hg.: Albrecht, Peter–Böning, Holger. Bremen, 2005. 121–141.

Berns
1982 Berns, Jörg Johenchen: *Der nackte Monarch und die nackte Wahrheit. Auskünfte der deutschen Zeitungs- und Zeremonialschriften des späten 17. und 18. Jahrhunderts zum Verhältnis von Hof und Öffentlichkeit.* Amsterdam, 1982. (Daphnis, 11.)

Bingel
1909 Bingel, Hermann: *Das Theatrum Europaeum. Ein Beitrag zur Publizistik des XVII. und XVIII. Jahrhunderts.* Berlin, 1909. (Reprint Wiesbaden, 1969.)

Blome
2005 Blome, Astrid: Regionale Strukturen und die Entstehung der deutschen Regionalpresse im 18. Jahrhundert. In: *Historische Presse und ihre Leser. Studien zu Zeitungen, Zeitschriften, Intelligenzblättern und Kalendern in Nordwestdeutschland.* Hg.: Albrecht, Peter–Böning, Holger. Bremen, 2005. 77–100.

2010 Blome, Astrid: Historia et Venditio – Zeitungen als „Bildungsmittel" im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*. Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 207–226.

Blühm
1987 Blühm, Elger: Über Regensburgs älteste Zeitung. In: *Verhandlungen des Historischen Vereins*, 127. (1987) 175–184.

Bogel
1971–1985 Bogel, Else–Blühm, Elger: *Die deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts. Ein Bestandsverzeichnis mit historischen und bibliographischen Angaben*. Bd. 1. *Text*. Bd. 2. *Abbildungen*. Bremen, 1971. Bd. 3. *Nachtrag*. Bearb. v. Blühm, Elger B.–Kolster, H. Levin. München–New York–London–Paris, 1985.

Bohatcová
1966 Bohatcová, Mirjam: *Irrgarten der Schicksale. Einblattdrucke vom Anfang des Dreißigjährigen Krieges*. Prag, 1966.

Bosbach
1988 Bosbach, Franz: *Monarchia Universalis. Ein politischer Leitbegriff der frühen Neuzeit*. Göttingen, 1988.

Böning
2001 Böning, Holger: Pressewesen und Aufklärung. – Intelligenzblätter und Volksaufklärer. In: *Pressewesen der Aufklärung. Periodische Schriften im Alten Reich*. Hrsg. v. Doering-Manteuffel, Sabine–Mancal, Josef–Wüst, Wolfgang. Berlin, 2001. 69–120.
2002a Böning, Holger: *Periodische Presse. Kommunikation und Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel*. Bremen, 2002.
2002b Böning, Holger: *Welteroberung durch ein neues Publikum. Die deutsche Presse und der Weg zur Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel*. Bremen, 2002.
2005a Böning, Holger: Weltaneignung durch ein neues Publikum. Zeitungen und Zeitschriften als Medientypen der Moderne. In: *Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. v. Burkhardt, Johannes–Werkstetter, Christine. München, 2005. (Historische Zeitschrift. Beiheft, 41.) 105–134.
2005b Böning, Holger: Die „Zeitung für Städte, Flecken und Dörfer, insonderheit für lieben Landleute alst und jung" eine erste erfolgreiche „Volkszeitung" des 18. Jahrhunderts. In: *Historische Presse und ihre Leser. Studien zu Zeitungen, Zeitschriften, Intelligenzblättern und Kalendern in Nordwestdeutschland*. Hg.: Albrecht, Peter–Böning, Holger. Bremen, 2005. 227–267.
2008 Böning, Holger: „Gewiss ist es, dass alle gedruckte Zeitungen erst geschrieben seyn müssen." Handgeschriebene und gedruckte Zeitungen im Spannungsfeld von Abhängigkeit, Koexistenz und Konkurrenz. In: Consuming News. Newspapers and Print Culture in Early Modern Europe (1500–1800). Eds: Scholz Williams, Gerhild–Layher, William. In: *Daphnis: Zeitschrift für mittlere deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit*, Bd. 37. (2008) Heft, 1–2. 203–243.
2010a Böning, Holger: Der gemeine Mann als Zeitungs- und Medienkonsument im Barockzeitalter. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*. Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 227–238.
2010b Böning, Holger: Eine Stadt lernt das Zeitungslesen. Leser, Auflagen und Reichweite der Hamburger und Altoner Zeitungen in der Frühzeit des Zeitungswesens. In: *Geschichte, Öffentlichkeit, Kommunikation. Festschrift für Bernd Sösemann zum 65. Geburtstag*. Hrsg. v Merziger, Patrik–Stöber, Rudolf et. al. Stuttgart, 2010. 25–46.

Brendecke–Friedrich–Friedrich
2008 *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien.* Hrsg. v. Brendecke, Arndt–Friedrich, Markus–Friedrich, Susanne. Münster, 2008.

Breuer–Tüskés
2005 Breuer, Dieter–Tüskés, Gábor: *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit.* Bern, 2005.

Briggs–Burke
1995 Briggs, Asa–Burke, Peter: *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig.* Bp., 2004.

Brüning–Niewöhner
1995 *Augsburg in der Frühen Neuzeit. Beiträge zu einem Forschungsprogramm.* Hg.: Brüning, Jochen–Niewöhner, Friedrich. Berlin, 1995.

Burke
1992 Burke, Peter: *The Fabrication of Louis XIV*. New Haven–London, 1992.

Burkhardt
1992 Burkhardt, Johannes: *Der Dreißigjährige Krieg*. Frankfurt am Main, 1992.
1997 Burkhardt, Johannes: Reichskriege in der frühneuzeitlichen Bildpublizistik. In: *Bilder des Reiches.* Hrsg. v. Müller, Rainer A. Sigmaringen, 1997. 51–95.
1998 Burkhardt, Johannes: Auf dem Wege zu einer Bildkultur des Staatensystems. Der Westfälische Friede und die Druckmedien. In: *Der Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte.* Hrsg. v. Duchhardt, Heinz–Ortlieb, Eva. München, 1998. 81–114.
2002 Burkhardt, Johannes: *Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617.* Stuttgart, 2002.

Bussmann–Schilling
1998 *1648. Krieg und Frieden in Europa.* 3 Bde. Hrsg. v. Bussmann, Klaus–Schilling, Heinz. Münster, 1998.

Denzel
1999 Denzel, Markus A.: Zahlungsverkehr auf den Leipziger Messen vom 17. bis zum 19. Jahrhundert. In: *Leipzigs Messen*. Teilband 1. *1497–1914. Gestaltwandel, Umbrüche, Neubeginn.* Hrsg. v. Zwahr, Hartmut–Topfstedt, Thomas–Bentele, Günter. Köln–Weimar–Wien, 1999. (Geschichte und Politik in Sachsen, Bd. 9./1.) 149–167.

Dethlefs
2004 Dethlefs, Gerd: Schauplatz Europa. Das Theatrum Europaeum des Matthaeus Merian als Medium kritischer Öffentlichkeit. In: *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Hrsg. v. Bussmann, Klaus–Werner, Elke Anna. Stuttgart, 2004. 149–179.

Droste
2011 Droste, Heiko: „Einige Wiener Briefe wollen noch publiciren." Die geschriebene Zeitung und öffentliches Nachrichtenmedium. In: *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit.* Hrsg. v. Bauer, Volker–Böning, Holger. Bremen, 2011. 1–22.

Duchhardt–Kunz
1997 *'Europäische Geschichte' als historiographisches Problem.* Hrsg. von Duchhardt, Heinz–Kunz, Andreas. Mainz 1997. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte, Beiheft, 42.)

Duchhardt–Ortlieb
1998 *Der Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte*. Hrsg. v. Duchhardt, Heinz–Ortlieb, Eva. München, 1998.

Eggenhoff
2008 Eggenhoff, Uta: *Berufsschriftstellertum und Journalismus in der Frühen Neuzeit. Eberhard Werner Happels Relationes Curiosae im Medienverbund des 17. Jahrhunderts.* Bremen, 2008.

Faulstich
1998 Faulstich, Werner: *Die Geschichte der Medien. Medien zwischen Herrschaft und Revolte. Die Medienkultur der frühen Neuzeit (1400–1700)*. Göttingen, 1998.

Faust
1998–2010 Faust, Ingrid: *Zoologische Einblattdrucke und Flugschriften vor 1800.* Bd. 1–6. Stuttgart, 1998–2010.

Forgó
2012 Forgó András: A politika kultúrtörténete. Egy német elmélet vitája és annak tanulságai. In: *Világtörténet*, 34. (2012) 3–4. sz. 71–186.

Freist
2005a Freist, Dagmar: Öffentlichkeit und Herrschaftslegitimation in der Frühen Neuzeit. Deutschland und England im Vergleich. In: *Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit*. Hg.: Asch, Ronald G.–Freist, Dagmar. Köln–Weimar–Wien, 2005. 321–351.
2005b Freist, Dagmar: Wirtshäuser als Zentren frühneuzeitlicher Öffentlichkeit. London im 17. Jahrhundert. In: *Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit*. Hrsg.: Burkhardt, Johannes–Werkstetter, Christine. München, 2005. (Historische Zeitschrift. Beiheft, 41.) 201–224.

Friedrich
2007 Friedrich, Susanne: *Drehscheibe Regensburg. Das Informations- und Kommunikationssystem des Immerwährenden Reichstags um 1700*. Berlin, 2007.

Fritz–Strassner
1996 *Die Sprache der ersten deutschen Wochenzeitungen im 17. Jahrhundert*. Hrsg. v. Fritz, Gerd–Strassner, Erich. Tübingen, 1996.

Galavics
1986 Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és magyar képzőművészet.* Bp., 1986.
1993 Galavics Géza: Németalföldi barokk festők és grafikusok a 17. századi Közép-Európában. In: *Barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások*. Szerk.: Galavics Géza. Bp., 1993. 22–44.

Gestrich
1994 Gestrich, Andreas: *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts.* Göttingen, 1994.

Giel
1998 Giel, Robert: *Politische Öffentlichkeit im spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Köln (1450–1550)*. Berlin, 1998.

Gier–Janota
1997 *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Hrsg. v. Gier, Helmut–Janota, Johannes. Wiesbaden, 1997.

Gierl
2004 Gierl, Martin: Korrespondenzen, Disputationen, Zeitschriften: Wissensorganisation und die Entwicklung der gelehrten Medienrepublik zwischen 1670–1730. In: *Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft*. Hrsg. v. Dülmen, Richard van–Rauschenbach, Sina. Köln–Weimar–Wien, 2004. 417–438.

Giesecke
1991 Giesecke, Michael: *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit. Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologie*. Frankfurt am Main, 1991.
1992 Giesecke, Michael: *Sinnenwandel, Sprachwandel, Kulturwandel. Studien zur Vorgeschichte der Informationsgesellschaft*. Frankfurt am Main, 1992.

Glüer
2000 Glüer, Juliane: *Messrelationen um 1600 – ein neues Medium zwischen aktueller Presse und Geschichtsschreibung. Eine textsortengeschichtliche Untersuchung*. Göppingen, 2000.

Göllner
1978 Göllner, Carl: *Turcica. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*. Bukarest–Baden-Baden, 1978.

Grothaus
1986 Grothaus, Maximilian: *„Der Erbfeind christlichen Namens." Studien zum Türken-Feindbild in der Kultur der Habsburgermonarchie zwischen 16. und 17. Jahrhundert*. Graz, 1986.

Gstettner
1936 Gstettner, Hans: *Regensburger Reichstags-Korrespondenzen. Ein Stück Pressepolitik des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation*. München, 1936. (Zeitung und Leben, Bd. XXXIII.)

Guthmüller
2000 Guthmüller, Bodo–Kühlmann, Wilhelm: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen, 2000.

Habel
2005 Habel, Thomas: *Gelehrte Journale der Aufklärung. Zur Entstehung, Entwicklung und Erschließung deutschsprachiger Rezensionszeitschriften des 18. Jahrhunderts*. Bremen, 2005.

Habermas
1962 Habermas, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Darmstadt, 1962.
1971 Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*. Bp, 1971.

Harms
1992 Harms, Wolfgang: Feindbilder im illustrierten Flugblatt der frühen Neuzeit. In: *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Neuzeit*. Hrsg. v. Bosbach, Franz. Köln–Weimar–Wien, 1992.
2007 Harms, Wolfgang: Kampf- und Kriegsbereitschaft in heilgeschichtlichen Bezügen auf illustrierten Flugblättern von etwa 1570 bis 1632. In: *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*. Hrsg. v. Schilling, Heinz. München, 2007. (Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien, 70.) 47–63.
2010 Harms, Wolfgang: Europa in der deutschen Publizistik der Frühen Neuzeit. In: *Auf dem Weg nach Europa. Deutungen, Visionen, Wirklichkeiten*. Hrsg. v. Dingel, Irene–Schnettger, Matthias. Göttingen, 2010. 41–53.

Harms–Rattay
1983 Harms, Wolfgang–Rattay, Beate: *Illustrierte Flugblätter aus den Jahrhunderten der Reformation und der Glaubenskämpfe*. Coburg, 1983.

Harms–Schilling
2008 Harms, Wolfgang–Schilling, Michael: *Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit. Traditionen – Wirkungen – Kontexte*. Stuttgart, 2008.

Hollenbeck
1999 Hollenbeck, Meike: Die Türkenpublizistik im 17. Jahrhundert. Spiegel der Verhältnisse im Reich? In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 107. (1999) 111–130.

Höfert
2003 Höfert, Almut: *Den Feind beschrieben. „Türkengefahr" und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600*. Frankfurt–New York, 2003. (Campus Historische Studien, Bd. 35.)

Hölscher
1979 Hölscher, Lucian: *Öffentlichkeit und Geheimnis. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung zur Entstehung der Öffentlichkeit in der frühen Neuzeit*. Stuttgart, 1979.
1997 Hölscher, Lucian: Die Öffentlichkeit begegnet sich selbst. Zur Struktur öffentlichen Redens im 18. Jahrhundert zwischen Diskurs- und Sozialgeschichte. In: *Öffentlichkeit im 18. Jahrhundert*. Hrsg. v. Jäger, Hans-Wolf. Göttingen, 1997. 11–31.

Hubay
1948 Hubay Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718*. Bp., 1948.

Hublaková
2010 Hublaková, Jana: Die Flugblätter über Friedrich von der Pfalz als Quelle zur Entwicklung und Wahrnehmung der Böhmischen Frage in den Jahren 1619–1632. In: Hublaková, Jana: *Fridrich Falcky v zrcadle letákové publicistiky*. Praha, 2010. 437–468.

Imre
1987–1988 Imre Mihály: Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674. évi prédikációs kötetben. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92. (1987–1988) 1–2. sz. 20–45.

Kampmann
2001 Kampmann, Christoph: *Arbiter und Friedensstiftung. Die Auseinandersetzung um den politischen Schiedsrichter im Europa der Frühen Neuzeit*. Paderborn–München–Wien, 2001.

Kampmann–Krause–Krems–Tischer
2008 *Bourbon – Habsburg – Oranien. Konkurrierende Modelle im dynastischen Europa um 1700*. Hrsg. v. Kampmann, Christoph–Krause, Katharina–Krems, Eva-Bettina–Tischer, Anuschka. Köln–Weimar–Wien, 2008.

Kayser
1990 Kayser, Werner: Thomas von Wiering und Erben. Ein bedeutendes Kapitel hamburgischer Druckgeschichte In: *Auskunft. Mitteilungsblatt Hamburger Bibliotheken*, 10. (1990) 343–371.

Klaits
1976 Klaits, Joseph: *Printed Propaganda Under Louis XIV: Absolute Monarchy and Public Opinion*. Princeton, 1976.

Klueting
1996 Klueting, Harm: Das Reich und Österreich 1648–1740. In: *Sacrum Imperium. Das Reich und Österreich 996–1806*. Hrsg. v. Brauneder, Wilhelm–Höbelt, Lothar. Wien–München–Berlin, 1996. 162–287.

Köpeczi
1976 Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége." A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp., 1976.

Körber
1998 Körber, Esther-Beathe: *Öffentlichkeiten der Frühen Neuzeit. Teilnehmer, Formen, Institutionen und Entscheidungen öffentlicher Kommunikation im Herzogtum Preußen von 1525 bis 1618*. Berlin–New York, 1998.
2002 Körber, Esther-Beate: Die Königsberger Druckerei im frühen 17. Jahrhundert (1601–1650). In: *Kommunikation und Medien in Preußen vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Hg.: Sösemann, Bernd. Stuttgart, 2002. 45–71.
2009 Körber, Esther-Beate: *Zeitungsextracte. Aufgaben und Geschichte einer funktionellen Gruppe frühneuzeitlicher Publizistik*. Bremen, 2009.
2010 Körber, Esther-Beate: Schreiber und Leser politischer Flugschriften des frühen 17. Jahrhunderts. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*. Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 195–205.

Kremer
2005 Kremer, Karl Heinz: *Johann von den Birghden (1582–1645). Kaiserlicher und königlich-schwedischer Postmeister zu Frankfurt am Main*. Bremen, 2005.

Kunisch
1997 Kunisch, Johannes: Absolutismus und Öffentlichkeit. In: *Öffentlichkeit im 18. Jahrhundert*. Hrsg. v. Jäger, Hans-Wolf. Göttingen, 1997. 33–49.

Kühlmann–Tüskés
2009 *Militia et Litterae. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*. Hrsg. v. Kühlmann, Wilhelm–Tüskés, Gábor. Tübingen, 2009.

Künast
2001 Künast, Hans-Jörg: Die Graphiksammlung des Augsburger Stadtschreibers Konrad Peutinger. In: *Augsburg, die Bildfabrik Europas. Essays zur Augsburger Druckgraphik der Frühen Neuzeit*. Hrsg. v. Paas, John Roger. Augsburg, 2001. 11–19.

Küster
2001 Küster, Sebastian: *Vier Monarchien – Vier Öffentlichkeiten. Kommunikation um die Schlacht bei Dettingen*. Göttingen, 2001. (Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit. Bd. 6.)

Lademacher–Groenveld
1998 *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568–1648*. Hg.: Lademacher, Horst–Groenveld, Simon. Münster–New York–München–Berlin, 1998.

Langer
1994 *1648. Der Westfälische Frieden. Pax Europaea und Neuordnung des Reiches*. Hrsg. v. Langer, Herbert. Berlin, 1994.

Lanzinner–Strohmeyer
2006 Lanzinner, Maximilian–Strohmeyer, Arno: *Das Reichstag 1486–1613. Kommunikation – Wahrnehmung – Öffentlichkeit*. Göttingen, 2006.

Leeb–Pils–Winkelbauer
2007 *Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation, Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*. Hg.: Leeb, Rudolf–Pils, Susanne Claudine–Winkelbauer, Thomas. Wien–München, 2007.

Malettke
1992 Malettke, Klaus: Konzeptionen kollektiver Sicherheit in Europa bei Sully und Richelieu. In: *Der Europa-Gedanke*. Hrsg. v. Buck, August. Tübingen, 1992. 83–106.
1994 Malettke, Klaus: Europabewußtsein und europäische Friedenspläne im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Francia*, 21. (1994) 2. sz. 63–93.
2012 Malettke, Klaus: *Hegemonie – multipolares System – Gleichgewicht. Internationale Beziehungen 1648/1659–1713/1714*. Paderborn, 2012. (Handbuch der Geschichte der internationalen Beziehungen. Hrsg. v. Duchhardt, Heinz–Knipping, Franz. Bd. 3.)

Mauer
2000 Mauer, Benedikt: Sammeln und Lesen – Drucken und Schreiben. Die vier Welten des Augsburger Ratsdieners Paul Hector Mair. In: *Medien und Weltbilder im Wandel der Frühen Neuzeit*. Hrsg. Mauelshagen, Franz–Mauer, Benedikt. Augsburg, 2000. (Dokumenta Augustana. Bd. 5.) 107–132.

Maurer
2009 Maurer, Michael: Europa als Kommunikationsraum in der Frühen Neuzeit. In: *Kommunikation in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. v. Herbst, Klaus-Dieter–Kratochwill, Stefan. Frankfurt am Main, 2009. 11–24.

Meierhofer
2010 Meierhofer, Christian: *Alles neu unter der Sonne. Das Sammelschrifttum der Frühen Neuzeit und die Entstehung der Nachricht*. Würzburg, 2010.

Meise
2008 Meise, Helga: Medienkonsum oder Wissensdispositif. Zur Stellung von Flugblättern und Flugschriften in Marcus Lamms Thesaurus picturarum (1564–1606). In: *Daphnis: Zeitschrift für mittlere deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit*, Bd. 37. (2008) Heft, 1–2. 153–177.

Mörke
1995 Mörke, Olaf: Pamphlet und Propaganda. Politische Kommunikation und technische Innovation in Westeuropa in der frühen Neuzeit. In: *Kommunikationsrevolutionen. Die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts*. Hrsg. v North, Michael. Köln, 1995. 15–32.
1996 Mörke, Olaf: Die politische Bedeutung des Konfessionellen im Deutschen Reich und in der Republik der Vereinigten Niederlande. Oder: War die Konfessionalisierung ein „Fundamentalvorgang"? In: *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700)*. Hrsg. v. Asch, Ronald G.–Duchhardt, Heinz. Köln–Weimar–Wien, 1996. (Münstersche Historische Forschungen, 9.) 125–164.

Münch
1998 Münch, Paul: *Lebensformen in der Frühen Neuzeit. 1500 bis 1800*. Berlin, 1998.

Németh
2007 Németh S. Katalin: Magyarságismeret a XVII. században (Martin Zeiller példája). In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk.: Erdélyi Gabriella–Tusor Péter. Bp., 2007. 637–656.

Niemetz
2008 Niemetz, Michael: *Antijesuitische Bildpublizistik in der Frühen Neuzeit*. Regensburg, 2008.

Otte
1995 Otte, Wolf-Dieter: Johann Martin Hirt und die Augsburger Agentur 1647–1661. In: *Augsburg in der Frühen Neuzeit. Beiträge zu einem Forschungsprogramm*. Hg.: Brüning, Jochen–Niewöhner, Friedrich. Berlin, 1995. 39–118.

Paas
1995 *Der Franken Rom. Nürnberger Blütezeit in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Hrsg. v. Paas, John Roger. Wiesbaden, 1995.
2001 *Augsburg, die Bildfabrik Europas. Essays zur Augsburger Druckgraphik der Frühen Neuzeit*. Hrsg. v. Paas, John Roger. Augsburg, 2001.

Pelc
2013 Pelc, Milan: *Theatrum Humanum. Illustrierte Flugblätter und Druckgrafik des 17. Jahrhunderts als Spiegel der Zeit. Beispiele aus dem Bestand der Sammlung des Zagreber Erzbistums*. Ostfildern, 2013.

Paisey
2010 Paisey, David: New Year Begging Broadsides from Nuremberg: Collection in the British Library. In: *Flugblätter von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart als kulturhistorische Quellen und bibliothekarische Sondermaterialien*. Hrsg. v. Caemmerer, Christiane–Jungmayr, Jörg–Overgaauw, Eef. Frankfurt am Main, 2010. 45–66.

Pieper
2000 Pieper, Renate: *Die Vermittlung einer neuen Welt. Amerika im Kommunikationsnetz des habsburgischen Imperiums (1493–1598)*. Mainz, 2000.

Pieper–Barbarics
2007 Pieper, Renate–Barbarics, Zsuzsa: Handwritten Newsletter as a Means of Communication in Early Modern Europe. In: *Correspondence and Cultural Exchange in Early Modern Europe*. Eds.: Bethencourt, Francisco–Florike, Egmond. Cambridge, 2007. 53–79.

Polleross
2010 Polleross, Friedrich: *Die Kunst der Diplomatie. Auf den Spuren des kaiserlichen Botschafters Leopold Joseph Graf von Lamberg (1653–1706)*. Petersberg, 2010.

Pompe
2004 Pompe, Hedwig: Die Neuheit der Neuheit. Der Zeitungsdiskurs im späten 17. Jahrhundert. In: *Einführung in die Geschichte der Medien*. Hrsg. v. Kümmel, Albert–Scholz, Leander. Padernborn, 2004. 35–65.

Prange
1978 Prange, Carsten: *Die Zeitungen und Zeitschriften des 17. Jahrhunderts im Hamburg und Altona. Ein Beitrag zur Publizistik der Frühaufklärung*. Hamburg, 1978.

R. Várkonyi
2010 R. Várkonyi Ágnes: *Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok*. Bp., 2010.
2013 R. Várkonyi Ágnes: Bethlen Gábor jelenléte Európában. In: *Bethlen Gábor és Európa*. Szerk.: Kármán Gábor–Kees Teszelszky. Bp., 2013.

Raymond
2003 Raymond, Joad: *Pamphlets and Pamphleteering in Early Modern Britain*. Cambridge, 2003. (Cambridge Studies in Early Modern British History.)

Repgen
1997 Repgen, Konrad: Der Westfälische Friede und die zeitgenössische Öffentlichkeit. In: *Historisches Jahrbuch*, 117. (1997) 28–83.

Reske
2007 Reske, Christoph: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing Wiesbaden*. Wiesbaden, 2007. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekwesen, 51.)

Ries
1977 Ries, Paul: *Anatomy of a Seventeenth-Century Newspaper*. Amsterdam, 1977. (Daphnis, 6.)

Rosseaux
2010a Rosseaux, Ulrich: Flugschriften und Flugblätter im Mediensystem des Alten Reiches. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*. Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 99–113.
2010b Rosseaux, Ulrich: Friedensverhandlungen und Öffentlichkeit. Der Westfälische Friedenskongress in den zeitgenössischen gedruckten Zeitungen. In: *Diplomatie, Medien, Rezeption. Aus der editorischen Arbeit an den „Acta Pacius Westphalicae"*. Hrsg. v. Brunert, Maria-Elisabeth. Münster, 2010. 21–54.

Rózsa
1999 Rózsa György: *Budapest régi látképei. Alte Ansichten von Budapest 1493–1800*. Bp., 1999.

Rystad
1960 Rystad, Göran: *Kriegsnachrichten und Propaganda während des dreißigjährigen Krieges. Die Schlacht Nördlingen in den gleichzeitigen gedruckten Kriegsberichten*. Lund, 1960.

Schilling
1994 Schilling, Heinz: *Höfe und Allianzen. Deutschland 1648–1763*. Berlin, 1994.
2007 Schilling, Heinz: *Konfessionalisierung und Staatsinteressen. Internationale Beziehungen 1559–1660*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2007.
2008 Schilling, Heinz: Early Modern European Civilization and its Political and Cultural Dynamism. New England, 2008.

Schilling
1990 Schilling, Michael: *Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700*. Tübingen, 1990.

Schlimper
1999 Schlimper, Jürgen: Nachrichten für die Messestadt aus fernen Ländern. Zum Zusammenhang von Leipziger Presse- und Stadtentwicklung zur Mitte des 17. Jahrhunderts. In: *Leipzigs Messen*. Teilband 1. *1497–1914. Gestaltwandel, Umbrüche, Neubeginn*. Hrsg. v. Zwahr, Hartmut–Topfstedt, Thomas–Bentele, Günter. Köln–Weimar–Wien, 1999. (Geschichte und Politik in Sachsen, Bd. 9./1.) 167–182.

Schlumberger–Segl
1994 *Europa – aber was ist es? Aspekte seiner Identität in interdisziplinärer Sicht*. Hrsg v. Schlumberger, Jörg A.–Segl, Peter. Köln–Weimar–Wien, 1994.

Schmidt
1998 Schmidt, Georg: Reich und Nation. Krieg und Nationsbildung in Deutschland. In: *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568–1648*. Hg.: Lademacher, Horst–Groenveld, Simon. Münster, New York, München, Berlin, 1998. 57–75.

2004 Schmidt, Georg: Das Reich und Europa in deutschsprachigen Flugschriften. Überlegungen zu räsonierenden Öffentlichkeit und politischen Kultur im 17. Jahrhundert. In: *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder.* Hrsg. v. Bussmann, Klaus–Werner, Elke Anna. Stuttgart, 2004. 119–148.

Schmidt
2001 Schmidt, Peer: *Spanische Universalmonarchie oder „teutsche Libertet". Das spanische Imperium in der Propaganda des Dreißigjährigen Krieges.* Stuttgart, 2001.

Schneider
2010 Schneider, Ute: Grundlagen des Mediensystems: Drucker, Verleger, Buchhändler in ihren ökonomischen Beziehungen 1600–1750. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750).* Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 27–38.

Schnettger
2002 *Imperium Romanum – irregulare corpus – Teutscher Reichs-Staat. Das Alte Reich im Verständnis der Zeitgenossen und der Historiographie.* Hg.: Schnettger, Matthias. Mainz, 2002.

Schnurr
2009 Schnurr, Eva-Maria: *Religionskonflikt und Öffentlichkeit. Eine Mediengeschichte des Kölner Krieges (1582–1590).* Köln–Weimar–Wien, 2009.

Schock
2001 Schock, Flemming: *Die Text-Kunstkammer. Populäre Wissenssammlungen des Barock am Beispiel der Relationes Curiosae von E. W. Happel.* Köln–Weimar–Wien, 2001.

Scholz Williams–Layher
2008 Consuming News. Newspapers and Print Culture in Early Modern Europe (1500–1800). Eds: Scholz, Williams Gerhild–Layher, William. In: *Daphnis: Zeitschrift für mittlere deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit,* Bd. 37. (2008) Heft, 1–2.

Schröder
1995 Schröder, Thomas: *Die ersten Zeitungen. Textgestaltung und Nachrichtenauswahl.* Tübingen, 1995.

Schultheiss-Heinz
2004 Schultheiss-Heinz, Sonja: *Politik in der europäischen Publizistik. Eine historische Inhaltsanalyse von Zeitungen des 17. Jahrhunderts.* Stuttgart, 2004.
2010 Schultheiss-Heinz, Sonja: Zeitungen und ihre Logistik. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750).* Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 115–137.

Schulze
1978 Schulze, Winfried: *Reich und Türkengefähr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung.* München, 1978.

Schumann
1998 Schumann, Jutta: Das politisch-militärische Flugblatt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Nachrichtenmedium und Propagandamittel. In: *Das illustrierte Flugblatt in der Kultur der Frühen Neuzeit.* Hrsg. v. Harms, Wolfgang–Schilling, Michael. Frankfurt am Main, 1998. (Mikrokosmos, 50.) 227–258.
2003 Schumann, Jutta: *Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I.* Berlin, 2003.

Sebastier
2005 Sebastier, Gérard: Ikonographische Programme und Legitimation der königlichen Autorität in Frankreich im 17. Jahrhundert. In: *Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit*. Hg.: Asch, Ronald G.–Freist, Dagmar. Köln–Weimar–Wien, 2005. 256–289.

Stieler
1969 Stieler, Kaspar: *Zeitungs Lust und Nutz. Vollständiger Neudrucke der Originalausgabe von 1695.* Hrsg. v. Hagelweide, Gert. Bremen, 1969.

Stolleis
1990 Stolleis, Michael: *Staat und Staatsräson in der Frühen Neuzeit. Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechts*. Frankfurt am Main, 1990. 37–72.

Stopp
2001 Stopp, Klaus: *Botanische Einblattdrucke und Flugschriften von 1800.* Bd. 1–2. Stuttgart, 2001.

Szalai
2006 Szalai Béla: *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800.* I–III. köt. Bp., 2006.

Szita
1995 Szita László: *A törökök kiűzése a Körös–Maros közéről 1686–1695. Gyula város és a vár török alóli felszabadulásának 300. évfordulójára*. Gyula, 1995.

Teszelszky
2014 Teszelszky, Kees: *Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz vallás portréja (1606), avagy holland–flamand–magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban*. Bp., 2014.

Tschopp
1991 Tschopp, Silvia Serena: *Heilsgeschichtliche Deutungsmuster in der Publizistik des Dreißigjährigen Krieges. Pro- und antischwedische Propaganda in Deutschland 1628–1635.* Frankfurt am Main, 1991. (Mikrokosmos, 29.)
2004 Tschopp, Silvia Serena: Gegenwärtige Abwesenheit. Europa als politisches Denkmodell im 17. Jahrhundert? In: *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Hrsg. v. Bussmann, Klaus–Werner, Elke Anna. Stuttgart, 2004. 25–37.
2008 Tschopp, Silvia Serena: Wie aus Nachrichten Geschichte wird. Die Bedeutung publizistischer Quellen für die Augsburger Chronik des Georg Kölderer. In: Consuming News. Newspapers and Print Culture in Early Modern Europe (1500–1800). Eds: Scholz Williams, Gerhild–Layher, William. In: *Daphnis: Zeitschrift für mittlere deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit,* Bd. 37. (2008) Heft, 1–2. 33–78.

Ukena
1977 Ukena, Peter: Tagesschriftum und Öffentlichkeit in Deutschland. In: *Presse und Geschichte. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung.* Bd. II. Hrsg. v. Gebhardt, Hartwig–Lang, Helmut–Kohler, Hans-Joachim. München, 1977. 35–53.

Varsányi
2013 Varsányi Krisztina: Bethlen Gábor királlyá választása a korabeli német nyelvű nyomtatott sajtóműfajokban. In: *Bethlen Gábor és Európa.* Szerk: Kármán Gábor–Kees Teszelszky. Bp., 2013.

VD17
Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts. (www.vd17.de)

Viskolcz
2010 Viskolcz Noémi: Magyar arisztokraták I. Lipót esküvőjén 1666-ban. Egy metszet Esterházy Pál bécsi bevonulásáról. In: *Ez világ, mint egy kert. Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk.: Bubryák Orsolya. Bp., 2010. 131–142.
2013 Viskolcz Noémi: *A mecenatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára*. Szeged–Bp., 2013.

Vocelka
1981 Vocelka, Karl: *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. (1576–1612)*. Wien, 1981.

Walther
1983 Walther, Karl Klaus: *Die deutschsprachige Verlagsproduktion von Pierre Marteau/Peter Hammer*. Köln–Leipzig, 1983.

Weber
1994 Weber, Johannes: *Götter-Both Mercurius. Die Urgeschichte der politischen Zeitschrift in Deutschland*. Bremen, 1994.

Weber
2001 Weber, Wolfgang E. J.: Aufklärung – Staat – Öffentliche Meinung oder: Die Räson des Räsonnements. In: *Pressewesen der Aufklärung. Periodische Schriften im Alten Reich*. Hrsg. v. Doering-Manteuffel, Sabine–Mancal, Josef–Wüst, Wolfgang. Berlin, 2001. 43–68.
2004 Weber, Wolfgang E. J.: Die Erfindung des Politikers. Bemerkungen zu einem gescheiterten Professionalisierungskonzept der deutschen Politikwissenschaft des ausgehenden 16. und 17. Jahrhunderts In: *Aspekte der politischen Kommunikation im Europa des 16. und 17. Jahrhunderts*. Hg.: Schorn-Schütte, Luise. Müchen, 2004. (Historische Zeitschrift. Beiheft, 39.) 347–370.

Welke
1981 Welke, Martin: Gemeinsame Lektüre und frühe Formen von Gruppenbildungen im 17. und 18. Jahrhundert. Zeitungslesen in Deutschland. In: *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*. Hrsg. v. Dann, Otto. München, 1981. 29–53.
2011 Welke, Martin: Vom Elend der pressehistorischen Forschung in Deutschland. Dargestellt am Beispiel des Wolfenbütteler Aviso. In: *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit*. Hrsg. v. Bauer, Volker–Böning, Holger. Bremen, 2011. 135–158.

Wilke
Wilke, Jürgen: Korrespondenten und geschriebene Zeitungen. In: *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)*. Hrsg. v. Arndt, Johannes–Körber, Esther-Beate. Göttingen, 2010. 59–74.

Wrede
2004 Wrede, Martin: *Das Reich und seine Feinde. Politische Feindbilder in der reichspatriotischen Publizistik zwischen westfälischem Frieden und siebenjährigem Krieg*. Mainz, 2004.

Würgler
2009 Würgler, Andreas: *Medien in der Frühen Neuzeit*. München, 2009.

Wüthrich
2007 Wüthrich, Lucas Heinrich: *Matthaues Merian d. Ä. Eine Biographie*. Hamburg, 2007.

Zimmermann
1930 Zimmermann, Walter: *Entwicklungsgeschichte des Nürnberger „Friedens- und Kriegskuriers". Nürnberger Kurier von seinen ersten Anfängen bis zum Übergang an den „Fränkischen Kurier" 1663–1865*. Nürnberg, 1930.

NÓRA G. ETÉNYI

PUBLICITY OF THE HOLY ROMAN EMPIRE IN THE 17TH CENTURY

The article is based on the author's latest research results on the explosion of information in the 17th century and tries to answer the question how the media-system was formed in the German-Roman Empire. The German-speaking political publicity was special in the early modern Europe, for several political and economic centres, courts had effective influence on it. Its receptive audience was very wide-range, well-structured including regal courts and imperial cities as well. During wartime newspapers, weekly publications, printed reports and broadsheets illustrated with engravings were able to publish a great number of international news, transmit political norms, encourage cohesion by forming a virtual international publicity in Europe. The collections of the 17th century aristocrats and rich town-dwellers prove that the printed information had a great value and high prestige (beside the handwritten forms of information). The well-structured genre system of the 17th century media published a detailed and substantive image of Hungarian Kingdom with its real political, economic and military situation. Though this system was influenced by several political interests (e.g. interest of the Emperor, the electors, the prince), the Hungarian political and cultural elite was able to build legal and informal pathways of communication to represent the interest of the Hungarian aristocracy.

FORGÓ ANDRÁS

A katolikus felvilágosodás a német nyelvű történetírásban[1]

Az Angliából indult, majd Franciaországban továbbfejlődött és onnan egész Európába szétterjedt felvilágosodásról a köztudatban élő képet az elmúlt fél évszázad kutatási eredményeinek fényében érdemes újragondolnunk. Roland Mortier belga irodalomtörténész nagy hatású írásai óta[2] többen rámutattak arra a tényre, hogy a felvilágosodást nem lehet egyetlen, egységes szellemi áramlatnak tekinteni. Sokkal inkább beszélhetünk „felvilágosodásokról", mint „a" felvilágosodásról. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a felvilágosodás egyes regionális változatai nagy eltérést mutatnak egymáshoz képest, másrészt azt, hogy az eddig túlontúl előtérbe helyezett radikális gondolkodók mellett figyelmet kell fordítanunk az úgynevezett mérsékelt felvilágosodás képviselőire is.[3]

Ez utóbbi kérdés külön fejezetét alkotja a felvilágosodás és a vallás viszonya. Ezzel kapcsolatban általánosan elfogadott tétel a laicizálódás jelensége, amely egyrészt a korabeli értelmiség érdeklődésének megváltozására vonatkozik, vagyis a túlvilági témáktól az e világiak felé fordulásra, a vallás és egyház témakörében pedig a kritikai megközelítés hangsúlyossá válására. Másrészt szintén gyakran hirdetett axióma, hogy a kérdéses időszakban megváltozott az értelmiség összetétele is: a laicizálódás a személyi állományban is bekövetkezett, vagyis az egyházi mellett egyre jobban megerősödött a világi értelmiség. Közelebbről megvizsgálva azonban mindkét állítás árnyalásra szorul. Az a megállapítás, hogy a 18. század második felében a világi témák túlsúlyba kerülnek az egyháziakkal szemben, nem kis részben annak a módszertani eljárásnak a következménye, amely nagymértékben leszűkíti a vizsgált művek körét. Az irodalomtörténészek felhívják a figyelmet arra, hogy a felvilágosodás irodalmi kánonjából rendre kimaradnak a hitélettel összefüggésben keletkezett művek.[4] Az értelmiség „laicizálódása" pedig főként katolikus közegben értelmezhető, ám mint látni fogjuk, itt sem egyértelműen bizonyítható, a protestáns felekezetek esetében pedig még nehezebben megragadható.[5]

A felvilágosodás és a vallás összefüggésének felvetése után a következő lépés annak vizsgálata, miként jelent meg a felvilágosodás eszmerendszere az egyes

1 A dolgozat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.
2 Mortier, 1983.
3 A magyar szakirodalomban többek között: Kontler, 2006. 133–154. Kovács Á. A., 2013. 62–74.
4 Lukácsy, 1994. 7–22.; Szelestei, 2013. 7–12.
5 Az egész kérdésre: Szilágyi, 2009. 12–19.

felekezetek keretei között. Ez a kérdésfeltevés azért is indokolt, mert a felekezeti különbségek a 18. század folyamán sem halványultak el, másként fogalmazva a század második fele egyszerre tekinthető a felvilágosodás és a kései konfesszionalizáció korának. Így kerül elő a dolgozat címében is szereplő „katolikus felvilágosodás" fogalma. A kifejezés mára elterjedtté vált az európai (és észak-amerikai) kutatásban, de a magyarországi szakirodalomba is utat talált. A fogalom német nyelvterületen jelent meg először, és itt váltotta ki a legintenzívebb szakmai vitát. Ezért az alábbiakban ennek a vitának a historiográfiáját tekintem át, hogy választ találjak arra a kérdésre: mit értsünk katolikus felvilágosodáson. Ezt követően egy német és egy magyar példán kísérlem meg bemutatni, hogy miként alkalmazhatóak a vita eredményei konkrét kutatások során.

A német nyelvű szakirodalom a katolikus felvilágosodásról

A felvilágosodás a német nyelvű egyháztörténeti irodalomban is sokáig negatív töltetű fogalomként szerepelt. A 19. század második felének katolikus gondolkodói közvetlen ok-okozati összefüggést véltek felfedezni a reformáció, a felvilágosodás és a francia forradalom között, és a vallási életben jelentkező „felvilágosodást" (legtöbbször így, idézőjelek között említve) olyan téves szellemi irányzatnak tartották, amely az értelem korlátlan uralmát és a tekintély elvetését képviselte.[6] Heinrich Brück 19. század végi tankönyvei hosszú időre kijelölték a téma helyét a katolikus történetírásban, nem biztosítva lehetőséget a felvilágosodás pozitív értelmezésére. A felvilágosodás hatására megjelenő egyházreformot pedig vagy elhallgatták, vagy veszélyes zsákutcaként értelmezték. Brück két művét magyar nyelvre is lefordították, mert – az egyik fordítói előszó szerint – „a[z első vatikáni] »zsinat utáni« időben megjelent külföldi egyháztörténelmi művek között úgy alaki, mint tartalmi tekintetben Brück könyve legmegfelelőbbnek tartatott".[7]

Brück *A keresztény egyháztörténelem kézikönyve* című művében sommás ítéletet alkot a felvilágosodásnak a katolikus kultúrkörben történt elterjedéséről: *„A franczia atheisták, rationalisticus tanárok, virágos nyelvű irodalmárok s német lapszerkesztők által fönnen dicsért hamis fölvilágosodás a 18. század végével katholikus körökben is terjede, sőt védőkre akada nem csak a világi kath. Fejedelmekben, hanem az egyháziakban is, kik nem csak hogy a kereszténységellenes theologia s bölcselet téves s veszthozó elveit főiskoláikban hirdették, de sőt azoknak gyakorlati alkalmazására készségesen segédkezet is nyújtának."*[8] A protestantizmus és a francia forradalom közti lineáris összefüggést pedig a következőképpen magyarázza. *„A franczia forradalom fő okai: a) a hugenották forradalmi elvei, melyek mind a vallási, mind a politikai téren érvényesülének. b) Az ezek elleni küzdelem folyamán egyre fejlődő, növekvő királyi önkény, c) az udvar s főbb nemesség körében mindnagyobb*

6 A téma historiográfiájáról részletes áttekintést ad: Schneider, 1998. 354–397.
7 Brück, 1876. 7.
8 Brück, 1877. 266.

mérvben elterjedő erkölcsi rothadás. d) A hitetlen bölcselők istenkáromló gonosz iratai. e) A kormány megfejthetetlen gondtalansága, f) az amerikai szabadságharcz által megindított szabadságszédelgés."[9]

Először a 20. század első évtizedében Sebastian Merkle würzburgi egyháztörténésznek köszönhetően jelent meg az a szemlélet, amely egyrészt a felvilágosodás összetettebb értelmezése mellett szállt síkra, másrészt hangsúlyozta a katolikus egyház reformképességét – természetesen nem minden aktuális felhang nélkül, hiszen ezzel Róma akkori antimodernista szemlélete ellenében is állást foglalt. Merkle használta először a „katolikus felvilágosodás (*katholische Aufklärung*)" kifejezést,[10] ezzel jelezve, hogy szerinte az akkor már bevett fogalomként használt protestáns felvilágosodással párhuzamosan létezett egy hasonló katolikus irányzat is. A fogalom bevezetésével ugyanakkor megteremtette a lehetőséget arra, hogy a felvilágosodást olyan többrétegű jelenségként szemléljük, amelyet nem lehet egyetlen definícióval meghatározni.[11] Megközelítését hamar magáévá tette több, katolikus kötődésű, de nem a katolikus egyház múltját kutató történész is. Közülük is megemlítendő Max Braubach, aki az „egyházi felvilágosodás (*kirchliche Aufklärung*) kifejezést Merkle »katolikus felvilágosodás« fogalmával hasonló értelemben használta".[12]

Merklével majdnem egy időben kollégája, Jacob Marx trieri egyháztörténész azonban olyan, hosszú időre meggyökeresedett nézetet fogalmazott meg, mely a katolikus egyház történetében a felvilágosodásnak csak passzív szerepet tulajdonít. Egyháztörténeti tankönyvének „Hitetlenség és felvilágosodás" című fejezetében Heinrich Brückhöz hasonlóan kifejti, hogy a 18. század végi hitetlenség hátterében a protestantizmus és az „újabb filozófia" áll. A forradalmi ideológiát szerinte is a protestantizmus teremtette meg, erre jó példát lát a skót és angol forradalmak, valamint a hugenotta háborúk kálvinista gyökerében. Álláspontja értelmében míg a protestantizmus még csak egyes kinyilatkoztatott igazságokat támadott, az „újabb filozófia" általában tagadta a kinyilatkoztatást. Már a reneszánsz hívei szakítottak a skolasztikus filozófiával, a 18. századra pedig az értelmet tették a legfőbb tekintélynek.

Jacob Marx szerint kereszténységellenes beállítottságuk miatt a racionalista gondolkodók fő célja a kereszténység megdöntése és a „természetes vallás", a deizmus és a naturalizmus terjesztése volt. Ez a hitetlen mozgalom Angliából származik, innen terjedt tovább Franciaországba, majd Németországba. A racionalizmus először természetesen protestáns körökben vert gyökeret. A katolikus Németországban is protestáns hatásra jelent meg: Lessing, Goethe, Schiller és Kant „hatalmas varázslattal" kápráztatták el a katolikus értelmiséget, hogy forduljon el hagyományos értékeitől. Az egyházreform szükségességének hangoztatása is protestáns hatásra született. A felvilágosodás igazi kohója katolikus környezetben II. József Ausztriája volt, azonban itt is komoly szerepet játszottak a konvertiták. Jacob Marx szerint tehát katolikus felvilágosodásról nem, csak a felvilágosodásnak a katolikus

9 Brück, 1876. III. 297. 1. jegyzet.
10 Merkle, 1965b. 414–420.
11 Merkle, 1965a. 361–413.
12 Braubach, 1934. 1–63.

kultúrkörben gyakorolt (negatív) hatásáról beszélhetünk. Ezt már a fejezetcímben is kifejezi: „»Felvilágosodás« a katolikus Németországban (*»Aufklärung« im katholischen Deutschland*)". Maga a felvilágosodás fogalma ismét idézőjelbe kerül: ez nem más, mint a racionalista ideológia megtévesztő kifejezése a tekintély elleni harc érdekében.[13]

A korszak másik nagy hatású német egyháztörténésze, Ludwig Andreas Veit is hasonló nézeteket vallott. A felvilágosodás szerinte is a „klerikális hagyománnyal való szakítást" jelentette. Gyökereit ő is a reformáció korában keresi: a filozófusok ekkor jutottak arra a megállapításra, hogy a teológiai és egyházi kérdések feszegetése csak háborúskodáshoz vezet, ezért ezeket a transzcendentális spekulációkat jobb a teológusokra hagyni, és a tudományt a vallás elé helyezni. Ő is kiemeli az ész előtérbe kerülését: az ész és a természet alá rendelték a morált, az alkotmányt, a jogot és a gazdasági rendet, a vallási tekintélyt pedig félretolták. Veit részben ugyan igazat ad azoknak, akik kritizálják azt a korban elterjedt katolikus álláspontot, mely szerint a felvilágosodás a protestantizmusban gyökerezik. De hiába tekinti a katolikus Descartes-ot a felvilágosodás egyik előkészítőjének, ragaszkodik hozzá, hogy a protestáns tanítás eredendően fogékonyabb a felvilágosodás gondolataira, mint a katolikus. Azt pedig különösen fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy ahol a felvilágosodás táptalajra lelt, ott hihetetlen mértékben visszaesett a vallási élet, és így a kereszténység felvétele óta a 18. század tekinthető a legkevésbé kereszténynek. Mindamellett Veit már kiemeli: a felvilágosodás nem egységes jelenség, hanem minden országban más színezetet nyert.[14]

A Merkle és követői, valamint a Jacob Marx és Veit képviselte két, egymással szemben álló megközelítés hosszú időre ki is jelölte a jelenségről folytatott vita határpontjait.[15] Eduard Winter, a katolikus teológusból a nemzetiszocializmus, majd a keletnémet politikai berendezkedés támogatójává váló történész híres tézisével aztán új fordulatot vett a katolikus felvilágosodás fogalmáról kialakult vita. Winter ugyanis egyenlőségjelet tett a jozefinizmus és a katolikus felvilágosodás közé, *Der Josephinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848* című munkája második kiadásának címében is hirdeti a két fogalom állítólagos azonosságát.[16] Vele szemben Ferdinand Maaß jezsuita egyháztörténész ötkötetes forrásfeltáró kiadványában fogalmazta meg a jozefinizmusnak a katolikus egyházra gyakorolt káros hatását taglaló ugyancsak elhíresült szemléletét.[17] Bár Winter sarkított véleményét nem osztotta a későbbi kutatás, azóta is többen vizsgálták azt a kérdést, vajon mennyiben tekinthető a jozefinizmus a katolikus felvilágosodás egyik megnyilvánulásának.[18]

A katolikus felvilágosodás fogalma tehát Sebastian Merkle hatására ugyan gyökeret vert a német történetírásban, az egyes szerzők azonban különbözőkép-

13 Marx, 1922. 734–742.
14 Veit, 1931. 244–247.
15 Walter, 2011. 89–110.
16 Winter, 1962.
17 Maaß, 1951–1961.
18 Újabban többek között Kovács, E. 1993. 246–259.

pen értékelték annak a katolikus egyházra gyakorolt hatását. Különösen az 1970-es és 1980-as években élénkült meg a kérdés újabb kutatása, ezzel együtt pedig a katolikus felvilágosodás fogalmának újraértelmezése is. Az egyik álláspont, amelyet többek között Anton Schindling tübingeni történészprofesszor képvisel, a katolikus felvilágosodásban mindenekelőtt a felvilágosodás alapvető jegyeit ismeri fel (optimista emberkép, racionalista és utilitarista szemlélet, általános reformigény stb.), amely katolikus miliőben[19] született meg, és elfogadta a katolikus egyház hittételeit. A magyarországi kutatás számára is fontos továbbá, hogy Schindling sem tesz egyenlőségjelet a katolikus felvilágosodás és a jozefinizmus közé, hanem a jozefinizmust (és a terézianizmust) a katolikus felvilágosodás olyan megnyilvánulásának tekinti, melybe a Habsburg Monarchia sajátos államérdekei is vegyültek.[20]

A másik megközelítés a katolikus felvilágosodás kérdésességét, illuzórikus karakterét emeli ki. A Német-római Birodalom kora újkori történetének egyik legjelentősebb kutatója, Karl Ottmar von Aretin a felvilágosodásban egyrészt olyan szellemi irányzatot lát, amely szükségszerűen megváltoztatta a katolikus egyházat, valamint az egyház és az állam viszonyát. A birodalmi egyház sajátos alkotmányjogi helyzetéből adódóan azonban a felvilágosult szellemben megfogalmazott reformok hosszú távon nem a katolicizmus birodalmi megerősödését, hanem sokkal inkább gyengülését hozták. A vesztfáliai béke rendelkezéseivel megerősített birodalmi egyház ugyanis nemcsak a központosított trienti katolicizmussal, hanem többek között a trienti püspökideállal is szemben állt (javadalomhalmozás, püspökké nem szentelt egyházfejedelmek stb.). Így a katolikus felvilágosodás hatására megjelent reformeszmék tulajdonképpen a birodalmi egyház sajátos státusa ellen hatottak, vagyis a katolikus egyház birodalmi pozícióit gyengítették.[21]

Aretinhez hasonló eredményre jutott Peter Hersche svájci történész az osztrák janzenizmus vizsgálata kapcsán. Néhány évtizedig a janzenizmus jelentette Ausztriában a felvilágosodás hatására megjelent katolikus reformeszmék legradikálisabb megnyilvánulását. Hersche meggyőzően mutatta ki, hogy Gerard van Swieten és bécsi értelmiségi társai hatására a Habsburg-dinasztia is a janzenista eszmék hatása alá került: az államegyházi törekvések mellett a janzenizmus jelentette a teréziánus és részben a jozefinista egyházreform motorját. Egy ideig maga a bécsi érsek, Christoph Anton Migazzi is a janzenista eszmék szószólója volt.[22] A század utolsó éveire azonban a janzenizmus teljesen eltűnt Ausztriából. A II. József halálával megváltozott környezet már nem kedvezett a janzenista eszmék terjedésének. Az irányzat képviselői közül sokan meg sem érték a századfordulót, mások feladva radikális nézeteiket a katolikus restauráció irányelveihez igazodtak, míg a janzenizmus legradikálisabb képviselői a katolikus liberalizmusban találtak új irányt vagy teljesen elszakították egyházi kötelékeiket.[23] Fontos azonban megjegyeznünk, hogy sem Aretin, sem pedig Hersche nem ítéli el a katolikus felvilágosodást, hanem

19 A „katolikus miliő" fogalmáról: Dalberg, et al., 1993. 558–654.
20 Schindling, 1998. 215–224.
21 Aretin, 1967. 38–51.
22 Hersche, 1971. 280–309.
23 Hersche, 1977. 353–355.; Hersche, 1979. 180–193.

sokkal inkább olyan szükséges kísérletnek tartja, amely jelentős gondolatokat teremtett a katolicizmus 18. századi történetében.

Az előző megállapításokhoz kapcsolódik a kölni teológus és egyháztörténész Harm Klueting álláspontja is, amely a felvilágosodást és a katolicizmust majdnem összeegyeztethetetlennek, egymással ellentétben álló elemek időleges szövetségének tartja. Olyan illúziónak, amely időlegesen összhangba tudta hozni a trienti katolicizmus programját a felvilágosodás alapvetően szekularizációra irányuló karakterével, átmeneti jellegű irányzatnak tekinti, amely hosszú távon szükségképpen felbomlásra ítéltetett. Klueting egyúttal visszatér Jacob Marx „felvilágosodás a katolikus Németországban" szófordulatához, és leszögezi: különbséget kell tennünk az egyház életébe innovatív módon belépő katolikus felvilágosodás, valamint a katolikus közegben megjelenő felvilágosult eszmék között. Előbbi szerinte a rendszerrel időlegesen összeegyeztethető, utóbbi viszont a rendszert szétfeszítő jegyeket hordozott magán.[24]

A katolikus felvilágosodás fogalmának definíciós kérdéséhez a téma neves francia kutatója, Bernard Plongeron is hozzászólt német nyelven megjelent írásában, így az ő állásfoglalása is a németországi történeti diskurzus részévé vált. Plongeron többször utal rá, hogy francia nyelvi környezetben is az *„Aufklärung catholique"* német–francia keverék kifejezést használja, ezzel is jelezve a fogalom német eredetét. Bár a tanulmánya a „Mi a katolikus felvilágosodás?" címet viseli, a kérdés egzakt megválaszolásával szándékosan adós marad,[25] mégis több jellemzőjét felsorolja a fogalomnak. Fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a katolikus felvilágosodást általánosságban a reformszellem jellemzi, és a felvilágosodás gyakran hangoztatott kozmopolitizmusa ellenére erős annak nemzeti jellege is. Ugyancsak fontos megállapítása, hogy a felvilágosodás radikálisabb ágaival szemben kifejezetten konzervatívnak tekinthető: a katolikus felvilágosodás képviselőinek jó része idegenkedett a francia felvilágosodás radikalizmusától.[26] A vallásos attitűdöt az „ésszerű hódolat (*rationale obsequium*)"[27] jellemzi. Plongeron hangsúlyozza, hogy a katolikus felvilágosodás egyrészt magán hordoz általános zsidó-keresztény vonásokat, másrészt katolikus specifikumokat is felvonultat, és ezek nem kizárólag egyházi természetűek.[28]

Plongeronnak a katolikus felvilágosodás nemzeti és egyházi specifikumaira vonatkozó megállapításait Anton Schindling a katolikus felvilágosodásnak a német történelemben betöltött szerepét felvázoló téziseiben részletesen kifejti. Schindling is hangsúlyozza a felvilágosodás korának felekezeti megosztottságát. A katolikus német fejedelemségekben az egyetemek jártak élen a katolikus felvi-

24 Klueting, 1993. 1–35.

25 Vö. Schneider, 1998. 379–380. megállapításaival.

26 Egy magyarországi képviselőjüket idézve: *„Ki az aki, esmérvén a köznépet ennek tsak meggondolására is ne iszonyodjon: hát ha a köznép üdővel az Istennek lételét, s a jövendő életnek mivoltát feszegetni fogja; az előljáróknak jussait, ezeknek eredetét a természet törvénnyéből fejtegetni, 's nyomozó elmélkedés által gyüjtögetett okokkal fogja maga között elvégezni: van-é vagyont illető juss, vagy nints? (Jus proprietatis) Én legalább egy illyen meg-világosodott országot menél hamarább ott-hagynék."* Kovács Á. A., 2012. 162.

27 Vö. Róm 12,1.

28 Plongeron, 1993. 11–56.

lágosodás eszméinek kidolgozásában és terjesztésében. A tudományos életben főként az államtudományi és az ezzel összefüggő egyházjogi elemzések emelkednek ki. Nem véletlen, hogy a Johann Nikolaus Hontheim (Justus Febronius) megalkotta febronianizmus is ebben a környezetben indult útjára. Noha a katolikus felvilágosodásnak világi képviselői is voltak, Schindling hangsúlyozza az egyházi értelmiség, a püspökfejedelmek, a kanonokok, valamint a szerzetesek kiemelkedő szerepét. Schindling szerint a mozgalom németországi virágkorának az 1803. évi szekularizáció vetett véget, amely megszüntette a katolikus egyházi fejedelemségeket, a katolikus felvilágosodás hátországait. A 19. század elején kialakult protestáns kulturális dominanciában a katolikus értelmiségnek már csak marginális szerep jutott.[29]

Az utóbbi évek német kutatása főként a szerzetesség körében keresi a katolikus felvilágosodás képviselőit. Ez egyrészt a szerzetestudósok kapcsolatrendszerének vizsgálatát jelenti,[30] ezenkívül némely szerzetesi elöljáró politikai, elméleti és tudományos munkásságának feltárását,[31] valamint egyes szerzetesrendeknek a katolikus felvilágosodás közvetítésében játszott szerepét.[32] Bár a kérdés elméleti igényű vizsgálatára is van példa,[33] elsősorban a kutatási eredmények bizonyítják, hogy a Harm Klueting által (újra) felállított „katolikus felvilágosodás" – „felvilágosodás a katolikus Németországban" ellentétpár közül az első fogalomnak is van létjogosultsága. A katolikus felvilágosodás a 18. századi „felvilágosodások" egyik jól körülhatárolható megnyilvánulásaként helyet szerzett magának a tudományos kutatásban.

Az előzőek kapcsán arra is érdemes figyelmet fordítani, hogy a katolikus felvilágosodás mint reformtörekvés kutatása nem választható el a katolikus egyház történetének aktuális fordulataitól. Ezt jól mutatja a téma elvetése a 19. század végi modernizmus–antimodernizmus vita idején, ahogy erre Merkle kapcsán már utaltam, és az sem véletlen, hogy a kérdés kutatása az 1960–1970-es években kapott újabb lökést a második vatikáni zsinat hatására. Ezt nemcsak a 18. század történetével foglalkozó kutatók (Elisabeth Kovács, Peter Hersche, Bernard Plongeron stb.) munkái, hanem kifejezetten a katolikus egyháztörténet újabb eredményei is bizonyítják. Utóbbira talán a legrangosabb német nyelvű katolikus lexikon (*Lexikon für Theologie und Kirche*) 1993-tól megjelent harmadik kiadása a legjobb példa, amelyben a „Felvilágosodás" szócikkben a fogalomnak a katolikus egyháztörténetre gyakorolt hatása is előkerül, „reformkatolicizmus" néven.[34] (Ez utóbbi kifejezéssel alább részletesebben foglalkozom.) Az egyháztörténeti tankönyvekben a katolikus felvilágosodás fogalma is megjelenik, és sok helyen a febronianizmust és a jozefinizmust is magában foglalja. A második vatikáni zsinat időszakának egyes egyháztörténészei pedig nyíltan párhuzamot is vontak a felvilágosodás korának egyházi megújulást sürgető törekvései és az *aggiornamento* vallási türelmet, a lelki-

29 Schindling, 2007. 83–90.
30 Petz, 2010.
31 Például Knedlik–Schrott, 1999.
32 Lehner, 2011. Lásd a kötet recenzióját a Világtörténet jelen számában.
33 Lehner, 2010. 166–178.
34 *Lexikon für Theologie*, 1993. 1211–1213.

pásztorkodás reformját, vagy a – szó szerint is értendő – liturgikus fordulatot hirdető programja között.[35]

Az előbbiekből a tanulságok leszűrése után megítélésem szerint arra juthatunk, hogy a katolikus felvilágosodást egyfajta gyűjtőfogalomként értelmezhetjük. Anton Schindling megfogalmazását segítségül hívva: a 18. században a katolikus miliőben is megjelent a felvilágosodás eszmerendszere, így a korabeli katolikus értelmiség is konfrontálódott az új gondolatokkal, és azt integrálni próbálta saját világnézetébe. Ez egyrészt annak hirdetését jelentette, hogy a katolikus egyház is megújulásra szorul szervezeti felépítését (például febronianizmus) és vallási életét (például janzenizmus) tekintve. A katolikus felvilágosodás egyes képviselői hosszabb vagy rövidebb ideig az államhatalom feladatának tekintették e reformtörekvések végrehajtását, a Habsburg Monarchiában őket nevezhetjük jozefinistának.[36] De ahogy arra már Bernard Plongeron és a téma legújabb kutatói közül Ulrich L. Lehner is felhívta a figyelmet, a katolikus felvilágosodáshoz köthető gondolkodók távolról sem csak egyházuk reformjára koncentráltak, hanem reflektáltak a kor valamennyi aktuális kérdésére.[37] Mint láttuk, a katolikus felvilágosodás képviselőit általában a „mérsékelt felvilágosodás" követői között tartják számon, de különösen politikai téren jócskán akadnak köztük kifejezetten radikális gondolatok megfogalmazói is.

Szót kell ejtenünk még a „reformkatolicizmus" kifejezésről. Ahogy ezt az alább ismertetendő magyarországi kutatási eredmények is tanúsítják, a fogalomhoz sokan a katolikus egyházzal hitegységben maradó reformerek csoportját társítják. Azonban a Rómával való hitegység fenntartása, illetve fennmaradása az egyes személyeknél nagyon esetleges módon történt, valójában sok esetben csak utólagos teológiai szőrszálhasogatással lehetne szétválasztani a Szentszék számára még elfogadható gondolatokat az elvetettektől. A janzenistákkal szembeni szentszéki eljárás is jól mutatja, hogy a különböző tanok megítélése Rómában sem ment következetesen. Ráadásul az egyes életutakban sokszor jelentős fordulatok is bekövetkeztek. Erre talán a már említett bécsi érsek, Christoph Anton Migazzi esete a legjobb példa, aki korábbi, egyértelműen janzenista nézeteit feladva püspöki tevékenysége második felében egykori elvbarátai legfőbb ellenlábasává vált.[38] Jobbnak tartom azt a megközelítést, amely a reformkatolicizmust is gyűjtőfogalomnak használja, és idesorol minden olyan törekvést, amely a katolikus egyház reformjára irányul, különösen annak belső életét illetően. Ilyen értelemben tehát elfogadható, hogy a terézianizmus és a jozefinizmus célkitűzései között is találunk olyanokat, amelyek a reformkatolicizmushoz sorolhatók, mindenekelőtt a hitélet átalakítására irányuló elképzelések, illetve az ünnepnapok számának csökkentése vagy a liturgia reformja (búcsúk, körmenetek szabályozása stb.). Mária Terézia és különösen II. József reformjainak egy része azonban az államérdeket, sőt az államegyházi berendezkedést is szolgálta, ezeket pedig hiba lenne a reformkatolicizmus célkitűzéseihez sorolni.

35 Az egyes példákat lásd Schneider, 1998. 370–375.
36 A fogalom meghatározásához és II. Józsefhez való viszonyához: Beales, 2005. 287–308.
37 Lehner, 2010. 166–178.
38 Hersche, 1971.

Szerzetesség és felvilágosodás – Anselm Desing munkássága

Amint korábban láttuk, az utóbbi évtizedekben a téma német nyelvű kutatásának egyik fontos kérdése lett a szerzetesség és a felvilágosodás kapcsolatának vizsgálata. Erre szolgál példaként Anselm Desing bencés apát munkássága, melyből az alábbiakban néhány aspektust szeretnék kiemelni, elsősorban történelemtanári tevékenysége kapcsán.

A bajorországi Ensdorf monostorának későbbi apátja Franz Joseph Albert Desing néven született 1699-ben a bajorországi Ambergben, középfokú tanulmányait is itt végezte a jezsuitáknál. Bécsi filozófiai stúdiumai után 1718-ban lett az ensdorfi bencés apátság növendéke, ahol az Anselm szerzetesi nevet választotta. Pappá szentelését követően hat évig Freising bencés gimnáziumában tanított, majd 1737 és 1743 között a salzburgi bencés egyetem professzora volt. Kora jeles tudósaként a teológia, a filozófia és a történettudomány mellett kísérleti fizikával is foglalkozott. Az 1750-es években a passaui püspök megbízásából a Samuel Pufendorf és Christian Wolff fémjelezte természetjogi iskola egyik kritikusaként jelentetett meg két művet. 1761-ben választották meg Ensdorf apátjának, így élete utolsó évtizedét az apátság tudományos tevékenységének fejlesztésére fordította. Az 1771. évi éhínség idején kitűnt az alattvalók támogatásával. A következő évben halt meg Ensdorfban.[39] Maga az apátság sem sokkal élte túl neves apátját: az 1802. évi szekularizációs hullám során feloszlatták.

Anselm Desing Pufendorf és Wolff tanaival szembeni állásfoglalásából is látszik, hogy az ensdorfi apátot a „mérsékelt felvilágosodás" követőihez sorolhatjuk. Leginkább oktatási reformjával hívta fel magára a kortársak és az utókor figyelmét. Elsősorban a salzburgi egyetemen, de a középfokú teológiai oktatásban is szorgalmazta a hagyományos skolasztikus megközelítéssel párhuzamosan a Bibliának, az ókeresztény egyházatyák műveinek, valamint az egyháztörténet eredményeinek felhasználását, továbbá az egyetemi képzésben a keleti nyelvek és az egyházjog tanítását. Ezzel a franciaországi maurinus bencés kongregáció reformtörekvéseihez csatlakozott, de míg utóbbiak a skolasztikának az új megközelítéssel történő felcserélését szorgalmazták, addig Desing csak annak kiegészítését javasolta. Tehát a katolikus felvilágosodás képviselői között is a mérsékeltebb vonalat követte. Másrészt oktatási reformprogramjával olyan jelentős személyiségek törekvéséhez kapcsolódott, mint a német nyelvű katolikus felvilágosodás egyik legjelentősebb képviselője, Martin Gerbert, vagy a teréziánus és jozefinista oktatáspolitika egyik kidolgozója, Franz Stephan Rautenstrauch. Nem mellékesen mindketten egy-egy bencés apátság elöljárói voltak: Martin Gerbert St. Blasien birodalmi apátságát, Franz Stephan Rautenstrauch pedig a csehországi Braunau (Broumov) monostorát vezette.[40] A bencés rend a német nyelvterületen ugyanis jelentős mértékben kivette a részét az új tanok terjesztéséből, ennek fontos terepe volt a salzburgi egyetem,

39 Stegmann, 1957. 614–615.
40 Schaber, 1999. 106–131.

amely – többek között Anselm Desing közreműködésének köszönhetően – a katolikus felvilágosodás egyik legfontosabb központjának számított.[41]

Desing oktatási reformprogramjának fontos eleme volt az „új tudományok" közül a történelem népszerűsítése, ennek elősegítésére jelentette meg 1741-ben, majd 1746–1748 között nagy ívű történeti segédkönyvét, összesen tizenegy kötetben (nyolc fő részben és három pótkötetben).[42] Desing a kötet előszavában a történelmi ismeretek közlése előtt a földrajztudomány elsajátításának fontosságára hívja fel a figyelmet, kifejtve többek között, hogy földrajztudás nélkül csak oktalan állatként bolyonganánk a világban, nem tudván, mit merre keressünk. Álláspontja szerint, aki sokat utazik, maga is megtapasztalja, milyen fontos a földrajz ismerete, de aki nem utazik, az is a földrajz segítségével ismerheti meg a világ országainak és népeinek titkait anélkül, hogy veszélynek vagy fáradságnak tenné ki magát. Ezenkívül – véli Desing – sem a Bibliát, sem a filozófiát nem érthetjük meg a földrajz nélkül, de ugyanígy szükségünk van a földrajzi ismertekre a politikához vagy a kereskedelemhez is. Ezután külön fejezetben foglalkozik a földrajztanítás módszertani kérdéseivel, hangsúlyozva a térképek, földgömbök és lexikonok használatának szükségességét, valamint azt az alapelvét is, hogy a diákok a történelmi ismereteket csak alapos földrajzi tájékozottság megszerzése után sajátíthatják el.[43]

A módszertani fejezet után a modern világatlaszok felépítéséhez hasonlóan az általános csillagászati és geográfiai ismeretek részletes összefoglalása következik,[44] ezután pedig a történeti földrajzi rész az egyes földrészek és országok általános, rövid ismertetését adja. A magyar olvasó számára feltűnik, hogy ebben a részben Magyarországot nem tárgyalja külön fejezetben. Csak a Német-római Birodalom kapcsán említi meg, hogy Magyarország felől milyen veszélyek leselkedtek és leselkednek a német területekre. A honfoglaló magyarok portyáit, Hunyadi Mátyás Bécs elleni hadjáratát sorolja ide, valamint a török veszélyt, amely a magyarországi lázadásokkal súlyosbítva nagy véráldozatot követelt a németektől.[45] Ez az általános rész, amely az egyes földrészek nyelvi és vallási helyzetét is tárgyalja, sok térképet tartalmaz. A szövegek valójában ezeknek a térképeknek a magyarázatai.

A mű az általános ismertetések után rátér az egyes európai országok részletes tárgyalására. Számunkra az ötödik rész különösen érdekes, mert ebben a szerző Lengyelország és Poroszország után a Magyar Királyság történetébe vezeti be az érdeklődőt. A többihez hasonlóan ez a fejezet is az ország térképével, valamint címerével kezdődik, előbbi a jelentősebb települések többségét jó megközelítéssel ábrázolja. Az ország történetét a római kortól meséli el. A kezdeti időszak tárgyalásának külön érdekessége, hogy a dák és vlah nyelv rokonságával is foglalkozik, majd később azt is megemlíti, hogy a hunok a magyarok vélt ősei, ez azonban vita tárgya a tudósok között.[46]

41 Winter, 1962. 27.; Lehner, 2011. 175–187.
42 Desing, 1741–1748.
43 Uo. Teil I. 2–9.
44 Uo. 9–126.
45 Uo. 176–177.
46 Uo. Teil V. 198–201.

A korabeli magyarországi katolikus felfogás szerint adja elő, hogy Szent István Szilveszter pápától a korona mellé apostoli királyi címet is kapott, valamint ezzel együtt azt a jogot, hogy a püspökökhöz hasonlóan keresztet vitethessen maga előtt. Ezután ismerteti főbb vonalaiban Magyarország történetét az Árpád-házi uralkodóktól a saját koráig. Narratívájában a katolikus történeti hagyományt követi. Bocskai István felkelésének okai között ugyan megemlíti Belgiojoso kemény erdélyi uralmát – Giorgio Basta itt nem negatív szereplő –, majd a kassai templom elfoglalását és Bocskai szentjobbi várának bevételét, vagyis tulajdonképpen jogosnak állítja be a fejedelem katonai akcióját. De azt is világossá teszi, hogy Bocskai a török vazallusa, aki a koronáját is tőle kapja. Bethlen Gábor megítélése azonban már egyértelműen negatív: a cseh protestáns rendekkel szövetkezve, török és tatár segítséggel harcolt az uralkodó ellen. A Wesselényi-féle összeesküvés kapcsán a protestánsok állítólagos szövetkezését is ismerteti, akik a törökkel titkos kapcsolatot tartva a vallásuk védelmére és a németek kiűzésére esküdtek fel. Arról a történetről sem feledkezik meg, hogy Nádasdy Ferenc meg akarta gyilkolni I. Lipót császárt, amikor pottendorfi kastélyában vendégeskedett. Az anekdota szerint Nádasdy mérgezett galambpástétomot akart felszolgálni Lipótnak, de felesége, Esterházy Anna Júlia kicseréltette azt a szakáccsal, így az uralkodó megmenekült. A minden alapot nélkülöző történetről a kutatás már kimutatta, hogy az uralkodói propagandát szolgálta, újabb érvet felmutatva Nádasdy kivégzésének jogosságához.[47]

Ugyancsak a Habsburg-párti történetírás lenyomata tükröződik Thököly felkelésének ismertetésekor, amikor Desing részletesen bemutatja a törökkel történt kollaborációt és XIV. Lajos francia király segítségül hívását is. Természetesen Rákóczi Ferenc mozgalmáról is sötét képet fest: az ónodi kuruc gyűlésről különösen elítélő hangnemben ír, és itt is megemlíti a török és francia szövetséget. A Wesselényi-féle összeesküvés, Thököly felkelése és Rákóczi mozgalma közötti kapcsolatot azzal is kiemeli, hogy az ezekben részt vevőket az aulikus történeti hagyományhoz illeszkedve egyaránt békétleneknek (*Malcontenten*) nevezi. Magyarország történetének tárgyalását III. Károly két török háborúja követi, végül röviden megemlítésre kerül Mária Terézia trónra lépése, és az a segítség, amelyet a magyar rendek biztosítottak neki az örökösödési háborúban. Tehát a Magyar Királyság történetét saját koráig tárgyalja.[48]

Az eseménytörténet ismertetését követően Desing műve külön fejezetben foglalkozik a magyar nemzettel és az ország természeti viszonyaival. A magyarokról nincs túl jó véleménnyel: az ismertetés szerint a kétszáz éves török uralom miatt a köznép műveletlen, és inkább a fegyverforgatáshoz ért, mint a tudományokhoz. Ezen még olyan jeles főpapnak sem igen sikerült változtatnia, mint Pázmány Péter. Ennek megfelelően azonban a magyarok kitűnően értenek a háborúskodáshoz, és jól tűrik az ezzel járó fizikai megpróbáltatásokat. A magyar ételekről sem tud semmi jót írni: ezek szerinte annyira rosszak, hogy csömört (*Tschemer*) lehet tőlük kapni. Az ismertetés szerint a magyarok a földművelést sem végzik örömmel, ezért németeket kellett betelepíteni erre a munkára. Nyelvük különbözik a szláv nyelvektől,

47 Toma, 2002. 345–358.

48 Desing, 1741–1748. Teil V. 281–283., 289–293., 318–319., 328–333., 369–386., 386–406.

de közülük sokan beszélnek szlovákul, németül és latinul. Az éghajlat a forró nyári nappalok és hűvös, nedves éjszakák miatt az ehhez nem szokott németek számára nagyon kedvezőtlen, sokan betegednek meg tőle. Külön ismerteti a Magyarországon termesztett gabonafajtákat, az itt tenyésztett haszonállatokat, és természetesen a magyar borokról sem feledkezik meg. Röviden ír a magyarországi vallási viszonyokról is, eszerint az ország katolikus vallású, de II. Lajos és Szapolyai János alatt elterjedt a lutheri és kálvini ragály (*Seuche*) is, sőt Erdélyben más eretnekségek: ariánusok, szociánusok (vagyis unitáriusok) is vannak.[49]

Ezután külön fejezet foglalkozik a vármegyék rövid ismertetésével, régiónként (Felső-, Alsó-Magyarország, Erdély és a Bánság, Szlavónia, Horvátország).[50] Desing végül az ország alkotmányáról ír, hangsúlyozva, hogy a Habsburgok a kezdetektől fogva örökös királyságként bírták Magyarországot, de a magyarok ezt csak az 1687. évi törvényekben ismerték el. Kiemeli a Habsburgok szerepét a török elleni védekezésben: a kereszténység védőbástyáját csak egy erős külföldi uralkodócsalád tudja irányítani, amely a császári trón birtokosa is. Megemlíti újra a magyar uralkodók apostoli királyi címét, a Szent Korona fontos közjogi státuszát és – nyilván Mária Terézia uralmát legitimálandó – a női uralkodói hagyomány meglétét is. A címer, illetve az ország védőszentjeinek (Szűz Mária, Szent István, Szent Márton, Szent Gellért) ismertetése után rátér a tulajdonképpeni rendi alkotmány tárgyalására. Az Aranybulla ellenállási záradékát különösen sérelmesnek tartja a királyi hatalomra nézve. A Habsburg királyok azonban e záradék 1687. évi eltörlése után sem uralkodnak olyan abszolút módon Magyarországon, mint a többi örökös tartományaikban, hanem tiszteletben tartják az ország törvényeit, szokásait és szabadságjogait. Erre a protestánsok és a nép szabadságszeretete miatt van szükség, valamint azért, hogy a német kormányzást ne gyűlöljék még jobban, mint jelenleg. Ezek után felsorolja a legfőbb egyházi és világi méltóságokat, majd azokat a területeket, amelyekre a Magyar Királyság igényt formál (például Moldva, Havasalföld vagy Szerbia), illetve azokat a birodalmakat, amelyek a Magyar Királyságra formálnak igényt (a Német-római Birodalom, az Oszmán Birodalom, Bajorország, Spanyolország és a Szentszék).

A fenti országismertetés tehát egyrészt felvonultatja a magyarokról a német területeken elterjedt sztereotípiákat,[51] másrészt viszont különösen a politikai berendezkedés terén beható ismeretekről tesz tanúbizonyságot. A mű végül felsorolja, hogy melyik történelmi művekből állította össze a fenti összefoglalást. Az országismertetés tagolását és témáit látva nem meglepő, hogy Desing Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae...* című monumentális művének egyik előtanulmányát, a *Prodromus*t is felhasználta, valamint többek között Révay Péter és Luigi Fernando Marsigli munkáját is megemlíti, amelyekből Bél Mátyás is merített.[52]

A részletes országismertetőket követően a mű hetedik és nyolcadik része ismét általános áttekintéseket nyújt. Előbbi az egyetemes történet (*Universal-Historie*) főbb eseményeit mutatja be a világ teremtésétől a kötet megjelenéséig, vagyis

49 Uo. Teil V. 407–417.
50 Uo. Teil V. 418–444.
51 Vö. G. Etényi, 2009. 112–139.
52 Bél, 1723. A többi felhasznált munka: Desing, 1741–1748. 460–461.; Tóth, 2007. I. köt. 29–53.

1746-ig. Bevezetésképpen a történettudományról tesz általános megállapításokat. Aki nem ismeri a történelmet, az olyan, mint a gyermek; csak a jelent fogja fel, de semmit nem tud arról, hogy mi történt a világban az ő létezése előtt – írja. E Cicerótól származó gondolat[53] után felvázolja, miért érdemes történelemmel foglalkozni. A történelem megtanít minket az istenhitre és Isten felismerésére, megmutatja nekünk bölcsességét a teremtett világban, valamint rávezet minket arra, hogy miként kell helyesen élni és elkerülni a gonoszságot. Ennek megfelelően az egyháztörténet és a haza történetének elsajátítása a legfontosabb, a németeknek pedig ezeken kívül a környező országok (Franciaország, Itália, Törökország stb.) történetének ismerete.[54]

Ezután röviden ismét a földrajz szükségességével foglalkozik, majd a kronológia tudományának alapjaiba vezeti be az olvasót. Ezt követően tér rá az egyetemes történet ismertetésére, a kezdeti idők tárgyalásakor a Bibliára, majd a görög mitológiára támaszkodva. Külön fejezetet szentel a Római Birodalomnak, ezt követően pedig az európai történelem főbb állomásait beszéli el. A tájékozódást kronológiai táblázatok, a legjelentősebb uralkodócsaládok leszármazási táblája, valamint név- és tárgymutató segíti. A mű nyolcadik része a főbb európai nyelvcsaládokat tekinti át, összehasonlító táblázatokkal. Foglalkozik a vallási, állam- és hadtudományi szakkifejezésekkel, hajózási fogalmakkal, pénznemekkel, írásfajtákkal, ünnepekkel stb., vagyis a történelem segédtudományaiba vezeti be az olvasót. A kötet utolsó nagy része a tudományok és a műveltség fontosságáról, az egyes tudományok kialakulásáról és az egyes nemzetek műveltségéről értekezik. Ez a kötet is név-, valamint tárgymutatóval zárul.[55]

A fent ismertetett műből kirajzolódik Anselm Desingnek a történelemtanításról vallott pedagógiai programja, amelyet már korábbi munkáiban is kifejtett. Fontosnak tartja az anyanyelv szerepét az oktatásban, az ismertetett kézikönyvben is rendre szerepelteti a latin nyelvű történelmi, csillagászati és földrajzi fogalmak német megfelelőit. Szerzetestanárként elengedhetetlennek tartja a történeti elbeszélés és a hitbéli tanítás összhangját: számára a katolikus dogmatikával összhangban álló egyháztörténet képviseli a történettudomány csúcsát, és a „profán" történelmet is az üdvtörténet perspektívájából szemléli. Didaktikai szempontból fontosnak tartja az ismeretanyagnak gyakorlás révén történő elsajátítását, segédkönyvének általános részében ötven feladat segíti a csillagászati és földrajzi ismeretek rögzülését. Feltűnő Desing viszonya a földrajztudományhoz: azt nemcsak a történelem segédtudományának tekinti, hanem úgy véli, hogy csak a földrajzi ismeretek segítségével juthatnak el a diákok a történelem megértéséhez. A gyakorlati oktatásban is hangsúlyozza a térképek és földgömbök használatát.[56] Maga is több, az oktatásban hasznosítható fali térképet és földgömböt szerkesztetett.[57] De történelemtanítási alapelvei a német felvilágosodás történetírásáról a tankönyvekben olvasható álta-

53 „Historiam nescire, hoc est semper puerum esse."
54 Desing, 1741–1748. Teil VII. 5–8.
55 Uo. Teil VIII.
56 Vö. Gemert, 1999. 164–184.; Wellnhofer, 1999. 185–196.
57 Dörflinger, 1999. 197–207.

lános megállapításokkal is összecsengenek. Ismertetett művét a történeti források használata jellemzi, ezeket fel is tünteti az egyes fejezetek végén. A német történetírói hagyományba illeszkedve, de a néhány évtizeddel később kialakuló göttingeni iskolát megelőzve a politikát és a földrajzi környezet vizsgálatát állítja a történelem tárgyalásának középpontjába, valamint fontosnak tartja a módszertani ismeretek és ezzel összefüggésben a segédtudományok elsajátítását is. Ugyancsak jelentős szerepet szán az egyetemes történeti megközelítésnek és a közelmúlt eseményei tárgyalásának is. Tehát akár August Ludwig Schlözer vagy Johann Christoph Gatterer göttingeni tudósok előfutárának is tekinthetjük.[58]

Aktuálpolitikai kérdésekben azonban Anselm Desing nem volt a reformok szószólója, sokkal inkább a velük szembeni védekező álláspontra helyezkedett. Jó példa erre az egyházi javakról írt munkája, amely a korban tapasztalható egyházkritikai véleményekre reflektált. A jelentős birtokállománnyal és gyakran komoly politikai befolyással rendelkező birodalmi egyházi intézményeket, különösen a monasztikus hagyományokat követő apátságokat ugyanis a század második felében egyre gyakrabban vádolták azzal, hogy érdemtelenül rendelkeznek ekkora gazdasági és politikai hatalommal, mivel a társadalom számára nem vagy alig végeznek hasznos tevékenységet. Az ensdorfi apát e tárgyban írt, mintegy százhatvan oldalas művében tizenhat pontban kísérli meg visszaverni az egyházi javak birtoklásával kapcsolatos vádakat, hangsúlyozottan a „szent római katolikus és apostoli egyház" tanításához igazodva.[59] E kérdésben, némiképp érthető módon, nem hatott rá a szerzetességgel szemben kritikus korszellem, hiszen saját rendje és apátsága egzisztenciájáról volt szó. Mint láttuk, félelme nem volt alaptalan: a kolostor néhány évtized múlva végleg elvesztette bencés jellegét (bár a 20. század eleje óta egy másik szerzetesközösség, a szalézi rend birtokába került). Tehát ismét Harm Klueting ellentétpárját megidézve, míg Anselm Desing oktatási reformtevékenysége a „katolikus felvilágosodás" eszmerendszerébe sorolható, addig az egyházi javak kérdésében kifejtett véleménye a „felvilágosodás a katolikus Németországban" jelenségének jó példája.

A katolikus felvilágosodás kutatásának hazai lehetőségei

Magyarországon a katolikus felvilágosodást, pontosabban a reformkatolicizmust a legutóbbi időkig elsősorban annak legjelentősebb itáliai képviselője, Lodovico Antonio Muratori modenai paptudós tanításának hazai recepcióján keresztül vizsgálták. A Muratori-recepció kutatása komoly módszertani aggályokat vet fel, mert hajlamosak vagyunk a reformkatolicizmus minden magyarországi megnyilvánulását az itáliai gondolkodó közvetlen hatásának tekinteni. Így egyrészt elfedjük az egyéb – mindenekelőtt német és osztrák – befolyás érvényesülését, másrészt eleve

58 Vö. Breisach, 2004. 224–231.; Gurka, 2010. A párhuzamosan zajló magyar törekvésekről: Tóth, 2013. 593–617.

59 Desing, 1768. A mű ismertetése: Grillmeyer, 1999. 147–163.

elzárkózunk attól a gondolattól, hogy a felvilágosodás hatására megjelent katolikus reformmozgalom Magyarországon egyedi megoldásokat is kitermelt.[60] A Muratori-recepció vizsgálata mindazonáltal fontos szempontokkal gazdagította a felvilágosodás és a magyarországi katolicizmus összefüggéseinek értelmezését. Először is sikerült kimutatni, hogy az itáliai gondolkodó művei széles körben ismertek voltak a magyarországi értelmiség köreiben, felekezeti hovatartozástól függetlenül.[61] A későbbi kutatás kiemelten foglalkozott Muratori műveinek hazai latin és magyar fordításaival.[62] Több kísérlet történt ezenkívül annak felderítésére, hogy milyen hatást gyakorolhattak a modenai paptudós művei a magyarországi egyházi értelmiség, különös tekintettel a főpapság gondolkodására és egyházszervező tevékenységére.[63] A legfrissebb kutatások már függetlenítették magukat a Muratori-recepció vizsgálatától, és elsősorban azokra a jelenségekre koncentrálnak, amelyek a katolikus felvilágosodásnak a lelkipásztorkodásra gyakorolt hatását mutatják.[64] Végül a németországi kutatás analógiájára itthon is megjelent az az irány, amely a katolikus felvilágosodás nyomait nemcsak az egyházreform keretei között, hanem a korabeli értelmiség fő működési területein: a tudományban, az oktatásban és nem utolsósorban a politikai gondolkodásban keresi.[65]

Mint láttuk, az utóbbi évek német nyelvű kutatása egyre inkább a szerzetesközösségek felé fordult, mert ebben a környezetben találta meg a katolikus felvilágosodás legaktívabb képviselőit. Különösen a bencések kerültek az érdeklődés homlokterébe. Bár a rend magyarországi tagjai között is megtaláljuk a katolikus felvilágosodás képviselőit – gondoljunk csak Novák Krizosztom bakonybéli apát, majd pannonhalmi főapát tudományos és oktatásszervező tevékenységére[66] –, hazánkban és általában a Habsburg Monarchiában kétségtelenül a piaristák jártak élen az új eszmék közvetítésében.[67] Saját kutatásaim is arról győztek meg, hogy érdemes a rend tagjaival ebből a szempontból is foglalkozni.[68] Ezt foglalom össze az alábbiakban.

A piarista szerzetesek tudományos és oktatási tevékenysége kapcsán már a korábbi rendtörténeti kutatás felismerte, hogy a rend élen járt az új tanok terjesztésében, főként a fentebb említett, úgynevezett újabb (*recentior*) filozófiának a középiskolai oktatásba integrálása került előtérbe. Olyannyira, hogy Gerencsér István piarista tanár egyenesen „piarista felvilágosodásról" írt a téma tárgyalásakor.[69] Szerencsésebb azonban úgy fogalmazni, hogy a piarista rend a katolikus felvilágosodás sajátosan magyar (és osztrák) formáját honosította meg iskoláiban és a tudományos életben egyaránt.

---

60 A recepciótörténeti kutatás csapdáiról lásd: Trencsényi, 2007. 54.
61 Szauder, 1973. 171–179.
62 Kókay, 1998a. 36–44.; Kókay, 1998b. 193–207.
63 Hölvényi, 1998. II. köt. 882–892.; Szelestei, 2000. 27–43.
64 Bárth, 2013. 9–42.; Gőzsy, 2013. 53–84.; Lukácsi, 2013.
65 Kovács Á. A., 2013.; Forgó, 2012. 120–146.
66 Nem mellékes, hogy Novák a salzburgi bencés egyetemen tanult. Sörös, 1904. 83–109.
67 A rendtörténet kutatásához használható alapvető segédlet: Koltai, 2007.
68 Forgó, 2010. 127–148.; Forgó, 2012.
69 Gerencsér, 1942–1943. 326–370. A kérdésről újabban: Mészáros, 2010. 258–262.

A piarista rend már a jezsuiták feloszlatása előtt is fontos pozíciókat szerzett a Habsburg Monarchia államaiban, így Magyarországon is. A nagyszámú kollégiumalapítást a rendtörténetírás többek között azzal magyarázza, hogy a piaristák jóval szerényebb alapítványokkal is beérték, mint a jezsuiták.[70] Másrészt Mária Terézia uralkodásától kezdve az államhatalom is az oktatási reform fő motorjának tekintette a kegyes tanítórendet, ami II. József uralkodása alatt majdnem végzetes következményekhez vezetett, komolyan felvetődött ugyanis a rend feloszlatása és oktatási intézményeinek állami kézbe vétele. A terv elsősorban az ahhoz szükséges jelentős anyagi ráfordítás miatt nem valósult meg.[71]

A 18. század második felének piarista szerzeteseit több szempontból is a katolikus felvilágosodás fontos képviselőinek tekinthetjük. Az első a kor feltörekvő tudományaihoz való kötődés. Már a rendalapítóról, Kalazanci Szent Józsefről feljegyezték, hogy a szerzetesnövendékeket kora jeles tudósaihoz, Campanellához és Galileihez irányította, annak ellenére, hogy mindketten összetűzésbe kerültek az egyházi hatóságokkal. Korszakunkban Eduardo Corsini, 1754–1760 között általános rendfőnök számított az új tudományok legelkötelezettebb piarista követőjének, tanítványai között több magyar rendtagot is találunk. Corsini a filozófia, a matematika, a történelem, sőt a régészet területén is jeleskedett. A piarista tudományosság főként a római *Collegium Nazarenum* falai között bontakozott ki. Ennek az intézménynek több magyarországi növendéke is volt, mint a két Cörver testvér, Elek és János, valamint II. József későbbi történelemtanára, Bajtay Antal.[72]

A tudományos elkötelezettség a magyarországi oktatásban is éreztette hatását. Már a kortársak is úgy vélekedtek, hogy a népnyelvet és az új tudományokat előtérbe helyező piaristák a korszellemnek megfelelőbb oktatást folytatnak, mint az 1599-ben megjelent *Ratio Studiorum* alapján tanító jezsuiták. A tantervek összevetése is azt mutatja, hogy a piaristák ugyan kezdetben a jezsuiták nyomdokain jártak, a 18. század második felében azonban egyre inkább újszerű elveket honosítottak meg az oktatásban. Különösen a magyarországi rendtartomány járt élen az újításban, olyannyira, hogy emiatt még a saját rendi vezetésétől is figyelmeztetést kapott.[73] A latin mellett a nemzeti nyelv tanításának fontosságát, valamint az új tudományok jelentőségét az osztrák piaristák is felismerték,[74] így joggal tekintettek a rendre az egész Monarchiában úgy, mint a korszellem fő letéteményesére.

A piarista szerzetesek azonban nemcsak a tudomány és az oktatás, hanem a művészetek és a politikai gondolkodás terén is jelentős teljesítményt mutattak fel. Így erősítik azt a német nyelvű kutatásból is megismert álláspontot, hogy a katolikus felvilágosodás az értelmiségi lét teljes spektrumában éreztette hatását. De a piarista szerzetesek aktív résztvevői voltak koruk közéletének is: II. Lipót besúgóhálózatából többen felfigyeltek a reformmozgalomban betöltött szerepükre. Martinovics Ignác, aki ekkor még az uralkodó ügynökeként próbált érvényesülni, 1792. áprilisi jelenté-

70 Balanyi–Biró–Biró–Tomek, 1943. 13–37. A pesti gimnáziumról újabban: Szekér, 2010. 281–307.
71 Riedel, 2012. 372–383.
72 Gerencsér, 1942–1943. 336–340.
73 Riedel, 2012. 138–139.
74 Kovács, E. 1992. 385–400.

sében a piaristák közül Horányi Eleket és Koppi Károlyt említi meg az általa kreált „jezsuita és arisztokrata összeesküvés" tagjaiként.[75] Az osztrák piarista Gabelhofer abbé pedig titkos jelentéseiben a magyar rendtagok közül Horányi mellett Jankovics Jánost és Révai Miklóst vádolja azzal, hogy az országgyűlésen a nemesek között lázítanak. Sőt szerinte az egész magyarországi rendtartomány felforgatókból áll.[76]

Ezek után nem csoda, hogy a Martinovics és társai ellen folytatott vizsgálat kapcsán a magyarországi piaristák közül többen kellemetlen helyzetbe kerültek. Benyák Bernátot azzal vádolták, hogy Székesfehérváron, ahol a volt jezsuita, majd pálos gimnázium igazgatói tisztségét töltötte be, a város életére nagy befolyást gyakorló titkos társaságot vezetett. A társaság éjszakai összejövetelein többek között a megyei főügyész, Fejér és Tolna megye táblabírája, egy orvos, egy ügyvéd és Benyák több tanártársa vett részt. Az „összeesküvők" a francia eseményekről, valamint a babonáról és a vallásról folytattak megbeszéléseket, és szabadkőműves nézeteket vallottak. Egyes tanúk szerint különösen Benyák tűnt ki vallásellenes kijelentéseivel és erkölcstelen életével. A vizsgálat lezárultával az uralkodó parancsára Benyákot elmozdították tisztségéből, a rend vezetése pedig Vácra helyezte át.[77]

Piller Celesztin kőszegi piarista gimnáziumi igazgató ellen is vizsgálat indult egy helyi lakos feljelentése nyomán. A vizsgálat fényt derített egy „összeesküvő" csoport működésére. Ennek Piller adott otthont a kőszegi piarista rendházban. E társaság, melynek többek között a kerületi tábla ülnökei, köztük Sigray Jakab, Stodler János városbíró és más értelmiségiek is tagjai voltak, rendszeres összejöveteleiken felvilágosult szellemiségű újságcikkeket olvastak, az egyház tevékenységét bírálták, sőt polgárőrség felállítását javasolták. Sigray 1794. szeptember 12-i vallomásában ugyan elismerte az összejövetelek tényét, de ezek célja szerinte „a világon a legártatlanabb volt", hiszen csak újságokat és egyéb nyilvános híreket beszéltek meg. Ennek ékes bizonyítéka Sigray szerint, hogy az összejövetelek alkalmával Piller sohasem reteszelte be az ajtót, hanem mindig nyitva hagyta.[78] Esterházy József grófnak, a nádor kamarásának vizsgálata a polgárőrséget nem tartotta veszélyesnek, de Pillerről megjegyezte, hogy többször elismeréssel szólt a francia eseményekről.[79] Németh János királyi jogügyi igazgató 1794. november 25-én a vádak alapján kezdeményezte Piller elfogatását.[80] Erre végül nem került sor, de őt is elbocsátották tisztségéből.

A periratokban szintén felbukkan a már említett Koppi Károly neve, aki ekkor a pesti egyetem történészprofesszoraként működött. Szerepel Martinovics 122 tagú listáján is, amelyet 1794. szeptember 30-án adott át a vizsgálóbizottságnak. Sőt Martinovics már szeptember 3-i vallomásában azt állította, hogy a *Litterae ad*

75 Nachrichten über jesuitische und aristokratische Verschwörungen in Ungarn. Közli: Benda, 1957. 678–883. A magyarországi rendtartomány tagjainak életrajzi adatait lásd: Koltai, 1998.

76 Idézi: Benda, 1957. 680. 1. jegyzet.

77 Vadász, 1984. 649–667.

78 Sigray Jakab 1794. szeptember 12-i vallomása. Közli: Benda, 1952a. 129–130.

79 Sándor Lipót főherceg nádor ügyviteli jegyzőkönyve. Közli: Benda, 1952b. 23–295. Esterházy jelentésének összefoglalása: uo. 66. 5. jegyzet.

80 A jogügyi igazgató felterjesztése. Közli: Benda, 1952a. 259–261.

imperatorem című irata fordításában Koppi is közreműködött.[81] Hajnóczy József azonban mindkét állítást cáfolta: úgy nyilatkozott, hogy nem tartja valószínűnek Koppi jelentkezését a titkos társaságba és ő sem beszélt neki arról, valamint nem tud róla, hogy Koppi fordította volna a szóban forgó írást.[82] Hajnóczy vallomása azonban nem tisztázta maradéktalanul Koppit, ellene is vizsgálat indult. Volt takargatnivalója, mert miután barátja, Haller József helytartótanácsos értesítette a vizsgálatról, iratainak egy részét elégette.[83] Amit nála találtak, abból semmi gyanúsat nem lehetett kiolvasni, Koppi legalábbis erre hivatkozik, amikor kéri József nádort iratainak visszaszolgáltatására.[84] A Martinovics-perbe talán ezért nem sikerült őt bevonni, de egyetemi katedráját elvesztette. Hátralévő éveit Máramarosszigeten, majd Nagykárolyban töltötte.[85]

Koppi munkássága egyrészt jól illusztrálja a magyarországi katolikus felvilágosodás érzékenységét a kor politikai és társadalmi kihívásaira, másrészt árnyalja azt a már többször idézett tézist, hogy a katolikus felvilágosodáshoz köthető gondolkodók a felvilágosodás mérsékelt irányzatához tartoznak. Koppi ugyanis politikai, de még egyházi kérdésekben is meglehetősen radikális nézeteket vallott.

Koppi első, politikai állásfoglalását is kifejező elméleti munkája az 1770-es évek közepén született *Vélemény a Magyar Királyságról* (*Opinio circa regnum Hungariae*) címmel.[86] A kéziratos mű központi gondolata a királyság gazdasági erejének növelése. Részletesen foglalkozik az adózás kérdésével, különösen az adóbevételek emelésével. Ennek elősegítésére a korban elfogadott vezérelv szerint az adózó népesség számának gyarapítását tartja fontosnak. Figyelemre méltó, hogy a betelepítések mellett az egyháziak számának csökkentésével és a fiatalok világi pályára küldésével segítené elő az adózó népesség növekedését. Becslése szerint az országban 30 ezer klerikus működik, ennek szerinte csak a harmadára van szükség, a többinek világi foglalkozást kellene űznie. Különösen a kolostorban és kolostoron kívül élő koldulórendi szerzetesek számának csökkentését látja szükségesnek, mert ezek terhelik meg legjobban a szegény adózó népet. Ezt a feladatot – álláspontja szerint – francia mintára az apostoli király hivatott elvégezni. Koppi javasolja az érsekek, püspökök, apátok, prépostok, de a káptalanok és konventek birtokainak felülvizsgálatát, és csak azok meghagyását, amelyeket valóban jogszerűen birtokolnak, illetve amelyek bevételeit az alapító szándéka szerinti tevékenységre fordítják.[87]

Koppi második, politikai kérdéseket feszegető műve 1787-ben jelent meg nyomtatásban, *A keresztény egyház történetéhez szükséges előismeretek* címet vi-

81 Fraknói, 1921. 269.
82 Hajnóczy József 1794. szeptember 6-i vallomása. Közli: Benda, 1952a. 107–108.
83 Erről egy névtelen feljelentő értesítette a hatóságokat. Horváth, 1940. 77. 1. jegyzet.
84 Horváth, 1940. 78.
85 Koltai, 1998. 203.
86 Horváth Ambrus szerint a mű 1773–1780 között keletkezett, mert említi a jezsuitáknak a feloszlatás után lefoglalt birtokait, de II. József intézkedései még nem tükröződnek írásában. Horváth, 1940. 59. 2. jegyzet.
87 *Miscellanea historica, philologica, mathematica, theologica, comica, philosophica*, colligente Carolo Koppi. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol. Lat. 186. ff. 250r–253v.

seli.[88] A 48 oldalas, 22 paragrafusba szedett munka első részében Koppi a vallás eredetével és értelmével foglalkozik. Már az első sorokban leszögezi véleményét: lényegét tekintve minden vallás egy és ugyanaz. Majd a természeti vallás rövid tárgyalása után a judaizmust és a kereszténységet hasonlítja össze. Ezt követően a világi fejedelmek és az egyházi ügyek kapcsolatának tárgyalására tér át, történelmi példákkal bizonyítva, hogy az uralkodók már az ókortól kezdve beavatkoztak az egyház életébe. Az egyházkormányzatban a püspökök szerepét emeli ki, a pápa hatalmát ezzel összefüggésben relativizálja. E művéből tehát a felvilágosodás korának toleranciagondolata bontakozik ki, az egyházszervezetet és egyházpolitikát érintő megjegyzései pedig episzkopalista (febroniánus) és jozefinista elveket követnek. A vallások egyenlőségét hirdető sorai a reformkatolicizmus magyarországi – főként főpapi – képviselőitől igencsak távol állnak, és természetesen a trienti katolicizmus szellemiségével sincsenek összhangban. A katolikus egyházreformot hirdető püspökök közül ugyanis sokan kifejezetten intoleráns egyházpolitikát folytattak. Például a nagy reformer egri püspök, Eszterházy Károly, aki élen járt a kultusz barokk túlhajtásainak lenyesésében,[89] igen keményen fellépett az egyházmegyéje területén élő protestáns és ortodox lakossággal szemben.[90]

II. József halála után, 1790-ben jelent meg Bécsben Koppi *Az egykor a magyarok gyakorolta választójogról, az Árpád nemzetség története* című, 60 oldalas munkája.[91] A mű valójában vitairat, főként a Grossing Ferenc neve alatt, szintén 1790-ben megjelent államelméleti munkával szemben. Az *Ungarisches allgemeine Staats- und Regimentsrecht*, vagy latin címén *Jus publicum Hungariae* című jogi pamfletet a kutatás Benczur József udvarhű protestáns nemesnek tulajdonítja. A munka fő célja a nemesi előjogok megkérdőjelezése, és Werbőczy Hármaskönyvét és az Aranybulla ellenállási záradékát veszi célba. E célkitűzés mögött ott sejthetjük Kollár Ádámot is, aki Benczurral jó kapcsolatban volt.[92] Koppi Károly azonban, aki már az 1770-es évek második felében eltávolodott a nemesi tábortól, Benczur állításaival vitatkozó művében mégis az előjogok védelmére kel. Műve keletkezését pontosan megadja: 1790. június 6-át. Ezen a napon nyílt meg a budai országgyűlés.[93] A mű tartalmát tekintve nem csoda, hogy megjelenése után három évvel vizsgálat indult a könyv ellen, melynek még forgalomban lévő példányait el is kobozták.[94]

Koppi már műve bevezetőjében kiemeli a magyarok szabad fejedelemválasztó jogát. Mivel az elődök észrevették, hogy mennyi pusztulást hoz, ha folyton az egymással versengő fejedelemjelöltek közt kell választani, megegyeztek, hogy az Ausztriai Házat választják meg közös megegyezéssel. Eközben azonban – hívja

88 Koppi, 1787.
89 Kádár, 1996. 443–452.
90 Sugár, 1984. 425–443.
91 Koppi, 1790.
92 H. Balázs, 1967. 45.
93 *„Scribam Pestini in ipso Comitiorum sollemni aditu 6. Juni 1790."* Koppi, 1790. Praefatio [8].
94 Kókay, 1996. 514–516.

fel a figyelmet Koppi – feledésbe merült, hogy az Árpádok nemzetsége nem halt ki, hanem tovább él a francia Crouy-Chanel családban.[95]

A bevezető után, műve első fejezetében Koppi hosszasan elemzi és történeti érvekkel bizonyítja a népek szabadságát, különösen a fejedelemválasztásra vonatkozóan. E szabad fejedelemválasztás jogát és a fejedelem hatalmának határait pedig Anonymusra hivatkozva a fejedelmi esküből vezeti le, amelyet szerződésként értelmez. Idézi továbbá Szent István intelmeit, mely szerint, ha az uralkodó visszaél a hatalmával, akkor azt másnak adják. Hangsúlyozza, hogy a fejedelmek a nemzettől kapták a hatalmukat, és e jogos hatalmon kívül nincs is szükségük hazug címekre és félremagyarázott történelmi hivatkozásokra. A fejedelmi hatalom jogalapja ugyanis nem más szerinte, mint a törvények tekintélye, a természeti és társadalmi jogok, valamint a közös megegyezés. Ennek fényében tér rá műve második fejezetében az Árpádok és a Crouy-Chanel család feltételezett rokonságára. Műve végén a Crouy-Chanel család leszármazási tábláját is közzéteszi. Koppit műve megírásában nyilvánvalóan nem a Habsburg-ház legitimitásának megkérdőjelezése, még kevésbé a Crouy-Chanel család trónigényének igazolása vezérelte, sokkal inkább elméleti megalapozását kívánta adni az uralkodó és a nemzet közötti közjogi viszonynak. Ez az elméleti háttér, vagyis a *„socialia pacta conventa"*-megközelítés pedig a társadalmi szerződés (*contrat social*) gondolatának a magyar közjogra történt alkalmazása volt.

Koppi kifejezetten az országgyűlés számára még egy, ezúttal anonim iratot szerkesztett, *A szabad haza egy hű polgárának intelme Magyarország karaihoz és rendjeihez* címmel,[96] melyben összefoglalta az előző műveiben kifejtett politikai és gazdasági nézeteit. Bár a rövid írás nem fogalmaz meg olyan átfogó javaslatokat, mint a kortárs Hajnóczy József, Berzeviczy Gergely vagy Batthyány Alajos alkotmánytervezetei,[97] Benda Kálmán mégis fontosnak tartja az 1790–1791. évi országgyűlés reformjainak előkészítésében.[98]

*

A magyarországi piarista rendtagok 18. század végi tevékenységén kíséreltem meg bemutatni, hogy a német nyelvű kutatásban már kézzelfogható eredményeket felmutató katolikus felvilágosodás vizsgálata a hazai történetírás számára is hasznosítható szempontokkal szolgál. Ráadásul a piarista rend a legújabb kutatások szerint szoros kapcsolatot ápolt a bécsi udvari és értelmiségi körökkel,[99] a rendi vezetés rajtuk keresztül tájékozódott a Habsburg politikai irányítás aktuális fejleményeiről. A részletesebben tárgyalt Koppi Károly is a szintén Bécsben tevékenykedő Palásthy Mártonon keresztül szerzett a rend számára hasznos információkat.[100]

95 A család feltételezett Árpád-házi rokonságáról: Terplán, 1998. 522–523.
96 *Ad inclitos et amplissimos status et ordines regni Hungarici libera civis patriae suae devoti paraenesis.* Közli: Benda, 1957. 89–92.
97 Lásd: Pruzsinszky, 2002.
98 Benda, 1957. 88–89.
99 Riedel, 2012. 384–394.
100 Palásthy, 2008.

A piarista szerzetesek ugyanakkor egy újonnan megjelent értelmiségi típus képviselői is voltak. Egyházi képzésben részesültek, majd egyházi pályára léptek, de művészeti, tudományos és közéleti tevékenységüket a rendi keretektől függetlenül fejtették ki. Révai Miklós például elhagyta a piarista rendet, és egyházmegyei szolgálatba lépett. A többség ugyan a közösség tagja maradt, de lehetőség szerint a rendi keretektől függetlenedve tevékenykedett házi tanítóként, egyetemi oktatóként, vagy alakított ki egyéni életformát renden belüli pozíciójában. Erre a világias egyházi értelmiségi típusra a Német-római Birodalom egyházi fejedelemségeiben is volt példa, de a nagyarányú szerzetesrend-feloszlatás és a katolikus egyházat ért egyéb intézkedések miatt a csoport a Habsburg Monarchiában volt számarányát tekintve kifejezetten jelentős.[101] Ők a katolikus felvilágosodás szempontjából különleges figyelmet érdemelnek, munkásságuk rendszerező feltárása a 18. századra vonatkozó kutatások egyik jelentős kihívása.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

Miscellanea historica, philologica, mathematica, theologica, comica, philosophica, colligente Carolo Koppi. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Lat. 186.

2. Kiadott források

Bél
1723 Bél, Matthias: *Hungariae antiquae et novae prodromus*. Norinbergae, 1723.

Benda
1952a *A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795*. S. a. r. Benda Kálmán. Bp., 1952. (A magyar jakobinusok iratai, II.)
1952b *Naplók följegyzések, röpiratok*. S. a. r. Benda Kálmán. Bp., 1952. (A magyar jakobinusok iratai, III.)
1957 *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. S. a. r. Benda Kálmán. Bp., 1957. (A magyar jakobinusok iratai, I.)

Desing
1741–1748 Desing, Anselm: *Auxilia historica, oder Historischer Behülff, und bequemer Unterricht von denen darzu erforderlichen Wissenschaften*. Regensburg, 1741–1748.
1768 Desing, Anselm: *Staatsfrage. Sind die Güter und Einkünfte der Geistlichkeit dem Staate schädlich oder nicht? Beantwortet und Lochstein und Neubergerm entgegen gesezt*. München, 1768.

Koppi
1787 Koppi, Carolus: *Praenotiones ad historiam ecclesiae Christianae necessariae*. H. n. 1787.

101 Riedel, 2012. 182–189., 232–236., 462–470.

1790 Koppi, Carolus: *Jus electionis quondam ab hungaris exercitum. Historia stirpis Arpadianae*. Viennae, 1790.

Maaß
1951–1961 Maaß, Ferdinand: *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich*. Bd. 1–6. Wien, 1951–1961.

Palásthy
1780–1783 *Fejezetek egy leveleskönyvből. Palásthy Márton levelei Koppi Károlyhoz 1780–1783*. S. a. r. Balogh Piroska. Szeged, 2008. (Fiatal Filológusok Füzetei, XVIII–XIX. század, 3.)

Petz
2010 *Die gelehrte Korrespondenz der Brüder Petz. Text, Regesten, Kommentare*. Hrsg. v. Wallnig, Thomas–Stockinger, Thomas. Wien, 2010.

3. Szakirodalom

Aretin
1967 Aretin, Karl Ottmar von: *Heiliges Römisches Reich 1776–1806. Reichsverfassung und Staatssouveränität*. Teil 1. Wiesbaden, 1967.

Balanyi–Biró–Biró–Tomek
1943 Balanyi György, Biró Imre, Biró Vencel, Tomek Vince: *A magyar piarista rendtartomány története*. Bp., 1943.

Bárth
2013 Bárth Dániel: Alsópapság és népi kultúra (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek). In: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerk.: Bárth Dániel. Bp., 2013. 9–42.

Beales
2005 Beales, Derek: Joseph II. and Josephism. In: Beales, Derek: *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*. London, 2005. 287–308.

Braubach
1934 Braubach, *Max*: Die kirchliche Aufklärung im katholischen Deutschland im Spiegel des „Journal von und für Deutschland" (1784–1792). In: *Historisches Jahrbuch*, 54. (1934) 1–63.

Breisach
2004 Breisach, Ernst: *Historiográfia*. Bp., 2004. (Osiris tankönyvek.)

Brück
1876 Brück Henrik: *Egyháztörténelem. Akadémiai felolvasásokra és magán használatra*. Bp., 1876.
1877 Brück Henrik: *A keresztény egyháztörténelem kézikönyve. III. időszak*. Bp., 1877.

Dalberg
1993 Dalberg, Wilhelm et al.: Katholiken zwischen Tradition und Moderne. Das katholische Milieu als Forschungsaufgabe. In: *Westfälische Forschungen*, 43. (1993) 558–654.

Dörflinger
1999 Dörflinger, Johannes: Die Karten und Globen von Anselm Desing. In: *Anselm Desing (1699–1772). Ein benediktinischer Universalgelehrter im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. v. Knedlik, Manfred–Schrott, Georg. Kallmünz, 1999. 197–207.

Forgó
2010 Forgó András: Koppi Károly szerepe a 18. század végi nemesi-értelmiségi reformmozgalomban. In: *A piarista rend Magyarországon*. Szerk. Forgó András. Bp., 2010. 127–148.
2012 Forgó András: Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In: *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Szerk.: Szijártó M. István–Szűcs Zoltán Gábor. Bp., 2012. 120–146.

Fraknói
1921 Fraknói Vilmos: *Martinovics élete*. Bp., 1921.

G. Etényi
2009 G. Etényi Nóra: Toposzok és újítások a kora újkori Magyarország-képben 17. századi német nyomtatványok tükrében. In: *Korall*, 10. (2009) 38. sz. 112–139.

Gemert
1999 Gemert, Guillaume van: Katholische Bildung an der Schwelle zur Aufklärung zwischen Tradition und Neuorientierung. Anselm Desings Compendium Eruditionis (1728) als pädagogische Programmschrift. In: *Anselm Desing (1699–1772). Ein benediktinischer Universalgelehrter im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. v. Knedlik, Manfred–Schrott, Georg. Kallmünz, 1999. 164–184.

Gerencsér
1942–1943 Gerencsér István: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák. In: *Regnum*, 5. (1942–1943) 326–370.

Gőzsy
2013 Gőzsy Zoltán: Az egyház normakommunikációs és mediátori szerepe a 18. században. In: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerk.: Bárth Dániel. Bp., 2013. 53–84.

Grillmeyer
1999 Grillmeyer, Siegfried: Gegen ein „leeres Todtengrippe des gemeinen Wesens". Abt Anselm Desing und seine Argumente gegen Säkularisierung und Säkularisation. In: *Anselm Desing (1699–1772). Ein benediktinischer Universalgelehrter im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. v. Knedlik, Manfred–Schrott, Georg. Kallmünz, 1999. 147–163.

Gurka
2010 *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Szerk.: Gurka Dezső. Bp., 2010.

H. Balázs
1967 H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763–1795*. Bp., 1967.

Hersche
1971 Hersche, Peter: Erzbischof Migazzi und die Anfänge der jansenistischen Bewegung in Wien. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 24. (1971) 280–309.
1977 Hersche, Peter: *Der Spätjansenismus in Österreich*. Wien, 1977.
1979 Hersche, Peter: Der österreichische Spätjansenismus. Neue Thesen und Fragestellungen. In: *Katholische Aufklärung und Josephinismus*. Hrsg. v. Kovács, Elisabeth. München, 1979. 180–193.

Horváth
1940 Horváth Ambrus: *Koppi Károly működése*. Szeged, 1940. (Palaestra Calasanctiana.)

Hölvényi
1998 Hölvényi György: Antonio Lodovico Muratori hatása Magyarországon. In: *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14*. Szerk.: Jankovics József, Monok István, Nyerges Judit. Bp.–Szeged, 1998. II. köt. 882–892.

Kádár
1996 Kádár László: Eszterházy Károly racionalizmusa. In: *Vigilia*, 64. (1996) 6. sz. 443–452.

Klueting
1993 Klueting, Harm: „Der Genius der Zeit hat sie unbrauchbar gemacht." Zum Thema Katholische Aufklärung – Oder: Aufklärung im katholischen Deutschland des 18. Jahrhunderts. Eine Einleitung. In: *Katholische Aufklärung, Aufklärung im katholischen Deutschland*. Hrsg. v. Klueting, Harm. Hamburg, 1993. (Studien zum 18. Jahrhundert, 15.) 1–35.

Knedlik–Schrott
1999 *Anselm Desing (1699–1772). Ein benediktinischer Universalgelehrter im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. v. Knedlik, Manfred–Schrott, Georg. Kallmünz, 1999.

Kókay
1996 Kókay György: Rendőrminiszteri jelentések I. Ferenchez Koppi Károly egyik munkájáról (1793). In: *Magyar Könyvszemle*, 112. (1996) 4. sz. 514–516.
1998a Kókay György: Bessenyei és Muratori. In: *A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről*. Szerk.: Csorba Sándor, Margócsy Klára. Nyíregyháza, 1998. 36–44.
1998b Kókay György: Muratori és Magyarország. Muratori műveinek hazai elterjedtsége a 18. században. In: *Magyar Könyvszemle*, 114. (1998) 3. sz. 193–207.

Koltai
1998 *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997*. S. a. r. Koltai András. Bp., 1998.
2007 *Bevezetés a piarista rend magyarországi történetének forrásaiba és irodalmába*. Összeáll.: Koltai András Bp., 2007. (Magyarország piarista múltjából, 1.)

Kontler
2006 Kontler László: William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában. In: *Korall*, 7. (2006) 23. sz. 133–154.

Kovács Á. A.
2012 Kovács Ákos András: Egy 18. századi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei – Debreczeni Bárány Péter. In: *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Szerk.: Szijártó M. István–Szűcs Zoltán Gábor. Bp., 2012. 147–169.
2013 Kovács Ákos András: *Egy 18. század végi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter (1763–1829)*. Doktori értekezés. ELTE, Bp., 2013.

Kovács, E.
1992 Kovács, Elisabeth: Aufklärung und Jansenismus im theresianischen Österreich. In: *Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750–1820)*. Hrsg. v. Benedikt, Michael. Wien, 1992. 385–400.
1993 Kovács, Elisabeth: Katholische Aufklärung und Josephinismus. Neue Forschungen und Fragestellungen. In: *Katholische Aufklärung, Aufklärung im katholischen Deutschland*. Hrsg. v. Klueting, Harm. Hamburg, 1993. (Studien zum 18. Jahrhundert, 15.) 246–259.

Lehner
2010 Lehner, Ulrich L.: What is „Catholic Enlightenment"? In: *History Compass*, 8. (2010) 166–178.

2011 Lehner, Ulrich L.: *Enlightened Monks. The German Benedictines 1740–1803*. Oxford, 2011.

Lexikon für Theologie
1993 *Lexikon für Theologie und Kirche*. Hrsg. v. Kasper, Walter. Bd. 1. Freiburg im Breisgau, 1993.

Lukácsi
2013 Lukácsi Zoltán: *Szószék és világosság. A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*. Győr, 2013.

Lukácsy
1994 Lukácsy Sándor: A kitagadott irodalom. In: Lukácsy Sándor: *Isten gyertyácskái*. Pécs, 1994.

Marx
1922 Marx, Jacob: *Lehrbuch der Kirchengeschichte*. Trier, 1922.[8]

Merkle
1965a Merkle, Sebastian: Die katholische Beurteilung des Aufklärungszeitalters. In: Merkle, Sebastian: *Ausgewählte Reden und Aufsätze*. Hrsg. v. Freudenberger, Theobald. Würzburg, 1965. 361–413.
1965b Merkle, Sebastian: Um die rechte Beurteilung der sogenannten Aufklärungszeit. In: Merkle, Sebastian: *Ausgewählte Reden und Aufsätze*. Hrsg. v. Freudenberger, Theobald. Würzburg, 1965. 414–420.

Mészáros
2010 Mészáros András: Piarista iskolai filozófia a 18. és 19. században. In: *A piarista rend Magyarországon*. Szerk.: Forgó András. Bp., 2010. 258–262.

Mortier
1983 Mortier, Roland: *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Válogatott tanulmányok*. Bp., 1983.

Plongeron
1993 Plongeron, Bernard: Was ist katholische Aufklärung? In: *Katholische Aufklärung. Aufklärung im katholischen Deutschland*. Hrsg. v. Klueting, Harm. Hamburg, 1993. (Studien zum 18. Jahrhundert, 15.) 11–56.

Pruzsinszky
2002 Pruzsinszky Sándor: *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon. Batthyány Alajostól Martinovicsig*. Bp., 2002.

Riedel
2012 Riedel, Julia Anna: *Bildungsreform und geistliches Ordenswesen im Ungarn der Aufklärung*. Stuttgart, 2012. (Contubernium, 77.)

Schaber
1999 Schaber, Johannes: Zwischen Barockscholastik und Kirchenväterrenaissance. Anselm Desing im Wandel benediktinischer Studienreformen des 18. Jahrhunderts. In: *Anselm Desing (1699–1772). Ein benediktinischer Universalgelehrter im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. v. Knedlik, Manfred–Schrott, Georg. Kallmünz, 1999. 106–131.

Schindling
1998 Schindling, Anton: Theresianismus, Josephinismus, katholische Aufklärung. Zur Problematik und Begriffsgeschichte einer Reform. In: *Würzburger Diözesan-Geschichtsblätter*, 50. (1998) 215–224.

2007 Schindling, Anton: Die katholische Aufklärung in der deutschen Geschichte des 18. Jahrhunderts. 14 Thesen. In: *Schule, Universität, Bildung. Festschrift für Harald Dickerhof zum 65. Geburtstag*. Hg.: Flachenecker, Helmut–Grypa, Dietmar. Regensburg, 2007. (Eichstätter Studien, 59.) 83–90.

Schneider
1998 Schneider, Bernhard: „Katholische Aufklärung": Zum Werden und Wert eines Forschungsbegriffs. In: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 93. (1998) 354–397.

Sörös
1904 Sörös Pongrác: *A bakonybéli apátság története. A Pannonhalmától való függés kora 1548-tól napjainkig*. Bp., 1904. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend Története, IX.)

Stegmann
1957 Stegmann, Ildefons: Anselm Desing. In: *Neue Deutsche Biographie*. Hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Bd. 3. Berlin, 1957. 614–615.

Sugár
1984 Sugár István: *Az egri püspökség története*. Bp., 1984.

Szauder
1973 Szauder József: L. A. Muratori két erkölcstani műve a XVIII. századi magyar irodalomban. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 77. (1973) 2–3. sz. 171–179.

Szekér
2010 Szekér Barnabás: A pesti piarista gimnázium és a nemesség az iskola első anyakönyvének tükrében. In: *A piarista rend Magyarországon*. Szerk.: Forgó András. Bp., 2010. 281–307.

Szelestei
2000 Szelestei N. László: Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében. In: *Magyar Könyvszemle*, 116. (2000) 1. sz. 27–43.
2013 Szelestei N. László: Áhítati irodalom és irodalomtörténet-írás. In: Szelestei N. László: *Irodalom és lelkiség*. Bp., 2013. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok, 6.) 7–12.

Szilágyi
2009 Szilágyi Márton: Vallás, felvilágosodás, irodalom. In: *Korunk*, 20. (2009) 10. sz. 12–19.

Terplán
1998 Terplán Zoltán: Az Árpád-házi királyok leszármazottai? A Crouy-Chanel család. In: *Élet és Tudomány*, 53. (1998) 17. sz. 522–523.

Toma
2002 Toma Katalin: Egy császári látogatás utóélete. I. Lipót Pottendorfban, 1668. In: *Fons*, 9. (2002) 1–3. sz. 345–358.

Tóth
2007 Tóth Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae..." c. művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése*. Doktori disszertáció. ELTE. Bp., 2007.
2013 Tóth Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. In: *Történelmi Szemle*, 55. (2013) 4. sz. 593–617.

Trencsényi
2007 Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Bp., 2007.

Vadász
1984 Vadász Géza: A Benyák-ügy. Adatok Székesfehérvár felvilágosodás kori történetéhez. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 88. (1984) 5–6. sz. 649–667.

Veit
1931 Veit, Ludwig Andreas: *Die Kirche im Zeitalter des Individualismus. 1648 bis zur Gegenwart. 1. Hälfte. Im Zeichen des vordringenden Individualismus 1648–1800*. Freiburg im Breisgau, 1931.

Walter
2011 Walter, Peter: „Weil nicht sein kann, was nicht sein darf." Zum schweren Stand der katholischen Aufklärung. In: *Inquisition und Buchzensur im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. v. Wolf, Hubert. Paderborn, 2011 (Römische Inquisition und Indexkongregation, 16). 89–110.

Wellnhofer
1999 Wellnhofer, Markus: Die Pädagogik Anselm Desings. In: *Anselm Desing (1699–1772). Ein benediktinischer Universalgelehrter im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. v. Knedlik, Manfred–Schrott, Georg. Kallmünz, 1999. 185–196.

Winter
1962 Winter, Eduard: *Der Josephinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848*. Berlin, 1962.[2]

ANDRÁS FORGÓ

THE CATHOLIC ENLIGHTENMENT IN GERMAN HISTORIOGRAPHY

In the first part of his paper the author casts a rapid glance over the appearance of the term Catholic Enlightenment in German historical writing, then summarises the debate on its usage and understanding from the end of the 19th century to the post-World War II period. The article concentrates on the most important German language publications of the most prominent scholars of the field. Relying on the most recent German scholarship the author presents the state of the art research of Catholic Enlightenment. In the second part of the article he discusses possibilities for further inquiry in the field with reference to Abbot Anselm Densing's (OSB) most significant historical work, the *Auxilia Historica*. Special attention is paid to the Hungarian aspects of Densing's work and their possible sources. In the third part of his article, Forgó, in connection with the Piarist Order's activity in Hungary, attempts to show the potentials of the research of Catholic Enlightenment in Hungary. The author lays emphasis on the connection of enlightenment and politics, which he considers an important feature of the whole question.

VAJNÁGI MÁRTA

Koronázás a Német-római Birodalomban és Magyarországon a kora újkorban

A koronázás *„kell, mert a nemes csak a törvényesen megkoronázott királynak alattvalója"* – írta Hajnóczy József 1791-ben megjelent *Közjogi értekezésében*.[1] Ekkor még élénken élhetett benne II. Lipót 1790. évi magyar koronázásának emléke, amelyet heves viták előztek meg többek között arról, vajon megszakadt-e a Habsburgok öröklési joga azzal, hogy Lipót elődje, II. József nem koronáztatta meg magát, illetve szükséges-e megkoronázni a magyar királyt ahhoz, hogy törvényesen uralkodhasson. Hajnóczy – a *Tripartitum* alapján – úgy vélte, igen. II. Lipót fejére rá is került a Szent Korona, és közel 80 év után ő volt az első, akit magyar királlyá és német császárrá is megkoronáztak.

Ebben a tanulmányban II. Lipót két koronázását veszem alapul a kora újkori német és magyar koronázások összehasonlításához. Röviden ki fogok térni a koronázások elengedhetetlen előzményeire, a választásra és az alkotmányos biztosítékokra (hitlevél, választási kapituláció), valamint a kora újkori koronázási helyszínekre, a koronázási jelvényekre és ornátusra. Utóbbiak tárgyalásánál csak a német jelvényeket és ruhadarabokat mutatom be részletesen, mivel ezekről sokkal kevesebb információ lelhető fel a hazai szakirodalomban, míg a magyar jelvények és az öltözet története, leírása, szimbolikája megtalálható a magyar szakirodalomban.[2] Ezek után II. Lipót példáján keresztül fogom összehasonlítani a két koronázást. Az összevetés során elsősorban két korabeli nyomtatott forrásra fogok támaszkodni. A császári koronázást az 1791-es választási és koronázási diárium[3] alapján rekonstruálom, a magyar koronázás eseményeihez pedig Decsy Sámuel *A' magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyak históriája* című munkáját használom fel, amely részletes leírást tartalmaz a magyar királykoronázásról, legvégén pedig kifejezetten II. Lipót koronázását mutatja be.

Mielőtt a tárgyra térnék, szeretném előrebocsátani, hogy a mostani összehasonlításnak korlátai vannak. A koronázások igen komplex rituálék voltak, amelyekben csaknem minden tárgy és mozdulat szimbolikus tartalommal bírt, az egyes ceremóniák részleteit befolyásolhatta a történelmi helyzet. A koronázásról általában,

1 Hajnóczy, 1791. 40.

2 A koronázási jelvényekre lásd a teljesség igénye nélkül: Bertényi, 1978; Decsy, 1792; Hende 2013; Kovachich, 1790.

3 *Diarium*, 1791.

a magyar koronázásokról és a német császárválasztásokról számos monográfia és tanulmány született,[4] amelyekkel egy könyvtárat is meg lehetne tölteni. Ezért most nem vállalkozom többre, mint egy „általános" összevetésre, amelyben igyekszem a legfontosabb elemeket bemutatni.

Választás és koronázás

„Császárválasztás"

A római (német) királyokat nagyjából a 12. század közepe óta választották, a választásra jogosult hét egyházi és világi fejedelem személyét és kiváltságait az 1356-os *Aranybulla*[5] rögzítette. A választók száma a kora újkorban többször módosult: 1648-ban nyolcra,[6] 1692/1708-ban kilencre nőtt,[7] 1777-ben eggyel ismét csökkent,[8] majd 1803-ban tíz főre emelkedett. A választófejedelmek joga – és kötelessége – volt a római király megválasztása, aminek menetét az Aranybulla részletesen szabályozta.

A német királykoronázás presztízse jelentősen megnőtt a kora újkor legelején. A középkorban ugyanis a választófejedelmek által német királlyá megválasztott és megkoronázott személyt a pápa koronázhatta császárrá. A pápa csak a választók által megválasztott személyt koronázhatta meg, ami a választás alkotmányjogi súlyát jelzi a koronázással szemben. Bár az uralkodói jogkörök gyakorlása nem függött a pápai koronázástól, a legtöbb római király törekedett arra, hogy a pápa császárrá koronázza Rómában. 1508-ban azonban megváltozott a helyzet, amikor I. Miksa (akit 1486-ban már római királlyá koronáztak) hiába próbált az itáliai háborúk idején eljutni Rómába, hogy császárrá koronáztassa magát. Trientben kiadott deklarációjában felvette a „választott római császár" címet, a császári cím használatát pedig a németországi királykoronázáshoz kötötte. Így az addigi királykoronázás lényegében császárkoronázássá lépett elő, a hivatalos titulatúrában pedig a „választott" jelző utalt arra, hogy az illetőt nem a pápa koronázta meg. A későbbiek-

4 A magyar koronázások történetét jelenleg dolgozza fel Pálffy Géza „Lendület" Szent Korona Kutatócsoportja. A 2. lábjegyzetben említett tételeken túl a magyar koronázásokra vonatkozóan lásd (a teljesség igénye nélkül): Bartoniek, 1936; Fügedi, 1984; Gerics, 1984; Holčík, 2005; Pálffy, 2004; Pálffy, 2008. A császárválasztásokra vonatkozóan lásd például: Brockhoff–Matthäus, 2006; Wagner, 1994. Egyes császárválasztások feldolgozásai például: Ziekursch, 1902; Heigel, 1877; Vajnági, 2014; Macek, 2010; Hattenhauer, 1995.

5 *Aranybulla*. (A fejezetekre és paragrafusokra hivatkozom.)

6 A vesztfáliai békében a méltóságától megfosztott Pfalz visszakapta a választófejedelmi rangot. A bajor herceget, akire a pfalzi jogosítványokat korábban átruházták, ugyanakkor meghagyták választói méltóságában.

7 I. Lipót 1692-es rangemelését Braunschweig–Lüneburg számára csak 1708-ban ismerte el a birodalmi gyűlés.

8 A bajor Wittelsbachok kihalásakor a pfalzi Wittelsbachok kezében egy szavazattá olvadt össze a kettő.

ben a birodalom felbomlásáig csupán egyetlen császár koronáztatta meg magát a pápával és hagyhatta így el a választott jelzőt. Ő V. Károly volt, akit 1530. február 24-én (30. születésnapján) koronázott meg Bolognában VII. Kelemen pápa. Jelen munkában a pápai koronázással nem foglalkozom, csak a német királykoronázással, amely a kora újkorban megegyezett a császárkoronázással.[9]

A gyakran – röviden, bár terminológiailag pontatlanul – csak császárválasztásként emlegetett választás és koronázás igen összetett, elsősorban a középkorban meggyökeresedett rituálé volt. A szimbólumok és szimbolikus aktusok szerepére a Német-római Birodalom alkotmánytörténetében Barbara Stollberg-Rilinger kutatásai irányították rá a figyelmet.[10] Tézise szerint az erősen formalizált, folyamatosan ismétlődő, szimbolikus cselekménysorok „eljátszásával" a személyesen megjelenő résztvevők elfogadták az aktus által rájuk testált jogokat és kötelezettségeket.[11] A megállapítást a császárválasztás kontextusába helyezve elmondhatjuk, hogy amíg a választás és a koronázás rituáléját a császár, a választófejedelmek, a birodalmi rendek és a frankfurti polgárok eljátszották, a Német-római Birodalom létjogosultságát formálisan nem lehetett megkérdőjelezni.[12]

Az *Aranybulla* előírta, hogy a választást Frankfurt am Mainban kell tartani, a választófejedelmi gyűlést pedig a mainzi érseknek kell összehívnia. 1790-ben Friedrich Karl Joseph von Erthal mainzi érsek küldte szét a meghívót a frankfurti választásra a többi választófejedelemnek, köztük II. Lipót legfiatalabb öccsének, Miksa Ferenc kölni érseknek. A választófejedelmek követségeinek részvételével zajló választógyűlés a Frankfurt am Main-i városházán, a Römerben lefolytatott tárgyalások után a királyválasztás napját szeptember 30-ra tűzte ki. A választás misével egybekötött és a koronázáshoz hasonlóan formalizált aktusát a frankfurti Szent Bertalan-templom választókápolnájában bonyolították le.[13] Lipót megválasztásának hírét ugyanezen a napon Pappenheim örökös birodalmi marsall[14] vitte a Frankfurttól körülbelül 30 kilométerre délkeletre fekvő Aschaffenburgba, ahol Lipót szállása volt. Az újonnan

9 Ha az utódot még a császár életében megválasztották és megkoronázták római királlyá, királykoronázás történt (például II. József, 1764). A császár halálakor ez a megválasztott és megkoronázott király automatikusan, minden külön eljárás nélkül lépett elő császárrá. Ha a császár halálakor nem volt megválasztott és megkoronázott római király, akkor császárkoronázásról beszélhetünk, például II. Lipót esetében.

10 Átfogó elemzése: Stollberg-Rilinger, 2008.

11 Stollberg-Rilinger, 2008. 9–12.; Stollberg-Rilinger, 2011. 359–360.

12 Ez egy erősen leegyszerűsített megállapítás a kora újkor egészére vonatkozóan, de jól kifejezi a császárválasztások jelentőségét, és bizonyos mértékig magyarázza azt, hogy a 18. században már számos kortárs által is anakronisztikusnak tekintett birodalom miért maradhatott fenn 1806-ig. A kora újkor végére a rituálék szerepe átértékelődött, sommásan megfogalmazva devalválódott. Ezen folyamat bemutatása azonban nem tárgya a jelen dolgozatnak.

13 A dolgozat keretei nem teszik lehetővé a választási rituálé részletekbe menő ismertetését, de ezt az aktust is pontosan szabályozta az Aranybulla II. fejezete.

14 Az Aranybulla alapján a választófejedelmek viselték a legmagasabb udvari hivatalokat, a birodalmi főhivatalokat (Erzämter). Ilyen minőségükben kellett bizonyos szimbolikus szolgálatokat teljesíteniük a választás és a koronázás alatt. Amikor a választó személyesen nem vett részt ezeken az aktusokon, az erre kijelölt, úgynevezett örökös birodalmi hivatalnokok (Erbämter)

megválasztott király október 4-én vonult be ünnepélyesen Frankfurtba, két nappal később pedig felpróbálta és magára igazíttatta a koronázási ornátus darabjait. Ezzel minden készen állt a szertartáshoz.[15]

Magyarország

Az 1687. évi II. törvénycikkben a magyar rendek törvénybe iktatták, hogy *„mostantól jövőre s örök időkre senkit mást, mint fennczimzett Ő császári s királyi felségének saját ágyékából származott fiörökösei közül az első szülöttet [...] fogják törvényes királyuknak s uruknak elismerni és azt mindenkor és annyiszor, valahányszor ily felavatás ujbol bekövetkezik, a fentebb kijelentett hitlevélben foglalt czikkelyek előrebocsátandó elfogadása, vagy királyi biztosítása s e felől oly alakban, mint elődei teljesítették, leteendő eskü után, országgyűlésileg, e Magyarországon belül, meg fogják koronázni."*[16]

Ezzel – ha bizonyos megkötésekkel is, de – a rendek lemondtak királyválasztó jogukról, amelynek létét, vagy legalábbis gyakorlását már I. Ferdinánd 1526. évi trónra lépésétől kezdve megkérdőjelezték. A Habsburg főhercegek ugyanis szép sorban követték egymást a magyar trónon, és a rendek hangoztatták ugyan, hogy valamennyi uralkodót ők választották meg, lényegében elfogadták a Habsburgok utódait a magyar trónon, cserébe az udvar megengedte, hogy választójoguk szabad gyakorlásaként interpretálják a történteket.[17] A rendek nem mondtak le ugyanakkor arról, hogy megkoronázhassák az uralkodót, és mint a fenti idézetben is olvasható, a koronázást hitlevél kiadásához, eskü letételéhez és a koronázó országgyűlés megtartásához kötötték.

Szerződés az új uralkodóval: választási kapituláció és hitlevél

Lipótnak mind Németországban, mind Magyarországon biztosítékokat kellett adnia arra, hogy az ország alkotmányát tiszteletben tartva fog uralkodni. A Szent Római Birodalomban ezt a célt a választási kapituláció[18] és az arra tett eskü szolgálta. Az egyházi gyakorlatból átvett választási kapituláció elméletileg a császári hatalom szerződéses korlátozását jelentette, gyakorlatilag azonban diktátumnak is nevezhetnénk, hiszen a király kötelezettségeit sorolja fel, a választófejedelmekre vagy a birodalmi rendekre vonatkozóan azonban semmilyen kikötést nem tartalmaz. A „szerződést" a választófejedelmek fogalmazták meg a frankfurti választógyűlés

vették át a szerepüket. Például a szász herceg volt a birodalmi főmarsall, helyettese az örökös birodalmi marsall, Pappenheim gróf volt.

15 A választás és a koronázás köztes időszakára lásd Wandruszka, 1965. 303–306.

16 *Ezer év törvényei.* (http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=4360.) (Utolsó elérés: 2014. január 26.)

17 Bartoniek, 1936. 96–97.

18 A választási kapituláció fejlődéséről és jelentőségéről lásd Hartung, 1911. 306–344.

során, a római királynak pedig a megválasztása után, de még a koronázás előtt esküt kellett tennie rá.

Az első kapitulációt 1519-ben, V. Károly megválasztásakor adták ki, biztosítandó, hogy Károly ne spanyol udvaroncaival intéztesse a birodalom ügyeit. A szöveg előírta többek között a pápa és a katolikus egyház védelmét, az alaptörvények – mindenekelőtt az *Aranybulla* – és a törvények megtartását, a választófejedelmek és a birodalmi rendek kiváltságainak tiszteletben tartását, hogy a német ügyeket németekkel kell intéztetni, és hogy a király nem tehet kísérletet arra, hogy a birodalmat örökös monarchiává alakítsa, vagy bármilyen módon befolyásolja utódjának kiválasztását.

A későbbi kapitulációk mind az 1519-es szövegre építettek, és idővel egyre több korlátozást szabtak a császári hatalomnak. Az egymást követő választási kapitulációk kiválóan alkalmasak arra, hogy tanulmányozásukkal a császár és a rendek közötti erőviszony alakulását, az uralkodói mozgástér folyamatos szűkülését figyelemmel kísérjük. A kapituláció megfogalmazásából kimaradó birodalmi rendek tettek ugyan kísérletet egy állandó kapituláció elfogadtatására, ám az 1711-ben elkészített dokumentumot sosem használták a választások alkalmával. A kapitulációkat a német alkotmány legelőkelőbb elemeiként tartották számon, és a 18. században valamennyit megjelentették nyomtatásban. Sőt gyakran előfordult, hogy jogtudósok kommentárokkal, elemzésekkel, összehasonlításokkal bővítve adták ki a kapitulációkat.

A magyar koronázási hitlevél vagy diploma *(diploma inaugurale)* gyökerei nem nyúlnak vissza ilyen régre. Bár II. Mátyás koronázás előtti törvénycikkeit is lehet koronázási feltételekként számon tartani,[19] az első hitlevelet II. Ferdinánd adta ki (1622. évi 2. tc.). A hitleveleket a koronázást követő első országgyűlésen cikkelyezték be. A hitlevél terjedelme folyamatosan csökkent: II. Ferdinánd 17 pontos hitlevele I. József koronázására 7, III. Károlyéra 5 pontra redukálódott. A 18. században a diploma a következő pontokat rögzítette:[20] a király 1. megtartja az ország szabadságait, mentességeit, kiváltságait, törvényeit és szokásait, kivéve az 1222. évi *Aranybulla* ellenállási záradékát; 2. a Szent Koronát az országban a törvényesen megválasztott koronaőrökkel őrizteti; 3. az ország visszaszerzett és visszaszerzendő részeit az országhoz visszacsatolja; 4. ha III. Károly, I. József és I. Lipót fi- és nőága is kihalna, akkor a rendek királyválasztási joga visszaáll; 5. valahányszor koronázásra kerül sor Magyarországon, a megkoronázandó köteles előtte ezt a hitlevelet elfogadni és az esküt letenni. A hitlevelet a koronázás utáni első országgyűlésen iktatták törvénybe (ezért nem szerepel a *Corpus Iuris*ban IV. Ferdinánd hitlevele, aki sosem lépett trónra, és I. Józsefé sem, akinek uralkodása alatt nem került sor befejezett országgyűlésre).[21]

19 Szijártó, 2005. 199.

20 A pontok lényege ugyanaz volt, de a 18. században voltak módosulások, lásd Poór, 2011. 87–88.

21 Szijártó, 2005. 200.

1790-ben számos tervezet született a hitlevél módosítására, elsősorban azért, mert II. József nem koronáztatta meg magát, hogy ne kelljen alávetnie magát a hitlevélnek és az eskünek. Döntését a rendek nem vették jó néven, ezért halála után létezett olyan álláspont is, hogy a koronázás elmaradása miatt a Habsburgok öröklése megszakadt, de mindenképpen új szerződést kell kötni a dinasztiával. II. Lipót végül minden új diplomatervezetet elutasított arra hivatkozva, hogy ő meg kívánja tartani a szokást, vagyis csak az elődjei által kiadott hitlevelet volt hajlandó elfogadni. A rendeknek annyit sikerült elérniük, hogy az országgyűlés a hitlevél becikkelyezése után (1791:2. tc.) törvénybe iktatta, hogy a király elhunyta után utódját hat hónapon belül meg kell koronázni (1791:3. tc.). A 18. században az országgyűlés – a pontos összeg megnevezése nélkül – „csekély" tiszteletdíjat is megajánlott az újonnan megkoronázottnak (1715:4. tc.; 1741:3. tc.; 1791:4. tc.; 1792:3–4. tc.).

A koronázás színhelye

A középkori német királykoronázások többségét Aachenben bonyolították le, mivel az ottani dómban található az a trón, amelyet Nagy Károly megbízásából készíttettek a 790-es években. A város és a trón jelentőségét I. Ottónak köszönheti, aki 936-ban Aachenben koronáztatta meg magát, amivel hagyományt teremtett. Az utolsó aacheni koronázást 1531-ben tartották, amikor I. Ferdinánd fejére került fel a korona (őt egyébként szokatlan módon Kölnben választották meg). Bár 1562-től kezdve a birodalom bukásáig a koronázások többségét Frankfurtban tartották, több alkalommal koronáztak Regensburgban (II. Rudolf, 1575; III. Ferdinánd, 1636; IV. Ferdinánd, 1653), egyszer pedig Augsburgban (I. József, 1690).

Az első, akit Frankfurtban koronáztak meg, II. Miksa volt 1562-ben. Annak, hogy Miksát a választás megtartása után Frankfurtban meg is koronázták, gyakorlati okai voltak. Nemcsak sok időt és pénzt lehetett megtakarítani ezzel, hanem el lehetett kerülni, hogy november végén (a választás 24-én, a koronázás 30-án volt) igen zord időjárási körülmények között kelljen a hosszú útra vállalkozni. Szintén a frankfurti koronázás mellett szólt, hogy november 2-án meghalt Johann Gebhard von Mansfeld kölni érsek, akinek az aacheni koronázáson a felkenést kellett volna végeznie, utóda azonban még nem volt felszentelve, ezért uralkodót nem kenhetett fel. Frankfurt azonban a mainzi érsek alá tartozott, aki jelen is volt, fel is volt szentelve, így alkalmas volt a koronázás levezénylésére. A frankfurti helyszín állandósulása mellett szólt a praktikus szempontokon túl a város kedvező földrajzi fekvése, nemzetközi szinten is jelentős vására, fejlett infrastruktúrája, valamint az is, hogy a választás és az ahhoz kapcsolódó ceremóniák miatt a koronázási szertartást is viszonylag egyszerűen meg lehetett szervezni.[22]

Magyarországon hagyományosan akkor tekintették törvényesnek egy uralkodó megkoronázását, ha az esztergomi érsek a Szent Koronával Székesfehérvá-

22 A koronázás Frankfurtba kerüléséről és előnyeiről: Pelizeaus, 2005. 316.; Stahl, 2005. 284.

rott koronázta meg. A koronázóváros tehát Székesfehérvár volt, azonban az ország három részre szakadása és a törökök benyomulása miatt ez a város nem volt elég biztonságos a koronázások lebonyolítására vagy a koronázási ékszerek őrzésére. Az ország politikai központja is északabbra, Pozsonyba tolódott. Így történt, hogy a kora újkor folyamán a király- és királyné-koronázások jó részét Pozsonyban tartották. Kivételesnek tekinthető, hogy három koronázásra Sopronban került sor (Gonzaga Anna Eleonóra királyné, 1622; III. Ferdinánd király, 1625; Wittelsbach Eleonóra Magdolna királyné, 1681).

1790-ben, miután ünnepélyes keretek között Bécsből Budára szállították az 1784-ben elvitt Szent Koronát, a rendek szorgalmazták, hogy az új uralkodót, II. Lipótot ne Pozsonyban, hanem Budán koronázzák meg. Lipót végül nem tett eleget ennek a kérésnek, Pozsonyban koronáztatta meg magát. Utóda, I. Ferenc két évvel később már engedett a rendek kívánságának, így 1792-ben először tartottak Budán királykoronázást.

Koronázási jelvények és koronázási ornátus

A koronázások elengedhetetlen kellékei voltak az uralkodói hatalmat szimbolizáló koronázási jelvények és a koronázási ornátus darabjai. Magyarországon ezek a Szent Korona, a jogar, az országalma, Szent István kardja, palástja, sarui, kesztyűi és kettős keresztje voltak. Mint korábban jeleztem, a magyar koronázási ékszerek leírására, történetére és szimbolikájára nem szeretnék most kitérni, mivel a szakirodalomban ezek a témák jól fel vannak dolgozva.

A birodalmi koronázási és hatalmi jelvényeket,[23] illetve a koronázási ornátus darabjait Aachenben és Nürnbergben őrizték. Aachen kitüntetett szerepét az indokolta, hogy a középkorban itt koronázták a királyokat, Nürnberg pedig a koronázás utáni első birodalmi gyűlés tradicionális színhelye volt.[24] Nürnbergben minden évben közszemlére tették az ott őrzött koronázási jelvényeket. Miután a Habsburgok egymás után egyre többször kerültek trónra, a koronázáson felvonultatták saját felségjelvényeiket, amelyeket mindig Bécsből hozták magukkal a nagy eseményre.

Aachenben a koronázási jelvények közül a birodalmi (vagy koronázási) evangeliáriumot, Szent István vértanú erszényét és Nagy Károly szablyáját őrizték. A legenda szerint az evangeliáriumot és a szablyát III. Ottó találta meg, amikor 1000 körül felnyittatta Nagy Károly sírját. Mindhárom aacheni jelvény a Karoling-korból származik, bár a Nagy Károlynak tulajdonított szablyát megmunkálása alapján a 9. század második felére datálják, így Károly bizonyosan nem használhatta, arról pedig nincs információ, hogyan került a koronázási jelvények közé. Ezt a három koronázási jelvényt 1794-ig Aachenben őrizték, amikor a város irányába vonuló

23 A koronázási jelvényekre és az ornátusra vonatkozó adatok összegyűjtésekor ezen kötetekre támaszkodtam: Pleticha, 1989; Staats, 2006.

24 *Aranybulla,* 28. fejezet 5. §.

francia csapatok elől előbb a paderborni kapucinus templomba menekítették, onnan 1798-ban Hildesheimbe, végül 1801-ben Bécsbe vitték őket.

A Nürnbergből érkező tárgyakat három csoportba lehet besorolni: a legfontosabb koronázási ékszerek és hatalmi jelvények, a koronázási ornátus darabjai, valamint különböző ereklyék. Mivel összesen 24 tárgyról van szó, csak a legfontosabbakat mutatom be. A német korona különlegessége, hogy nem kör-, hanem nyolcszög-alapú. A 22 centiméter átmérőjű koronán 240 gyöngy és 120 drágakő található, így a fejék igen nehéz, nagyjából 3 kilogrammot nyom. Három részből tevődik össze: a koronarészből, a keresztből és a keresztpántból. A nyolc 15 centiméter magas aranylemezből álló korona feltehetően a 10. század második felében egy alsó-rajnai műhelyben készült. Négy lemezen zománcképek láthatók: a bal oldalon elöl Salamon, hátul Dávid király, a jobb oldalon elöl Jézus Krisztus, hátul Ezékiás király és Ézsaiás próféta. A korona elülső részéhez a 11. században, talán II. Henrik idején illesztették hozzá a 10 centiméter magas keresztet. A homlok- és a nyaklemezt összekötő pántot II. Konrád uralkodása alatt tették a koronára. A pánt bal oldalán a *„Chonradus Dei Gratia"*, jobb oldalán a *„Romanoru[m] Imperator Aug[ustus]"* felirat van kirakva gyöngyökből.

A 12. század végén készült birodalmi alma glóbusza a rómaiak óta a világuralmi igényt jelképezte. A tetején levő kereszttel együtt a birodalmi alma 21 centiméter magas. A glóbusz belsejében egy viaszgömb található, azt fedték be az aranylapokkal. A felségjogokat és az igazságszolgáltatási hatalmat szimbolizáló birodalmi jogar a 14. század első felében készülhetett. A pálca tetején négy tölgyfalevél fonódik gömbszerűen egymásba, és tetejükön egy makkot tartanak. A tölgy a régi időkben életfa volt, hagyományosan az erő és az örökkévalóság szimbóluma, jogi vonatkozásban pedig az igazságszolgáltatást jelképezte. A 11. század közepére datálható a birodalmi kard. A 110 centiméter hosszú kard pengéje acélból készült, markolatába a *„Christus vincit, Christus regnat, Christus inperat"* (sic!) feliratot vésték. A birodalmi jelvények között volt még egy kard, a 13. század elején Palermóban készített, úgynevezett ceremoniális kard *(Zeremonienschwert)*, amellyel a nürnbergi küldöttség tagjait ütötték lovaggá. A birodalmi jelvények közé tartozott még az 1024–1025 körül készült birodalmi kereszt és a 8–9. századi szent lándzsa, amelynek közepén a hagyomány szerint egy Krisztus keresztjéből származó szög található.

A császári koronázási ornátus részei egyházi ruhadarabok, ami egyértelműen jelzi a király szakrális szerepét is. Az öltözék legtöbb része Palermóban készült a 12. század folyamán, és Szicíliából a Stauf-diansztia idején (12–13. század) került át a birodalomba. A mintegy 3,5 méter széles, 11 kilogramm súlyú koronázási palást 1133–1134-ben készült, és közel 100 ezer gyönggyel és zománclapocskával díszítették. A palástot egy pálmát formázó életfa osztja ketté középen, a két oldalán pedig egy-egy oroszlán győz le egy-egy tevét. Az ábrázolás értelmezése bizonytalan, mert amíg az oroszlán a Staufok szimbólumának tekinthető, a teve megjelenítésére nincs kielégítő magyarázat. Az 1130–1220 közötti időszakban készült el Palermóban az alba, a dalmatika (tunicella), a harisnya, a cipő és a kesztyű is. Az ornátushoz tartozott még egy másik, sasokat ábrázoló dalmatika is, amelyet a 14.

század elején készítettek. Az ornátus darabjairól II. József 1764-es koronázásakor készíttettek másolatot apja, I. Ferenc számára, aki fia koronázásán viselte a másolt ruhadarabokat.

A koronázási szertartás

A német és a magyar koronázási szertartás is egyházi és világi részre bomlott. Ebben a fejezetben az egyházi és a világi rituálékat is bemutatom a koronázási lakoma kivételével, amelyet külön fejezet taglal majd. Az egyházi szertartás menetét a római szertartáskönyv, a *Pontificale Romanum* királykoronázással foglalkozó fejezete tartalmazta, a kora újkor nagy részében ennek 1596-os változata volt érvényben. A királykoronázás alapja az a mainzi ordó volt, amelyet 950–961 között állítottak össze különböző előírásokból. Az *„Ad regem benedicendum"* szavakkal kezdődő dokumentumot Németországban a „régi ordóként" is emlegetik. A szertartásrendet VII. Henrik császár 1309. január 6-i koronázásához átdolgozták, és ekkor véglegesedett az a rend, amelynek megfelelően a későbbiekben a német királykoronázásokat le kellett bonyolítani.[25] Mivel a magyar koronázások egyházi részét is a római szertartáskönyv alapján végezték, a magyar és a német ceremónia sok tekintetben megegyezett. A világi szertartásokból csak a lovaggá ütés található meg mindkét koronázásban, az eskü és a kardvágás csak Magyarországon volt szokásban.

II. Lipót frankfurti koronázása

1790. október 6-án a mainzi választófejedelem kancelláriája értesítést küldött az érintetteknek arról, hogy szombaton, október 9-én reggel nyolc órakor az egyházi választók a Szent Bertalan-templomban, a világiak (vagy követeik) pedig a Römerben gyülekezzenek.[26] A megadott időre a mainzi, a trieri és a kölni érsek is választói öltözékben jelent meg a templomban, ahol mindhárman felvették miseruháikat. Szintén a dómba érkeztek meg a nürnbergi és aacheni követségek, amelyek a koronázási ékszereket, jelvényeket és az ornátust hozták magukkal. A koronázási öltözék darabjait a választókápolnába vitték, az ereklyéket és a jelvények egy részét pedig a koronázási oltárnál készítették elő. A koronát, a jogart, a birodalmi almát és a birodalmi kardot azonban az erre kijelölt két személy a királyi szállásra vitte át, mivel ezekre szükség volt a koronázási menetben is.[27]

A világi választófejedelmek Römerben összegyűlt első követei először a királyi szálláshoz vonultak át lovaikon: elöl ment a hannoveri követ, utána a brandenburgi, a szász, a pfalzi, majd a cseh. Innen 10 óra körül indult meg a koronázási

25 Boeselager, 2005. 338.
26 *Diarium*, 1791. 314.
27 *Diarium*, 1791. 315–318.

menet a templomba: elöl ment a birodalmi profósz[28] és a birodalmi furir,[29] utánuk két testőr, majd a választófejedelmek furirjai népes kíséretükkel. Utánuk következtek a nemesi ifjak, majd a császári, mainzi, trieri, kölni udvari marsallok kíséretükkel, gyalogosan. Őket követték a császár és a választók tanácsosai, titkárai, lovagjai, kamarásai, miniszterei gyalog és fedetlen fővel, majd következtek a császári trombitások és dobosok, akik a menet alatt végig zenéltek. Őfelsége két heroldja lovon léptetett utánuk, megelőzve a szintén lovon haladó első választófejedelmi követeket. Utánuk jöttek az örökös birodalmi hivatalnokok a koronázási jelvényekkel: Zeil Trauchburg örökös étekfogó haladt középen a birodalmi almával, jobbján a jogarral Hohenzollern-Siegmaringen örökös birodalmi kamarás, balján pedig a koronával Prosper von Sinzendorf örökös birodalmi kincstárnok. Mögöttük középen haladt Althan gróf, örökös birodalmi pohárnok, majd pedig Pappenheim gróf, örökös birodalmi marsall a kivont birodalmi karddal.[30] Utánuk léptetett lovon II. Lipót, aki a házi ornátust és koronát[31] viselte, feje fölé pedig a frankfurti városi magisztrátus legidősebb tagjai tartottak baldachint. Közvetlenül Lipót után haladt a kísérete: a főudvarmester, a főistállómester, a testőrség parancsnokai, kétoldalt pedig gyalogosan és fedetlen fővel a testőrség.

Lipótot a templom kapujában várta a három egyházi választó. A mainzi érsek meghintette szenteltvízzel, majd megáldotta. A templomkapuból trombita- és dobszó kíséretében az oltár felé indultak: elöl a mainzi érsek, utána az örökös birodalmi marsall a karddal, majd Lipót, akit kis távolságra a trieri és kölni érsek egymás mellett haladva követett. Lipótot egy kisebb állványra állított imaszékhez vezették, amelyre leült, köré pedig a koronázási jelvényeket tartó örökös főhivatalnokok helyezkedtek el jobbról és balról. Eközben a kórus az *Ecce ego mittam angelum meum* kezdetű éneket énekelte, amelynek végeztével a trieri és a kölni érsek az oltárhoz vezette a királyt, aki letérdelt. A mainzi érsek, aki a misét celebrálta és a felszentelést végezte *(Konsekrator),* a pásztorbotot kezében tartva Isten áldását kérte a királyra.

A litánia után a mainzi érsek hat kérdést intézett a királyhoz: 1. Akarja-e a katolikus hitet megőrizni?; 2. Akar-e az egyház és szolgálóinak képviselője és védelmezője lenni?; 3. Akarja-e az Isten által neki adományozott birodalmat elődeinek igazsága szerint kormányozni és védelmezni?; 4. Akarja-e az igazságtalanul elszakított javakat visszaállítani, azokat, valamint a királyság és császárság jogait megőrizni és a birodalom javára használni?; 5. Akar-e szegények és gazdagok igazságos bírája, özvegyek és árvák gyámolítója lenni?; 6. Akar-e a pápa iránt az őt megillető engedelmességgel viseltetni? Lipót mind a hat kérdésre a *„volo"*, vagyis *„akarok"* választ adta. Utána az oltárhoz lépett, és két ujját a birodalmi evangeliáriumra helyezve vállalásait esküvel is megerősítette. Ekkor a mainzi érsek a jelenlévőkhöz fordult, és

28 Katonai és rendészeti feladatokat ellátó hivatalnok, tiszt.

29 Élelmiszerek beszerzésével, szállításával, szétosztásával foglalkozó udvari tisztségviselő.

30 A koronázási menet rendje: *Diarium*, 1791. 319.

31 Az a korona, amely 1804-től az osztrák császárok koronája volt. A koronát 1602-ben II. Rudolf készíttette a kor híres aranyművesével, Jan Vermeyennel. A mitra-típusú korona négy oldalán Rudolf négy szerepben jelenik meg: római császár (regensburgi koronázás), cseh király (prágai koronázás), magyar király (kardvágások a királydombon), a törökök legyőzője.

megkérdezte, hogy akarják-e ennek az uralkodónak alávetni magukat, birodalmát erősíteni, hűségükkel támogatni, parancsainak engedelmeskedni, a jelenlevők pedig *„Fiat, fiat!"* felkiáltással feleltek rá. A diárium megjegyzi, hogy ez a momentum, vagyis a közfelkiáltás *(acclamatio)* azokból az időkből ered, amikor még minden szabad németnek volt szava a királyválasztásban.[32]

Ezek után következett az egyházi szertartás legfontosabb része, a katekumenek olajával való felkenés.[33] Mint ahogy arról korábban már esett szó, a felkenést csak olyan érsek végezhette, aki fel volt szentelve, ami (a koronázás helyszínének megváltozása mellett) nagy szerepet játszott abban, hogy idővel a kölni érsektől a mainzi vette át a felszentelés feladatát.[34] Az első brandenburgi követ a főudvarmester és a főkamarás segítségével szabaddá tette a király felsőtestét a felkenéshez. Az érsek először a feje tetején kente fel kereszt alakban, majd a mellkasán és a két válla között, végül a jobb alkarján.

A felkenés után a kölni és a trieri érsek, a segédpüspökök és az örökös főhivatalnokok a választási kápolnába kísérték Lipótot, ahol már elő voltak készítve a császári ornátus darabjai. Lipót a jelenlevők segítségével magára öltötte a harisnyát, a cipőt, a dalmatikát és az albát, végül a nyakába terítették a stólát is. Így kísérték vissza az oltárhoz, ahol a király letérdelt, a választók vagy követeik pedig körbeállták. A mainzi érsek újabb áldást mondott rá, majd a kölni és a trieri érsek együtt átnyújtotta Lipótnak Nagy Károly kardját. Az *Accipe gladium* kezdetű ima elmondása után a király a szász választófejedelmi küldöttnek adta vissza a kardot, aki visszatette a hüvelybe, majd a cseh és a pfalzi első követtel együtt felövezték vele az uralkodót.[35] Ezután kapta meg Lipót a gyűrűt, majd a felszentelő érsek jobb kezébe adta a birodalmi jogart, bal kezébe pedig a birodalmi almát. Az újabb áldás elhangzása után Lipót az első brandenburgi követnek adta vissza a jogart, az almát pedig az első pfalzi követnek. Ezután a brandenburgi követ a nürnbergi küldöttekkel együtt a király vállára helyezte a palástot.

Ezt követően a három érsek együtt helyezte Lipót fejére a császári koronát, amit a mainzi érsek *„Accipe Coronam regni"* szavai kísértek.[36] Lipót felállt, majd ujjait a birodalmi evangeliáriumra téve a következő esküt tette le latinul és németül: *„Megfogadom és megígérem Isten és az ő angyalai előtt, hogy most és mostantól mindig Isten szent egyházának törvényét, igazságát és békéjét megtartom és megőrzöm, a népnek, amely alá van vetve, hasznára leszek, megteremtem és érvényesítem számára az igazságosságot, hogy a birodalom törvényét az isteni irgalmasság illendő szem előtt tartásával megtartom, ahogy a fejedelmek, a birodalom és bizalmasaim tanácsával a legjobbnak találom. Megfelelő tiszteletet mutatok a legszentebb római püspök és Isten római egyháza iránt, és azon dolgokat, amelyeket az egyház és egyházi személyek a*

32 A királyhoz intézett kérdésekre és az acclamatióra lásd *Diarium*, 1791. 321.

33 A felkenésre lásd *Diarium*, 1791. 322.

34 A mainzi és a kölni érsek koronázással és felkenéssel kapcsolatos vitájához lásd Pelizaeus, 2006. 314.

35 A felövezésre lásd *Diarium*, 1791. 323.

36 *Diarium*, 1791. 323.

királyoktól és császároktól kaptak és gyűjtöttek, csorbítatlanul megtartom és megtartatom, a birodalom prelátusai, rendjei és hűbéresei iránt kellő tiszteletet mutatok és tanúsítok, amíg nekem a mi urunk, Jézus Krisztus segítséget, erőt és kegyelmet ad."[37] Az eskü után a mise folytatódott, amelynek során a királyt meg is áldoztatták.

Majd következett a trónra ültetés *(inthronisatio)*. Az aacheni koronázásokon az új királynak a Nagy Károly által készíttetett trónra kellett fellépnie. Frankfurtban ez a trónszék nem állt rendelkezésre, így az egyházi választófejedelmek, a világi választók követei, az örökös főhivatalnokok és a segédkező egyháziak egy másik, kifejezetten az aachenit helyettesítő trónszékhez kísérték Lipótot.[38] Miután a király elfoglalta trónját, a mainzi érsek az egész választófejedelmi kollégium nevében gratulált neki, amire a király köszönőbeszédet mondott. Utána a kórus Szent Ambrus himnuszát kezdte énekelni, és ekkor harangzúgás, ágyúdörgés, dobpergés és trombitaszó tudatta az éljenzésben kitörő néppel, hogy a koronázási szertartás véget ért. A három érsek visszavonult a sekrestyébe, és miseruháikat választófejedelmi öltözetre cserélték.

A szertartás végén, a *Te Deum* alatt következett a lovaggá ütés még szintén a dómban. A koronázási diárium adatai alapján 1790-ben 78 személyt ütöttek lovaggá.[39] A neveket a választófejedelmek terjeszthették elő, egyenként legfeljebb tizenkettőt. Ettől csak a cseh király tért el némileg, mivel a maximális tizenkét személyen túl a nürnbergi koronázási ékszereket kísérő küldöttség négy tagját is felterjesztette lovaggá ütésre. A neveket a koronázás előtti napon a mainzi direktóriumnak nyújtották be, ahol összesítették, majd a specifikációt Colloredo birodalmi alkancellár vitte a helyszínre. A császár a szász választó első követétől vette át Nagy Károly kardját a lovaggá ütéshez. A leendő lovagokat a császári lovas testőrség vezetője *(Hattschierhauptmann)* szólította egymás után, ezek lovagi díszöltözetben léptek az uralkodó elé. Elsőként – az 1452-re visszanyúló hagyomány alapján[40] – a Dalberg család egyik tagját, Heribert von Dalberg wormsi kamarást ütötték lovaggá: a királyi trón elé érve Dalberg térdre ereszkedett, Lipót pedig a karddal kétszer megérintette a jobb vállát. Miután a császár mind a 78 személyt lovaggá ütötte, a kardot visszaadta a szász választó követének, aki pedig az örökös birodalmi marsallnak adta tovább.

II. Lipót pozsonyi koronázása

A magyar rendek 1790. augusztus 15-én indítottak útnak egy 49 főből álló küldöttséget Bécsbe, hogy az elkészült hitlevelet átadják és megkérjék Lipótot, jöjjön el Magyarországra, koronáztassa meg magát.[41] A küldöttség augusztus 18-án ért Bécsbe, és Lipót 21-én fogadta őket. A magyarok nevében Kolonits László kalocsai

37 *Diarium*, 1791. 324.

38 A trónra ültetéshez lásd *Diarium*, 1791. 324–325.

39 A listát lásd *Diarium*, 1791. 326–327. Ez a szám viszonylag alacsonynak mondható ahhoz képest, hogy I. Miksának még 200 személyt kellett lovaggá ütnie a koronázásán. Macek, 2010. 89.

40 Macek, 2010. 89.

41 Lipót meghívására lásd Decsy, 1792. 550–552.

érsek adta át a diplomát és kérte meg őfelségét, hogy határozza meg koronázása napját. Decsy Sámuel szűkszavúan csak annyit ír, hogy Lipót – a közelgő frankfurti császárválasztás miatt – a magyar koronázást novemberre halasztotta. Hiába kérték a magyar rendek, hogy a koronázást Budán tartsák, Lipót *„nem tudatik, mi okon, meg változtatta akaratját, és Posonba hiván fel a' Rendeket, ott tartotta koronáztatásának emlékezetes innepét"*.[42] A koronázás napját november 15-re, Lipót névnapjára tűzték ki.

Lipót november 9-én indult el a pozsonyi szertartásra, amelynek részleteit a Georg Adam von Starhemberg gróf vezette bécsi főudvarmesteri hivatal dolgozta ki.[43] Ezúttal azonban a király és kísérete nem a szokásos útvonalon közelítette meg a várost, hanem észak felől, és éjszakára Schlosshof kastélyában szállt meg. Másnap reggel 8 órakor ide ment elé a magyar rendek 40 fős követsége Kolonits László kalocsai érsek vezetésével, aki meghívta Lipótot a koronázásra. Az uralkodó a meghívást elfogadva délelőtt 11 órakor indult meg Pozsony felé népes kíséretével. Pihenőt tartottak a város falain kívül eső prímási nyári palotában, ahol Batthyány József esztergomi érsek megvendégelte II. Lipótot. Amikor továbbindultak, elhaladtak a nyári palota közvetlen szomszédságában levő Grassalkovich-palota mellett, amely elé Pozsony város címerét mintázó diadalkaput emeltek.[44] Az ünnepélyes bevonulás a pozsonyi Szent János téren újonnan épült prímási palotánál ért véget, ahol a király szállását rendezték be. Ez is eltért a korábbi forgatókönyvektől, mert ezúttal nem lehetett a királyi várban elszállásolni őfelségét és kíséretét, mivel II. József az országos papneveldének engedte át a várat, amely így 1790-ben már nem volt alkalmas a király és kíséretének fogadására, legfeljebb bizonyos reprezentációs események lebonyolítására.[45] November 14-én délelőtt 10 órakor a két koronaőr, gróf Keglevits József és gróf Nádasdy Mihály letette hivatali esküjét, majd délután 3 órakor harangzúgás és ágyúdörgés mellett ünnepi menettel vitték át a koronázási jelvényeket a Szent Márton-templomba.

Korán keltek a pozsonyiak november 15-én, hiszen már reggel 6 órakor dobpergés jelezte a katonaságnak, hogy foglalja el a helyét. A klérus és azok a világi urak, akik a koronázásra bebocsátást kaptak, a székesegyházba vonultak.[46] Az alsótábla tagjai a vármegyeházán gyülekeztek a személynökkel, a mágnások pedig az érseki palotába siettek. A prímás az ország nevében köszöntötte a királyt, majd 8 órakor megindult a koronázási menet a templomba.

A koronázási menet[47] elején négy udvari szolga lovagolt, őket a császári-királyi udvari furirok követték. Utánuk jöttek gyalog a mágnások inasai, a császári-királyi lakájok, majd a nemes ifjak az udvarmesterek vezetésével, utánuk nemzeti színű köntösben és kócsagtollas kalapban érkeztek a magyar mágnások cifra paripáikon.

42 Decsy, 1792. 552.
43 Bartoniek, 1936. 164.
44 Holčík, 2005. 52.
45 Uo. 52.
46 Decsy leírásából nem derül ki ezen a ponton, hogy kik ezek a világi urak, akik a templomba bemehetnek, de a koronázási menetben nem vesznek részt.
47 A koronázási menet részletes rendje: Decsy, 1792. 563–565.

A minisztereket és titkos tanácsosokat a Szent István-rend, a Mária Terézia-rend és az Aranygyapjas Rend vitézei követték. Utánuk érkezett Sándor Lipót nádor magyar öltözetben, amelyet aranypillangókkal és drágakövekkel díszítettek. Utána haladt a főudvarmester, majd Pávits József, Magyarország heroldja, akinek térdig érő fehér ingének elejére és hátuljára is a magyar címert festették. Grassalkovich Antal főlovászmester egészségügyi problémái miatt nem vehetett részt a koronázáson, az ő képét Batthyány Lajos vitte. Utána érkezett fehér lovon II. Lipót magyar öltözékben, jobbján a magyar nemesi testőrség, balján a császári-királyi testőrök haladtak. A menetet a királyi főkomornyikmester és a testőrkapitányok zárták.

A menet résztvevői – a király kivételével – bementek a templomba és elfoglalták helyüket. Lipótot a templom kapujában a kalocsai érsek, több püspök és a prímás fogadta, utóbbi Lipót elé tartotta a feszületet és meghintette őt szenteltvízzel, majd bekísérte a sekrestyébe. Idejöttek továbbá azok az országbárók is, akiket a klenódiumok vitelére jelöltek ki, és átvették azokat a koronaőröktől. A prímás is felöltötte a miseruháját. A sekrestyéből a következő rendben vonultak a főoltárhoz: magyar és német nemesek („gavallérok") vegyesen; magyar mágnások, titkos tanácsosok; a 10 országzászlót (Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Galícia, Lodoméria, Kumánia, Szerbia, Ráma, Bulgária) vivő nemes; az aranygyapjas vitézek rangsorrendben; Pávits József magyar herold; a főkomornyikmester a kiskereszttel; a főpohárnok Szent István kardjával; Erdődy János horvát bán az országalmával; Zichy Károly országbíró a jogarral; Sándor Lipót nádor a Szent Koronával; a főlovászmester képét vivő Battyhány Lajos kivont karddal; a főudvarmester ezüstpálcával; Lipót a kalocsai érsek és az egri püspök[48] képe között; a magyar nemesi és a császári testőrség parancsnokai; nyolc magyar nemesi testőr.

A király az oltár előtti trónuson foglalt helyet, az országbárók a koronázási jelvényeket az oltárra helyezték, a 10 zászlóvivő pedig Lipót jobbján és balján helyezkedett el. A király a kalocsai érsek és a boszniai (rámai) püspök között a prímás elé lépett, meghajolt, majd visszatért trónusára. Ekkor a kalocsai érsek így szólt a prímáshoz: *„Fö Tisztelendö Atyám azt kivánja a' R. Catholica Anyaszentegyház, hogy a jelen levö Római és Tseh királyt Magyar Ország fő méltoságára emeljed."*[49] A prímás erre megkérdezte: *„Tudjátok-e', hogy ö méltó és alkalmatos ezen méltoságra?"* Mire a kalocsai érsek ezt felelte: *„Mind tudjuk, mind hisszük ötet méltónak és hasznosnak lenni az Isten Anyaszentegyházának, és ezen Országnak kormányzására."*[50] Ekkor a prímás a királyhoz fordult, és rövid beszédben figyelmeztette a királyi hatalom súlyára, hogy tetteiért az Úrnak kell majd elszámolnia. Intette, hogy maradjon meg a római katolikus hitben, becsülje meg az egyházi rend tagjait, mindenkinek szolgáltasson igazságot, gyámolítsa a szegényeket, özvegyeket, árvákat, betegeket, és általában törekedjen arra, hogy kegyelmesen és nyájasan bánjon a hozzá fordulókkal,

48 Az egri püspök, Gróf Esterházy Károly annyira szenvedett a köszvénytől, hogy nem tudott részt venni a ceremónián. Képét a boszniai püspök, Kerticza Máté Ferenc vitte, és így a forrásban végig a boszniai püspök szerepel. Decsy, 1792. 566.

49 Decsy, 1792. 567.

50 Decsy, 1792. 523.

népének hasznára legyen. Ezután a kalocsai érsek és a boszniai püspök az oltárhoz kísérték Lipótot, aki az alsó lépcsőn egy vánkosra térdelt, a prímás által elé tartott evangéliumos könyvre helyezte mindkét kezét, és esküt tett arra, hogy megvédi az egyházat, hű tanácsosainak segítségével törvényt és igazságot szolgáltat a népnek, nem bontja meg az egyház javait, kellő tisztelettel viseltetik valamennyi alattvalója iránt.[51] Az eskü után a király megcsókolta a prímás által eléje tartott feszületet, majd a vánkoson térdelt fejét lehajtva a Mindenszentek litániájának végéig. A prímás közben többször Isten áldását kérte rá, a litánia végén pedig imát mondott, amelyben kérte az Urat, hogy Ábrahám hűségével, Mózes jámborságával, Józsué erejével, Dávid alázatosságával, Salamon bölcsességével támogassa meg az új királyt, és vértezze fel őt, hogy legyőzhesse Krisztus ellenségeit.[52]

Az ima után Lipótot az oltár mögé vezették, ahol lesegítették róla felsőruházatát. Visszatért a főoltárhoz, a felső lépcsőn letérdelt, és a prímás két ima elmondása közben felkente őt a szent olajjal a jobb lapockáján és a két válla között. A felkenés után ismét az oltár mögé vezették a királyt, letörölték róla az olajat, ráadták mentéjét, dolmányát és Szent István saruit. Amikor visszatért az oltár elé, vállára terítették Szent István palástját. A prímás az apostolok leveleiből olvasott fel, az oltárnál térdeplő királynak pedig kezébe adta Szent István igazságosságot és védelmet szimbolizáló meztelen kardját: *„Vedd által, a' [...] tenéked, mint királynak engedtetett kardot, övezd azt tomporodra, és uralkodjál..."*,[53] majd a prímás visszatette a kardot a hüvelybe. Ezután a szolgáló püspökök, a főudvarmester és a főkomornyik felövezték a karddal, közben a prímás e szavakat mondta: *„Hatalmas úr, övedeztessel fel kardoddal, 's nyomd be méllyen elmédbe, hogy a' szentséges férfiak nem fegyver, hanem hit által gyöztenek országokat."*[54] Lipót ekkor felállt, kivonta a kardot, és az egyház védelmének szimbolizálásaként előre, jobbra és balra keresztet vágott a levegőbe. A kardot visszatette a hüvelybe, majd ismét letérdelt az oltár előtt.

Ekkor Sándor Lipót, a nádor lépett elő, felemelte a Szent Koronát, és a jelenlévőket magyar nyelven kérdezte: *„Akarjátok e', hogy a' jelenlévö fejedelem II. Leopóld meg koronáztasson?"*, és a koronát visszatette az oltárra. A templomban levők *„Akarjuk"* felkiáltással és háromszori éljenzéssel válaszoltak, felharsantak a karzaton a trombiták, peregtek a dobok, a templom előtt pedig üdvözlő ágyúlövéseket adtak le.[55] Miután a templom ismét elcsendesedett, a prímás és a püspökök megáldották a Szent Koronát, amelyet a prímás és Sándor Lipót nádor együtt helyeztek Lipót

51 Decsy, 1792. 567. Ez a római szertartáskönyvben is szereplő eskü, amelyet Lipót német koronázásánál már idéztem. Igaz, a német koronázáson a felkenés és a koronázás után hangzott el. Ezt az esküt Hajnóczy egyrészt fölöslegesnek tartotta, mert az egyház és a főpapok a világi esküben is szerepelnek, másrészt sértőnek, mert a szöveg olyan „kánoni tiszteletet" ígér a főpapoknak, ami a „királyi méltósággal és a magyar nép felségével össze nem egyeztethető". Hajnóczy, 1791. 42.

52 Decsy, 1792. 526.

53 Decsy, 1792. 529.

54 Decsy, 1792. 530.

55 Decsy, 1792. 569.

fejére. A prímás adta át előbb a jogart, majd az országalmát is. Leoldották Szent István kardját és a pohárnokmesterre bízták.

Ezután következett a királyi trónra ültetés. A prímás és a kalocsai érsek a háromlépcsős emelvény tetején lévő trónhoz kísérték II. Lipótot. A legfelső lépcsőre Lipót jobb oldalán a prímás állt, bal oldalán a kalocsai érsek. A második lépcső jobb oldalára a főlovászmestert képviselő Batthyány Lajos herceg állt, bal felől a boszniai püspök. A harmadik lépcső jobb oldalán a főudvarmester, a magyar nemesi testőrség kapitánya, a herold és öt zászlósúr sorakozott, bal oldalán pedig a főkomornyik és a császári-királyi testőrök kapitánya, valamint a másik öt zászlósúr. A prímás Lipótot a trónra ültette, miközben ismét lelkiismeretes uralkodásra és az egyházi rend megbecsülésére biztatta. A nádor háromszor kiáltotta: *„Vivat Rex Leopoldus"*, amit a templomi gyülekezet is visszhangzott. A templom előtti gránátosok üdvözlő lövéseket *(salve)* adtak le, városszerte eldördültek az ágyúk, zúgtak a harangok, a templomban pedig eközben énekelték el a *Te Deum*ot. Utána a prímás a trón elé állt, imát mondott, és megáldotta a királyt, majd elé tartotta az evangéliumos könyvet, amelyet a király megcsókolt.[56]

Ezt követően Lipót a szolgáló püspököknek adta oda a koronát, a jogart és az országalmát, majd a trón előtti zsámolyra térdelt a *„Hiszek egy Istenben"* éneklése idejére. Az ima végén az oltár elé ment, ahol megcsókolta a prímás által elé tartott feszületet, és 50 aranyat tett a szintén elé tartott ezüsttálba. Főhajtás után visszatért a trónjához, ahol rövid időre ismét átvette a koronát, a jogart és az országalmát, amelyeket azonban még az úrfelmutatás előtt visszaadtak a hordozásukra kijelölt országbáróknak. Az úrfelmutatás alatt mind a koronázási jelvényeket, mind az országzászlókat a föld felé fordították. Az áldozás után Lipót a trónjára ült, és ismét fejére tették a koronát, kezeibe adták a jogart és az országalmát. Ezzel a koronázási ceremónia egyházi szakasza lezárult.

A világi szertartások: lovaggá ütés, eskü, kardvágások

Míg Németországban a lovaggá ütés a frankfurti dómban, mintegy az egyházi ceremónia lezáró aktusaként történt, a magyar ceremónia során egy másik templomban került sor az aranysarkantyús lovagok felavatására. A szentmise után Pálffy Lipót főajtónálló nyittatta ki a Szent Márton-templom északi kapuját, ahonnan egy piros-fehér-zöld posztóba burkolt „híd" (magasított út) vezetett a ferences templomba. A hídon a menet résztvevői a következő sorrendben haladtak: császári-királyi pálcás szolgák; császári-királyi furirok; magyar és német nemesek, miniszterek és tanácsosok szolgái; a király libériás inasai; a magyar közrendek, kamarások, nemesek; mágnások, titkos tanácsosok; az Aranygyapjas Rend lovagjai; a tíz országzászlót vivő mágnás; a Habsburg főhercegek; a magyar herold; a klenódiumok vitelére kijelölt országbárók üres párnákkal a kezükben; a királyi főlovászmester; gróf Keglevits Zsigmond tituláris püspök Szent István kettős keresztjével; II. Lipót teljes koronázási ornátusban, mellette jobbra a prímás, balra a kalocsai érsek, mögötte a királyi főudvarnokok és a főko-

56 Decsy, 1792. 570–571.

mornyik, valamit a testőrkapitányok; a király egyik oldalán a magyar nemesi testőrök kivont karddal és a császári-királyi testőrök puskával; a klérus jelen levő tagjai; két gránátos zászlóalj és a Kinsky-huszárok. A menet végén Szécsen Sándor tárnokmester haladt, akinek kíséretében három nemes szórt pénzt a nép közé.[57] Miután a menet elhaladt, a híd deszkáit és a rajta levő posztót ingyen odaadták a népnek.

A ferencesek templomában a király az ott felállított trónhoz lépett, ahol a főudvarnok és a főkomornyik ismét felövezte Szent István kardjával. A királyi trón két oldalán álló Pálffy Károly főkancellár és Zichy Károly országbíró felváltva kiáltotta annak a 33 lovaggá avatandó személynek a nevét, akik a Lipót által korábban jóváhagyott listára felkerültek.[58] Akit szólítottak, a trónus előtti második lépcsőre térdelt le, II. Lipót pedig háromszor érintette meg a karddal az illető jobb vállát.

A lovaggá ütések után következett az eskütétel,[59] amihez a jelenlévők az irgalmas barátok kolostora előtti piactérre vonultak át. A tér közepén már állt egy színpadra emlékeztető emelvény, amelyet szintén piros-fehér-zöld színű posztóval vontak be, és amelyre a két oldalára ácsolt lépcsősoron lehetett feljutni. Először a király ment fel és állt meg középen. Jobbján a prímás, a kalocsai érsek, a Szent István keresztjét vivő tituláris püspök, a főudvarnok és a főpohárnok helyezkedett el (kezükben az éppen üres vánkosok, amelyeken a koronázási jelvényeket hordozták). Balján a királyi főlovászmester, a nádor, az országbíró és a horvát bán sorakozott. Kétoldalt a lépcsőn az országzászlókat vivő mágnások álltak. II. Lipót az emelvényen fellépett egy két lépcső magas zsámolyra, jobb kezének két ujját felemelte, bal kezében feszületet tartott. Így tette le az esküt, amelynek szövegét a prímás mondta előre neki.

A király megesküdött, hogy *„Isten egyházait, a főpap, országzászlós, mágnás és nemes urakat, a szabad városokat és minden rendü lakosokat mentességeikben és szabadságaikban, jogaikban, törvényeikben, kiváltságaikban s régi jó és helybenhagyott szokásaikban megtartandjuk; mindenkinek igazságot szolgáltatunk; néhai felséges András király törvényeit (kivéve és kizárva mindazonáltal azon törvény 31. czikkelyének záradékát [...]) megtartandjuk; Magyarországunk határait, és a mi hozzá bármely jogon és czimen tartozik, el nem idegenitjük, se meg nem csonkitjuk; sőt, a mennyire lehet, gyarapitjuk és kiterjesztjük, s megteendjük mindazt, a mit minden rendeknek és egész Magyarországunknak közjavára, dicsőségére és öregbitésére igazságosasn megtehetünk. Isten Minket ugy segéljen s annak minden szentei."*[60] Az eskü elhangzása után Sándor Lipót nádor ismét éljent kiáltott: *„Vivat Dominus et Rex noster"*, amire a tömeg is éljenzésben tört ki, és újfent üdvözlőlövéseket adtak le az ágyúk, zúgtak a harangok városszerte.

A koronázás utolsó rituális aktusára, a négy kardvágásra[61] a Duna partján került sor. A Duna mentén, a Terézia-kapu előtt, a királyi gabonaraktárnál épített

57 A vonulás sorrendjére lásd Decsy, 1792. 573–574.
58 Felsorolásukat lásd Decsy, 1792. 575–576.
59 Az eskütétel leírása: Decsy, 1792. 576–577.
60 *Ezer év törvényei*. URL: http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=4876 (utolsó elérés: 2014. január 26.)
61 Leírását lásd Decsy, 1792. 577–578.

királydombhoz II. Lipót fehér lován indult, kíséretéből ekkor azonban kivált a klérus, leszámítva a Szent István keresztjét hordozó Keglevits Zsigmondot. A dombra három oldalról lehetett feljutni egy-egy piros-fehér-zöld posztóval fedett hídon. II. Lipót *„maga pedig sebes vágtatva fel nyargalván annak* [a királydomb – V. M.] *tetejére, nagy elevenséggel ki rantotta bal óldalán függő Sz. István kardját hüvelyéből, és avval négy vágást tett kereszt formára, úgymint égyet napkelet, égyet napnyugot, égyet dél, égyet észak felé, 's valahány vágást tett, mind annyiszor meg fordúlt paripájával."*[62] A kardvágások azt szimbolizálták, hogy az uralkodó mind a négy égtáj felől érkező ellenséggel szemben megvédi az országot.

Koronázási lakoma

Frankfurt am Main

A koronázási lakomák hagyománya a birodalomban a germán időkre nyúlt viszsza. A Karoling-kortól kezdve a koronázási lakoma a résztvevők közötti politikai szövetség és bizalom kifejezését szolgálta. A koronázási lakoma a Szent Római Birodalomban kezdetben jogi aktusnak számított, amely azt jelképezte, hogy Isten az uralmi igényeit a királyra ruházta át. A jogi tartalom idővel kikopott, és a kora újkorban már sokkal inkább a birodalom nagyságát és hatalmát volt hivatott szimbolizálni.[63] A koronázási lakoma szertartása szorosan összefonódott a birodalmi főhivatalok szimbolikus teljesítésével is, ezzel fejezték ki az állam legelőkelőbbjei a császár hatalmának elismerését, az iránta való lojalitást, a neki való alávetettséget. Cserébe a királytól értékes ajándékokat kaptak. A középkori lakomákat elsősorban a burgund etikett és az *Aranybulla*[64] előírásai alapján bonyolították le. A 16. századtól a Habsburg császárok a spanyol etikett elemeinek beépítésével a koronázási lakomákon is az uralkodó Istenhez való közelségét, az emberek általi megközelíthetetlenségét hangsúlyozták. A szertartást a 18. század során már a francia udvari ceremóniarend is befolyásolta.[65]

A frankfurti koronázások alkalmával a koronázási ceremónia végeztével az új császár a Römerbe ment vissza a koronázási lakomára. 1790-ben II. Lipót is harangok és ágyúdörgés kíséretében vonult ki a templomból teljes császári ornátusban, fején a császári koronával. A menet gyalogszerrel indult a Römer felé egy magasított úton (hídon), amelyet fekete-fehér-sárga színű posztóval borítottak be.[66] A koronázási jelvényeket a házi koronával együtt az örökös főhivatalnokok vitték. A vonulás sorrendje ugyanaz volt, mint amikor a koronázásra vonultak, csak a visszaúton már a három egyházi választó és kísérete is csatlakozott a menethez. A válasz-

62 Decsy, 1792. 578.
63 Stahl, 2005. 282.
64 *Aranybulla*, 27. és 28. fejezet.
65 Stahl, 2005. 283.
66 *Diarium*, 1791. 327.

tófejedelmek a császárt a pihenővé átalakított konferenciaterembe kísérték, ahol őfelsége levette és egy asztalra helyezte a koronázási jelvényeket.[67]

Rövid pihenő után Lipót és a választófejedelmek, illetve követeik átmentek a nagyterembe, ahol már a lakomához előkészített asztalok várták őket. Az étkezés megkezdése előtt azonban még sort kellett keríteni a főhivatalok ellátására, így a három egyházi választó a jobb kéz felőli első ablakhoz lépett, Lipót – aki ismét teljes ornátusban volt, koronával a fején, a jogart és a birodalmi almát tartva – a másodikhoz, a harmadik ablak le volt fedve, így a cseh és a pfalzi első választói követ a negyedik, a szász, a brandenburgi és a hannoveri első választói követ pedig az ötödik ablakból figyelte a Römer előtti téren zajló eseményeket.[68] Először az örökös birodalmi marsall, Pappenheim grófja léptetett lován császári testőrök és trombitások kíséretében, dobpergés és trombitaszó mellett a tér közepén felhalmozott zabrakásba. 12 márka súlyú ezüstkorsójával merített a zabból, majd visszaléptetett a Römerhez, és felvitte a zabot a terembe. A téren maradt zabot az összesereglетteknek ingyen odaadták. Utána a brandenburgi választót helyettesítő örökös kamarás ment Pappenheiméhez hasonló kísérettel a téren felállított, fehér vászonnal letakart asztalhoz. Felvette róla az odakészített mosdótálat, kannát és kéztörlőt, majd lovon visszament a Römerhez, és ott az előbbi tárgyakat a nagyterembe, a császár asztalához vitte fel. A következő szereplő az örökös főétekfogó volt, aki a téren sülő ökörből – amelyet sertés-, ürü- és őzhússal, malacokkal, kacsákkal, foglyokkal, szárcsákkal, libával, tyúkokkal, kakasokkal és kolbásszal töltöttek meg[69] – vitt egy darabot ezüsttálon az új császárnak. Ekkor következett Althan gróf, a birodalmi örökös pohárnok, aki a vászonnal fedett asztalról egy 12 márka súlyú kupában vízzel kevert bort vitt a császárnak. Végül – és az összesereglett frankfurtiak legnagyobb örömére – az örökös főkincstartó szállt lóra, és erszényéből arany- és ezüstpénzeket szórt a népnek, majd visszatért a Römerbe.[70]

A feladatok teljesítése után a császárt és a választófejedelmeket, illetve követeiket az asztalukhoz vezették. II. Lipót intézkedett arról is, hogy a teremben a császári és választói asztalok mellett terítsenek meg egy asztalt a frankfurti magisztrátus és az arra kijelölt, a vacsorára meghívott birodalmi rendek számára. Az asztalnál Althan gróf (örökös főpohárnok) leemelte Lipót fejéről a koronát, majd az első brandenburgi követ vizet és kéztörlőt nyújtott neki a kézmosáshoz. A három érsek a császár elé járult, és a középen álló mainzi érsek elmondta az asztali áldást. Ezután kezdődhetett meg a lakoma.

Az *Aranybulla* előírásainak megfelelően a császári asztalt, amelynél kizárólag a császár (illetve ha még az elöd életében történt a koronázás, akkor a király és a császár) foglalt helyet, 6 lábbal magasabban kellett elhelyezni, mint a választófejedelmekét. Ha a császárné is jelen volt, az ő asztala 3 lábbal volt

67 *Diarium*, 1791. 328.
68 *Diarium*, 1791. 328.
69 Stahl, 2005. 284.
70 *Diarium*, 1791. 328.

alacsonyabban a császárénál. Szintén az *Aranybulla* előírásának megfelelően a császárral szemben terítettek asztalt a trieri érseknek, Lipót jobbján a mainzi érseknek, a cseh királynak és a rajnai palotagrófnak, balján a kölni érseknek, a szász hercegnek és a brandenburgi őrgrófnak. Minden asztal mögött gazdagon megrakott tálalóasztalt *(Buffet)* állítottak fel. Ezek azonban főképp a reprezentációt szolgálták, és „felfelé terjeszkedtek". A koronázási lakomákról készült ábrázolásokon látható, hogy egy-egy ilyen tálalóasztal majdnem a plafonig ért, és a falra főleg díszes tányérokat, tálakat, evőeszközöket stb. erősítettek, amelyek nyilván nem voltak elérhető közelségben.[71]

A felszolgált étkek is sok tekintetben a reprezentációt szolgálták, és inkább a szemet gyönyörködtették. II. Lipót diáriuma nem tartalmazza a fogások részletes bemutatását, VI. Károly diáriumában viszont több cukrászati „műalkotás" *(Galanterie-Speise)* leírása is szerepel. Az egyik, amelyet a császári asztalra készítettek, egy öt láb magas építmény volt, amelyen 16 kanyargós oszlopot nyolc boltív kötött össze. Nyolc figura ült alattuk, amelyek négy koronát fogtak, felettük négy kétfejű sas tartott négy császári koronát. Az alkotás közepén VI. Károly koronás, kardot, jogart és a birodalmi almát tartó portréja volt látható pálmaágakkal és babérkoszorúkkal díszítve. A kép körül a négy földrészt jelenítették meg, amelyek felett a császár uralkodik, továbbá antik géniuszok, cukorvirágok díszítették még a látványos desszertet.[72] A választófejedelmek asztalaira kisebb méretű édességeket helyeztek, amelyek az adott választó címerén kívül különböző allegorikus ábrázolásokat formáztak meg.

A lakoma végén ismét az örökös kamarás nyújtotta a tálat és a kéztörlőt II. Lipótnak a kézmosáshoz. A három érsek ismét a császár elé lépett, és a mainzi köszönetet mondott. Althan gróf visszatette Lipót fejére a koronát. Hamarosan megkezdődött az ünnepélyes visszatérés a császári szállásra: elöl haladtak az első választófejedelmi követek hintói, utánuk az örökös főhivatalnokok kísérték a birodalmi jelvényeket. Majd a trieri érsek hintója következett, azután II. Lipóté, végül a mainzi és a kölni érsek zárta a sort. A császári szállásra érve a választófejedelmek, illetve első követeik bekísérték a szobájába a császárt, ott elbúcsúztak tőle, és hintóikban visszatértek saját szállásaikra.[73]

Miközben a Römerben a lakoma zajlott, a frankfurti népnek szabad prédául engedték a ceremónia legtöbb kellékét – nem mindet, hiszen a főhivatalnokok megtarthatták a feladatukhoz szükséges eszközöket. Így a főmarsallé lett az ezüstkorsó, amellyel merített a zabból, a főkamarásé az ezüst mosdótál, a főétekfogóé az ezüsttál, amelyen az ökörhúst vitte a császárnak, a főpohárnoké a kupa, amelyben a bort hozta. Az összesereglett polgárok rávethették magukat a zabrakásra, a téren sülő ökörre és a bódéra, amelyben sült. Aki csak tudott, vihetett a szökőkutakból folyó borból is. Szintén közprédává tették a templomtól a Römerig épített magasított út deszkáit, az azokat borító posztót, a nap végén még a lakomán használt terítő-

71 Macek, 2010. 102.
72 *Vollständiges Diarium*, 1712. 54.
73 *Diarium*, 1791. 331.

ket is. A javak szétosztásának természetesen szimbolikus jelentése is volt: mutatta egyrészt a császár bőkezűségét, másrészt a birodalom népét képviselő frankfurtiak részesei lehettek a ceremóniának, szinte rögtön részesülhettek az új császár kegyeiből a Römer előtt megszerzett „relikviák" formájában. Bár a frankfurtiak számára ez remek mulatság volt, az ökör egy darabjának, a kétfejű sas csőreiből spricceló bor néhány cseppjének megszerzése korántsem volt veszélytelen vállalkozás. Mindenki szeretett volna valamit hazavinni, és gyakran alakultak ki tömegjelenetek, amelyekben sokan megsérülhettek, ritkán halálesetek is előfordultak.[74]

A pozsonyi lakoma

A magyarországi koronázás záróakkordja is a lakoma volt, amiről azonban nem maradtak fenn olyan részletes leírások, mint a németországiról. Egyetérthetünk Pálffy Gézával abban, hogy a részletes beszámolók hiányának oka az lehetett, hogy a lakoma nem tartozott bele az egyházi szertartáskönyvben rögzített ordóba, és a német *Aranybulla* előírásaihoz hasonló ceremóniarend sem állt rendelkezésre.[75]

II. Lipót koronázási lakomájára a pozsonyi várban került sor. A király koronával a fején érkezett az ebéd helyszínére, ahol a nádor által tartott mosdótálban megmosta a kezét, majd a prímás nyújtotta neki a kéztörlőt. Az érsek ezután áldást mondott. A király egy vörös bársonnyal bevont karosszékben foglalt helyet, fejéről levették a koronát, és a jobb keze mellett álló kisasztalra helyezték. A koronára az ebéd alatt a koronaőrök vigyáztak. A lakoma résztvevőit U alakban felállított asztalokhoz ültették.[76] A király jobbján és balján, vele egy asztalnál a királyi család tagjai ettek. A király jobbján, az U „szárán" foglalt helyet az esztergomi érsek, mellette pedig a kalocsai. Velük szemben, a király balján a nádor, illetve a nápolyi követ számára terítettek asztalt. A fogásokat a főasztalnok és az asztal körüli szolgálatra kijelölt 20 magyar nemes hordta fel az asztalra.[77] Felszolgáltak többek között a vár sáncában felállított „kunyhóban" sülő ökörből is egy darabot. Az ökör *„több része, kenyérrel és két borral együtt a' sokaság között osztatott ki"*.[78]

A király kiszolgálását a főpohárnok és a főasztalnok végezte. Amikor a király ivott, a két érsek és a nádor felállt, a városban pedig üdvözlőlövéseket adtak le a király egészségére. Az ebéd végeztével a király fejére visszatették a koronát, majd őfelsége ismét megmosta a kezeit. Ebben két nemes volt segítségére: *„A' mosdó medentzét, Lichtenstein Aloysius, a' törülközö kendöt pedig Auersperg Ádám Hertzegek tartották, kik mind ketten magyar Indigenak lévén, igen költséges magyar köntösökben vóltanak fel öltözve."*[79] A koronázási lakoma után a királyi család visszavo-

74 Ismert és olvasmányos leírása annak a jelenetnek, amikor szabad prédául hagynak mindent a népnek a Römer előtt: Goethe, 1981. 182–183.
75 Pálffy, 2004. 1015.
76 Ábrával együtt az ülésrendet lásd Decsy, 1792. 543.
77 Névsorukat lásd Decsy, 1792. 580.
78 Decsy, 1792. 580.
79 Decsy, 1792. 581.

nult. II. Lipótról a főudvarnok és a főkomornyik lesegítette a koronát és a palástot, amelyeket a többi jelvény mellé visszatettek őrzőhelyükre. Decsy szerint II. Lipót Battyhány József prímással beszélgetett, és – a felemelő ünnepségtől megindultan – ekkor írta alá azt a törvényt, amely szerint az új királyokat a jövőben hat hónapon belül meg kell koronázni. A jelen lévő rendek megéljenezték a királyt, majd elvonultak azokba a palotákba, ahol a király az országgyűlést, összesen 486 személyt látott vendégül. Nekik a pozsonyi polgárok szolgálták fel a finom ételeket és a jó magyar borokat. A nap az esztergomi érsek nyári rezidenciáján rendezett vacsorával és tűzijátékkal ért véget.

Német és magyar koronázás – hasonlóságok és különbségek

A német és a magyar koronázás sok hasonlóságot mutat. 1687-ig mindkét államban választás előzi meg a koronázást, utána Magyarország örökös királyság lett – jelen írás szempontjából csak a választás ténye a fontos, az nem, hogy ezek mennyire voltak szabad döntések vagy csak a Habsburgok trónra lépésének elfogadását jelentő „színjátékok". Ez azonban nem változtatott azon, hogy a koronázást koronázó országgyűlés során kellett véghezvinni. Frankfurtban is egy arra kijelölt „gyülekezetnek", a választófejedelmek gyűlésének kellett előkészítenie és lebonyolítania a választást és utána a koronázási ceremóniát (bár tény, hogy a német grémium sokkal szűkebb). Szintén a választófejedelmek feladata volt a választási kapituláció megfogalmazása, ahogy a diétán a hitlevelet készítették el. Magyarországon szokás volt, hogy országgyűlési követség hívta meg a királyt a koronázásra, és az uralkodót küldöttség fogadta és kísérte díszes menetben a koronázóvárosba. Bár a római királlyá választott személy bevonulása Frankfurtba szintén jelentős és látványos esemény volt, a meghívás mozzanata a németeknél nem szerepel.

Mindkét országban a koronázás előfeltétele, hogy az uralkodó az állam alkotmányos rendjének megtartására írásbeli (kapituláció/hitlevél) és szóbeli ígéretet (eskü) is tegyen. Az uralkodói „garancialevelek" között azonban nem csak a szokás megjelenésének időpontjában mutatkozik különbség (a birodalomban 1519-től, Magyarországon 1622-től): a választási kapitulációk – jóllehet számos pontot átvesznek az első kapitulációból – folyamatosan bővülnek, egyre jobban korlátozzák a császár mozgásterét. Ezzel szemben a magyar hitlevél fokozatosan rövidül, és lényegében kialakul egy ötpontos állandó hitlevél. Szintén eltérés mutatkozik az eskü letételének módjában. Németországban a királynak megválasztása után, de még a koronázás előtt esküt kellett tennie a választási kapitulációra, eskü nélkül nem is kerülhetett sor koronázásra. Magyarországon nem a hitlevélre esküdtek a királyok, már csak azért sem, mert az ország törvényeinek megtartására tett eskü jóval régebbi elem volt, mint a hitlevél szokása.

A koronázási szertartás is sok tekintetben hasonlított, noha már az egyházi részben is tapasztalhatók eltérések. Németországban például a templomba érkező uralkodónak nem kellett megcsókolnia a feszületet. További különbség, hogy az egyházi eskü (az egyházi rend tiszteletben tartása) máskor hangzik el a két szer-

tartáson. A német ceremónia során a felkenés és a korona felhelyezése után tette le Lipót ezt az esküt, Magyarországon azonban még a felkenést és a koronázást megelőzően. A felkenés sem volt teljesen egyforma, mert a frankfurti koronázáson nemcsak a mellkasán és a jobb vállán kenték fel, hanem a fején és a jobb alkarján is.

Hasonlóság, hogy a tényleges koronázást mindkét országban többen végezték: a németeknél a három érsek együtt helyezte Lipót fejére a koronát, Pozsonyban a prímás és a nádor feladata volt ez. Az, hogy a korona felhelyezését nem egy személy végzi, mutatja, hogy az egyház számára a koronázási szertartáson belül nem ez volt a legfontosabb mozzanat. Sokkal jelentősebb volt, hogy a felkenést ki végzi. A korona felhelyezésében is tetten lehet érni a világi elemek erősödését a koronázási ceremóniában. Magyarországon a nádor, a király utáni első közjogi méltóság működik közre. A német koronázásban nem annyira az ordó, mint inkább a gyakorlat miatt szivároghatott be a világi elem: azokban az esetekben, amikor a három érsek közül valamelyik nem volt felszentelve, a szertartáson választófejedelmi, tehát világi öltözetben jelent meg és helyezte az uralkodó fejére a koronát. II. Lipót koronázásán mindhárom érsek fel volt szentelve, így egyházi ruháikat viselték, de feltűnő, hogy a szertartás egyházi részének végeztével azonnal átöltöztek, miközben Lipót a lovagokat avatta. A három érsek a koronázási lakomán és a hozzá tartozó ünnepségeken is világi öltözékben volt jelen.

A legnagyobb különbség az egyházi szertartást követő világi ceremóniákban figyelhető meg. A kora újkorban a lovaggá ütéssel kezdődik szimbolikusan a király/császár uralkodása. A középkori magyar koronázásokon még az uralkodás kezdetét nemcsak a lovaggá ütés, hanem egy rövid ítélkezés is jelezte,[80] később azonban a koronázást követő törvénykezés teljes mértékben kikopott. A német koronázások esetében a lovaggá ütésen túl több világi rituálé nem is kapcsolódik a koronázási aktushoz, Magyarországon azonban következik az eskü (amely párjának a választási kapitulációra tett esküt tekinthetjük), végül jönnek a királydombon a négy égtáj felé történő vágások.

Mindkét koronázási ceremóniában megtalálhatók azok a momentumok, amikor bizonyos „kellékeket" szabad prédául hagynak a koronázásra összesereglett népnek, amivel az új király nagylelkűsége szimbolizálható, illetve a népet jelképező városlakók is bevonhatók a szertartásba. Németországban a templomtól a Römerig vezető híd deszkáit és a hidat fedő posztót, a Römer előtt felhalmozott zabot, az ott az ökörsütéshez ácsolt bódét és az ökröt, a szökőkutakból is folyó bort adták oda a frankfurtiaknak. Magyarországon a híd és a különböző állványok deszkáiért, az azokat fedő posztóért, a lakomához sütött ökörért és a téren hagyott borért küzdhettek meg az összesereglett pozsonyiak. Természetesen mindkét városban komoly rendészeti intézkedésekkel próbálták elejét venni, hogy káosz alakuljon ki vagy a nagy versengésben valaki megsérüljön. Ugyanide sorolható, hogy a német főhivatalnokok és magyar zászlóvivők is megkapták ajándékba a szolgálatuk teljesítéséhez szükséges tárgyakat.

80 Hende, 2013. 94.

Feltűnő különbség mutatkozik a koronázási lakomák esetében a főhivatalok gyakorlásában. Míg a német koronázásokon a főhivatalnokok nagy nyilvánosság előtt teljesítették kötelességeiket, a magyar koronázásokon az udvari hivatalok szolgálatának teljesítése zárt ajtók mögött történt. Míg a választófejedelmek (illetve a kora újkor második felében inkább az őket helyettesítő örökös hivatalnokok) a frankfurtiak szeme láttára vitték a mosdótálat, az ételt, az italt stb. az új császár asztalára, a magyar koronázási lakománál csak arról esett szó, hogy a vársáncban sülő ökörből került Lipót asztalára is. Különbség volt továbbá, hogy a császári lakomán a császárnak és a választófejedelmeknek saját, szintkülönbséggel is elválasztott asztala volt, és a meghívott birodalmi nemesek is külön asztalnál étkeztek, a magyar királyi lakomák esetében azonban a király és családja, a prímás, a kalocsai érsek és a nádor jóval kevésbé voltak fizikailag elválasztva egymástól. Az ülésrend természetesen mindkét esetben szimbolikus jelentéssel bírt. A németeknél a kiválasztott birodalmi nemesek megvendégelése a lakomával egy időben zajlott, a magyar országgyűlés tagjai viszont már a király visszavonulása után költhették el ebédjüket.

Ahogy írásom elején is jeleztem, az összehasonlítás korántsem teljes. Számos részlet kifejtésére nem volt most lehetőség, például vajon hogyan hatott a birodalmi koronázás a magyar ceremóniára, hol „érhetők tetten" ezek a hatások. Szintén fontos megvizsgálni, hogy a birodalmi koronázásokon milyen formában és súllyal reprezentálhatta magát Magyarország és fordítva is. Ez csak néhány azokból a témákból, amelyek miatt érdekes és fontos a német és a magyar koronázások további összehasonlító vizsgálata.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Aranybulla
Die Goldene Bulle Kaiser Karls IV. vom Jahre 1356. (Újfelnémetből fordította Ralph Glücksmann.) http://ra.smixx.de/Goldene_Bulle_1356.pdf (A letöltés időpontja: 2013. december 30.)

Decsy
1792 Decsy Sámuel: *A' magyar Szent Koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak históriája.* Béts, 1792. (Reprint: Bp., 2009.)

Diarium
1791 *Vollständiges Diarium der Römisch-Königlichen Wahl und Kaiserlichen Krönung Ihro nunmehr allerglorwürdigst regierenden Kaiserlichen Majestät Leopold des Zweiten*. Frankfurt am Main, 1791.

Ezer év törvényei
Ezer év törvényei. http://www.1000ev.hu/

Goethe
1981 Goethe, Johann Wolfgang: *Költészet és valóság. Életemből*. Bp., 1981.

Hajnóczy
1791 Hajnóczy József: Közjogi értekezés a királyi hatalom korlátairól Magyarországon. In: *Hajnóczy József*. Szerk.: Poór János. Bp. 1998. (Magyar Szabadelvűek.)

Hattenhauer
1995 Hattenhauer, Christoph: *Wahl und Krönung Franz II. A. D. 1792. Das Heilige Römische Reich krönt seinen letzten Kaiser – Das Tagebuch des Reichsquartiermeisters Hieronymus Gottfried von Müller und Anlagen*. Frankfurt am Main–Berlin–Wien, 1995.

Kovachich
1790 Kovachich Márton György: *Solennia inauguralia serenissimorum ac potentissimorum principium utriusque sexus, qui ex augusta stripe Habspurgo-Austriaca sacra corona apostolica in reges Hungarorum, reignasque periodo tertia redimiti sunt*. Pestini, 1790.

Vollständiges Diarium
1712 *Vollständiges Diarium, alles dessen was vor/in und nach denen höchstansehnlichsten Wahl- und Crönungs-Solennitaeten des (...) Herrn Caroli des VI. (...).* Hrsg. v. Johann David Zunners Seel-Erben und Johann Adam Jungen Burger und Buchhändlere. Frankfurt am Mayn, 1712.

2. Szakirodalom

Bartoniek
1936 Bartoniek Emma: *A magyar királykoronázások története*. Bp., 1936. (Reprint: Bp., 1987.)

Bertényi
1978 Bertényi Iván: *A magyar korona története*. Bp., 1978.

Boeselager
2006 Boeselager, Dela von: Zur Salbung und Krönung in der Liturgie der Ordo. In: *Die Kaisermacher. Frankfurt am Main und die Goldene Bulle, 1356–1806. Aufsätze*. Hrsg. v. Brockhoff, Evelyn–Matthäus, Michael. Frankfurt am Main, 2006. 338–345.

Brockhoff–Matthäus
2006 *Die Kaisermacher. Frankfurt am Main und die Goldene Bulle, 1356–1806. Aufsätze.* Hrsg. v. Brockhoff, Evelyn–Matthäus, Michael. Frankfurt am Main, 2006.

Fügedi
1984 Fügedi Erik: A magyar király koronázásának rendje a középkorban. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Székely György. Bp., 1984. 255–273.

Gerics
1984 Gerics József: Az úgynevezett Egbert (Dunstan)-ordo alkalmazásáról a XI. századi Magyarországon (Salamon koronázásának előadása a krónikákban). In*: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Székely György. Bp., 1984. 243–254.

Hartung
1911 Hartung, Fritz: Die Wahlkapitulationen der deutschen Kaiser und Könige. In: *Historische Zeitschrift*, 107. (1911) 306–344.

Heigel
1877 Heigel, Karl Theodor: *Der Oesterreichische Erbfolgestreit und die Kaiserwahl Karls VII.* Nördlingen, 1877.

Hende
2013 Hende Fanni: „Ad dignitatem regiam sublevetis". A 18. századi magyar királykoronázások történetéhez. In: *Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével*. Szerk.: Forgó András. Pannonhalma–Veszprém, 2013. 65–109.

Holčík
2005 Holčík, Štefan: *Pozsonyi koronázási ünnepségek, 1563–1830.* Bratislava, 2005.

Macek
2010 Macek, Bernhard A.: *Die Krönung Josephs II. zum Römischen König in Frankfurt am Main. Logistisches Meisterwerk, zeremonielle Glanzleistung und Kulturgüter für die Ewigkeit.* Frankfurt am Main–Berlin–Wien, 2010.

Pálffy
2004 Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. In: *Századok*, 138. (2004) 5. sz. 1005–1101.
2008 Pálffy Géza: A magyar királykoronázások történetének eddig ismeretlen alapforrása: a magyar tanácsosok 1561. évi javaslata a koronázások pozsonyi szertartásrendjéről. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk.: Krász Lilla–Oborni Teréz. Bp., 2008. 489–503.

Pelizeaus
2006 Pelizeaus, Ludolf: Die Rolle der geistlichen Kurfürsten bei Wahl und Krönung in Frankfurt vom Spätmittelalter bis zum Ende der Frühen Neuzeit. In*: Die Kaisermacher. Frankfurt am Main und die Goldene Bulle, 1356–1806. Aufsätze*. Hrsg. v. Brockhoff, Evelyn–Matthäus, Michael. Frankfurt am Main, 2006. 314–324.

Pleticha
1989 Pleticha, Heinrich*: Des Reiches Glanz. Die Reichskleinodien und ihre Geschichte im Spiegel der deutschen Geschichte.* Freiburg im Breisgau, 1989.

Poór
2011 Poór János: Király, rendek, rendi alkotmány a kora újkor végi Magyarországon. In: *Café Bábel*, 20. (2011) 65. sz. 83–91.

Staats
2006 Staats, Reinhard: *Die Reichskrone. Geschichte und Bedeutung eines europäischen Symbols*. Kiel, 2006.

Stahl
2006 Stahl, Patricia: „Ein wahrhafftig Schauschpiel und fürtrefflich Mahl". Die kaiserlichen Krönungsbankette im Frankfurter Römer. In: *Die Kaisermacher. Frankfurt am Main und die Goldene Bulle, 1356–1806. Aufsätze*. Hrsg. v. Brockhoff, Evelyn–Matthäus, Michael. Frankfurt am Main, 2006. 282–293.

Stollberg-Rilinger
2008 Stollberg-Rilinger, Barbara: *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches*. München, 2008.
2011 Stollberg-Rilinger, Barbara: On the Functions of Rituals in the Holy Roman Empire. In: *The Holy Roman Empire 1495–1806*. Eds. Evans, R. J. W.–Schaich, Michael–Wilson, Peter H. Oxford, 2011. 359–373.

Szijártó
2005 Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Bp., 2005.

Vajnági
2014 Vajnági Márta: *Császárválasztás 1745*. Bp., 2014. (Megjelenés alatt.)

Wagner
1994 Wagner, Bernd Herbert: *Kaiserwahl und Krönung im Frankfurt des 17. Jahrhunderts. Darstellung anhand der zeitgenössischen Bild- und Schriftquellen und unter besonderer Berücksichtigung der Erhebung des Jahres 1612*. Frankfurt am Main, 1994.

Wandruszka
1965 Wandruszka, Adam: *Leopold II. Erzherzog von Österreich, Großherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser.* 2 Bde. Wien–München, 1965.

Ziekursch
1902 Ziekursch, Johannes: *Die Kaiserwahl Karls VI. (1711)*. Gotha, 1902.

MÁRTA VAJNÁGI

CORONATION IN THE HOLY ROMAN EMPIRE AND IN HUNGARY IN THE EARLY MODERN AGE

This article offers a brief comparison of the coronations in early modern Germany and Hungary by examining the German and Hungarian coronation of Emperor/King Leopold II in 1790. I reconstruct the two coronations relying on two monumental printed sources: the detailed imperial coronation diary of 1790 *(Diarium)*, and Sámuel Decsy's *History of the Hungarian Holy Crown and the Objects Related to It*. The latter one provides a thorough description of the Hungarian coronation in general, and that of Leopold II in particular.

The Holy Roman Empire was an elective monarchy, and so was Hungary until 1687, when the estates relinquished the right to elect the king. The transformation of Hungary into a hereditary monarchy did not change however that the coronation had to be performed by the diet. Similarly, the German election and coronation had to be prepared and executed by an exclusive corporate body, the electoral college.Both ceremonies had their own obligatory elements: the place, the actors, and the insignia, although there were alterations at times (e.g. a few coronations were held at Sopron instead of Pozsony [Bratislava]). In the Empire, the compulsory components of the rituals were codified in the Golden Bull of 1356, while no such legal prescriptions existed for the Hungarian coronation.

The coronation ceremonies consisted of ecclesiastical and lay rituals. Apart from minor differences, the ecclesiastical part was rather similar. The lay part of the coronation, however, presented significant differences. The first lay ritual after the coronation was the creation of new knights, but in Hungary, the accolade was followed by two other lay ceremonies: the king took the coronation oath, then rode on a pile of soil called the "royal hill", where he brandished his sword to the four cardinal directions. In both cases, a coronation feast closed the ceremony, but clear differences could be observed between the two banquets. In the Empire, the electors as holders of the high offices (e.g. arch-cupbearer) had to perform their symbolic tasks at the emperor's table publically, and at the feast, the emperor's table had to stand 6 feet higher than the electors' tables, and everyone should dine at separate tables. By contrast, in Hungary, the banquet was held behind closed doors, and the participants were not physically detached from each other.

GUITMAN BARNABÁS

Fejezetek a schmalkaldeni háború történetéből[1]

A schmalkaldeni háború a németországi történeti irodalomnak a mai napig kedvelt témája, annak ellenére, hogy mind a német, mind a nemzetközi érdeklődés homlokterében inkább a harmincéves háború áll. A magyar nyelvű szakirodalomban azonban ismereteim szerint néhány szórványos említéstől eltekintve gyakorlatilag Károlyi Árpád 1877-ben megjelent írása óta senki sem foglalkozott önálló tanulmányban azzal a háborúval, amely véget vetett a reformáció addig töretlennek tűnő diadalmenetének, megteremtve a lehetőséget a katolikus egyház közép-európai újjászerveződése számára,[2] és amely háborúban a Magyar Királyság területéről felállított haderő aktívan részt vett, kivívta a kortársak elismerését, és a győztesek oldalán foglalhatott helyet.[3]

A reformációt követően a schmalkaldeni háború volt az első, bizonyos mértékig nemzetközi, felekezeti háború Európában. A saját korában rendkívül nagy figyelmet kapott, a rengeteg aprónyomtatvány, röpirat, korabeli újság (*Newe Zeittung*), helyi krónika éppúgy beszámolt róla, mint a résztvevők visszaemlékezéseikben vagy a korszak történetírói munkáikban.[4] A történetbúvár munkáját jelentősen segíti, hogy újabban ezek a korabeli tudósítások a régebbi szakirodalommal együtt szinte mind szabadon hozzáférhetőek a világhálón található különböző adatbázisokban. Mindezek alapján az alábbiakban röviden összefoglalva főbb vonalaiban ismertetem a háború előzményeit, a történetét és az abban való magyar részvételt.

A schmalkaldeni szövetség

Az 1530 decembere és a következő év februárja során Schmalkaldenben kötött szövetség nem csupán a hit védelmét szolgálta, hanem arra mint a császár univerzális monarchiát megvalósítani kívánó törekvéseivel szembehelyezkedő német rendi politizálás megnyilvánulására is lehet tekinteni.[5] A szövetségi szerződést öt

1 Jelen tanulmány átszerkesztett, bővített változata egy korábban megjelent írásomnak. Guitman, 2013. Köszönöm B. Szabó Jánosnak a tanulmány átdolgozásához adott hasznos észrevételeit.
2 Baumgarten, 1876. 81.
3 Károlyi, 1877.
4 A háború történetének forrásaihoz mind a mai napig alapvető Georg Voigt munkája: Voigt, 1874.
5 Rövid ideig ezért lehetett tagja a katolikus Bajorország is. Schorn-Schütte, 2000. 61.

fejedelem írta alá: a szász választó, a hesseni tartománygróf, a braunschweig–grubenhageni, a braunschweig–lüneburgi, az anhalt–bernburgi hercegek, valamint a két Mansfeld gróf és tizenegy város (Strassburg, Ulm, Memmingen, Reutlingen, Konstanz, Biberach, Lindau, Isny, Lübeck, Bremen, Magdeburg).[6] Az aláírók kölcsönös segítségnyújtásra kötelezték magukat, a konfliktusok esetén a jogi, tárgyalásos utat részesítették előnyben, de a megelőző csapást sem zárták ki. 1535-ben és 1536-ban a szövetség tovább bővítette erejét, csatlakoztak hozzá többek között Frankfurt, Augsburg, Kempten, Hamburg, Hannover, Minden városok, valamint az anhalt–dessaui fejedelem, a württembergi és a pomerániai hercegek, 1537-ben pedig más urakkal együtt felvették Móric szász herceget (Moritz von Sachsen, 1521–1553) is. A szövetség nemzetközi szinten a francia és angol udvarral is tárgyalt, de csak a dán királlyal született megegyezés.[7] Egészen 1538-ig lendületesen bővült a szerveződés, utána azonban már csak szórványosan csatlakoztak hozzá.[8]

Az 1530-as években ugyan a szövetség a birodalmi politika meghatározó tényezőjévé vált, de sem politikai, sem vallási kérdésekben nem tudott teljesen egységes álláspontot megfogalmazni. Sem az ágostai hitvallás (1530), sem a wittenbergi konkordia (1536), sem a schmalkaldeni cikkelyek (1537) nem zárták le a belső vallási vitákat.[9]

Hesseni Fülöp tartománygróf (Philipp I. von Hessen, 1504–1567), a szövetség egyik vezetője 1541-ben titkos szerződést kötött Regensburgban V. Károllyal, ebben vállalta, hogy megakadályozza a szövetség további kiterjesztését, és támogatja a császár igényét Geldernre. A szakirodalom feltételezi, hogy az öntörvényű tartománygróf a nyilvánosságra jutott kettős házassága miatti számonkérést akarta elkerülni, ezért kényszerült egyfajta kétkulacsosságra.[10]

A szövetség gyenge pontjai megmutatkoztak az 1542-es és 1545-ös braunschweigi háborúban is, amelyet az utolsó katolikusnak megmaradt északi tartományúr, II. Henrik braunschweigi herceg (Heinrich II. von Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel, 1489–1568) ellen vezettek.[11] A szász uralkodócsalád két ágának feje, a választófejedelmi rangot viselő és a schmalkaldeni szövetséget vezető János Frigyes (Johann Friedrich I., 1503–1554) és a szász herceg, Móric között sem volt felhőtlen a viszony.[12] 1542-ben csak Hesseni Fülöp közvetítése akadályozta meg, hogy az unokatestvérek ellentéte fegyveres összetűzéssé fajuljon.[13]

6 Haug-Moritz–Schmidt, 1999. 221.
7 Haug-Moritz–Schmidt, 1999. 223.
8 Haug-Moritz–Schmidt, 1999. 222.
9 Wartenberg, 1988. 99.; Haug-Moritz–Schmidt, 1999. 226.
10 Haug-Moritz–Schmidt, 1999. 225.; Kohler, 2008. 368.
11 A szövetség 1542-ben elűzte országából Henrik herceget, majd amikor 1545-ben vissza kívánt térni, őt és fiait jogtalanul fogságba vetették. Mivel a herceg elleni katonai akcióval a szövetség több tagja eleve nem értett egyet, a császár joggal remélhette, hogy a schmalkaldeniek belső ellentéteit a saját javára fordíthatja. Haug-Moritz–Schmidt, 1999. 224.; Schmidt, 1969. 351.
12 A szász Wettin-ház birtokait II. Frigyes (1412–1464) választófejedelem két fia, Ernő (1441–1486) és Albert (1443–1500) osztotta fel egymás között a lipcsei szerződésben 1485-ben. A felosztást lásd a 2. térképen.
13 Wartenberg, 1988. 100.

A szövetséghez csatlakozó protestáns városok elitje között sem volt teljes az összhang a császár és a katolikus egyház elleni fellépés miként jéről. Az augsburgiak egyik képviselője, a protestáns Claudius Pius Peutinger 1545-ben a császár és a pápa elleni esetleges háború kapcsán fogalmazta meg aggályait. Véleménye szerint csak a békés út járható, mivel a török veszély leküzdéséhez a birodalom egységére van szükség, a belső békétlenség, rablások, pusztítások már eddig is sok kárral jártak, a háborút a többi birodalmi rend a városok javainak elvételére, kiváltságainak csorbítására is felhasználná, az uralkodó kegyének elvesztéséből pedig szintúgy rengeteg kár származna. Találóan fogalmazta meg, *ha nincs birodalom, akkor birodalmi város sincs többé.*[14] A császárral természetesen úgy kell megállapodni, hogy közben a vallási kérdésekben kitartanak az igazuk mellett, ugyanakkor Peutinger a szekularizációban is veszélyt látott, úgy vélte, jobb, ha a javak egyházi kézben maradnak, mint ha azok világi fejedelmek birtokába kerülnének.[15]

Peutinger még 1546 júniusában is a háború ellen volt, védekezve írta, hogy nem pápista, de meg kell fontolni, hogy kevés a szövetségesük, a városi kormányzat alkalmatlan a hadviselésre, a polgárság a katonáskodásra.[16] Különösen a délnémet városokra igaz, hogy a Habsburg-háztól való gazdasági függésük meglehetősen mérsékelte a császárral szembeni eltökéltségüket.

A gelderni trónviszály

A fentiek mellett az is erősítette Károly határozottságát a schmalkaldeni szövetséggel szemben, hogy a birodalom nyugati határvidékén eredményesen avatkozott be a harmadik gelderni trónviszályba és örökösödési háborúba (1538–1543).[17] A háború tétje az volt, hogy megakadályozza a protestantizmussal rokonszenvező, franciabarát V. Vilmos herceg (1516–1592) kezében lévő jülich–kleve–bergi hercegségek egyesülését a gelderni hercegséggel.

Arnold gelderni herceg még 1472-ben Merész Károlynak (1433–1477) zálogosította el nyolcvanezer aranyguldenért országát, de a tartomány néhány év múlva, a burgundiai herceg bukását követően, 1477-től ismét önálló lett a franciák által is támogatott Egmond-házból való Károly (1467–1538) uralkodása alatt. Károly herceg 1528-ban megállapodott V. Károllyal (gorinchemi szerződés), hogy ha örökös nélkül hal meg, akkor a császár örökli Geldernt. Miután Károly közvetlen örökös nélkül halt meg, többen is igényt tartottak a tartomány trónjára. Károly húga, Philippa (1467–1547) fiát, Lotaringiai II. Antal herceget (1489–1544) látta volna szívesen a tartomány élén. Károly a lotaringiai igényeket dinasztikus házassággal csillapította le, 1540-ben unokahúgát, a dán Krisztinát (1521–1590) összeházasította Antal fiával, Lotaringiai Ferenccel (1517–1545).[18]

14 „...denn ist kein Reich mehr, gibt es auch keine Reichsstädt mehr." Roth, 1928. 241–243.
15 Roth, 1928. 244.
16 Roth, 1928. 245.
17 Heidrich, 1896. 109.
18 Heidrich, 1896. 12., 20–21., 34–35.

A jülich–kleve–bergi herceg, III. János (1490–1539) száz évvel korábbi rokonsági kapcsolatok révén került szóba mint potenciális örököse Geldernnek. A szelíd természetű János ugyanakkor a halálos ágyán Vilmos lelkére kötötte, hogy kerülje az összetűzést a császárral. Azonban a hercegség rendjei az ő, illetve fia igényét támogatták, aki így eleinte könnyedén átvehette a hercegség feletti uralmat. A hercegségek – amelyek magukban foglalták Vesztfália egy részét, az Alsó-Rajna vidékét és észak-németalföldi területeket – egy kézbe kerülése a birodalom nyugati határvidékén az erőviszonyokat a császári hatalom számára kedvezőtlenül változtatta meg. V. Vilmos a császárral szemben a francia királytól várt támogatást, az 1541-ben kötött házassági szerződésben I. Ferenc unokahúgát, Johannát ígérték neki. A reformációval rokonszenvező II. János, majd V. Vilmos a birodalom protestáns rendjeire is mint természetes szövetségesekre tekinthetett. Ennek jegyében házasították össze V. Vilmos nővérét, Sibylle-t (1512–1554) a szász választóval, János Frigyessel még 1527-ben. A schmalkaldeni szövetséggel azonban a tárgyalások eredménytelenek maradtak, egyrészt mivel Vilmos sokáig halogatta, hogy nyíltan a reformáció mellé álljon, az alattvalói ugyanis jelentős részben katolikusok voltak, és kerülni akarta a velük való összeütközést. Másrészt V. Károlynak a hesseni Fülöppel kötött – fent már említett – megállapodása garantálta a szövetség hallgatólagos semlegességét.[19]

1542-ben vették át a diplomácia helyét a fegyveres hadmozdulatok, július 16-án V. Vilmos vezére, Maarten van Rossum megtámadta a Habsburg Mária (1505–1558) által kormányzott Németalföldet. Máriának hónapok kellettek, míg az ellentámadást el tudta indítani. 1543. március 24-én azonban a sittardi csatában az egyesült hercegségek seregét vezető Wilhelm Thumbshirntól[20] vereséget szenvedett.[21] Vilmos viszont nem tudta kihasználni a győzelmet, a franciák nem küldték a remélt segítséget, és a birodalom protestáns rendjeitől sem számíthatott nyílt támogatásra. A magára maradt klevei herceget végül V. Károly közel ötvenezer fős zsoldosserege bírta rá a fegyverletételre. A bevehetetlennek vélt Dürent a császár csapatai annyira elpusztították, hogy amikor ennek híre ment, olyan riadalmat keltett V. Vilmos táborában, hogy kénytelen volt kapitulálni ezer főre csökkent seregével. Az 1543. szeptember 7-én megkötött venlói szerződésben Vilmos lemondott Geldernről, valamint kötelezte magát, hogy megőrzi katolikusnak az országát, szakít a franciákkal, és lemond az önálló külpolitikáról. A pápa 1545 őszén annullálta a francia Johannával kötött házasságát, új arája Ferdinánd lánya, Mária (1531–1581) lett, akivel 1546-ban Regensburgban kötött házasságot. V. Károlyt és Máriát is meglepte a gyors gelderni siker, a császár számára a néhány hétig tartó háború mintaként és egyúttal ösztönzésül is szolgált, hogy a következő lépésben a schmalkaldeni szövetségre kényszerítse rá akaratát, ha kell, akár háború révén.[22]

19 Heidrich, 1896. 14., 20–21., 34–35., 39., 75.; Kohler, 2008. 368.
20 Distel, 1894. 166–167.
21 Heidrich, 1896. 85.; Brandi, 1964. 401.
22 Heidrich, 1896. 102–104., 107–110.; Brandi, 1964. 419.; Kohler, 2008. 368.

Előkészületek a háborúra

A klevei herceg hódolata birodalomszerte megnövelte a császár tekintélyét, ennek is köszönhető a speyeri birodalmi gyűlés (1544) sikere. Károly egyrészt megállapodott a dán királlyal, III. Keresztéllyel, hogy Dánia nem vesz részt a birodalmon belüli esetleges csatározásokban, másrészt a birodalmi rendeket is meg tudta győzni, hogy a franciák elleni háborúhoz egy hadsereget állítsanak ki. A franciák elleni gyors hadjáratot Károly a számára kedvezőnek tűnő crépyi békével még 1544-ben lezárhatta. A béke meudoni titkos záradéka biztosította a franciák támogatását egy összehívandó egyetemes zsinathoz, amitől a császár a hitszakadás megoldását remélte. Geldern megszerzése és Burgundiához csatolása mellett jelentős eredmény volt, hogy a háború kitörése előtt sikeresen megakadályozta, hogy a kölni érsek szekularizálja az egyházmegyéjét. A város katolikus lakosságára és a káptalanra támaszkodva lemondatták az érseket (Hermann von Wied, 1477–1552), így az egyik jelentős egyházfejedelemség megmaradhatott katolikusnak.[23]

Miután diplomatái I. Szülejmánnal 1545. november 15-én tizenöt évre szóló fegyvernyugvásban egyeztek meg, minden akadály elhárult Károly elől, hogy teljes figyelmét a birodalom belső ügyeinek szentelhesse, amelyek közül a vallásügy megoldása, a reformáció következtében fellépő hitszakadás megszüntetése tűnt számára a legsürgetőbb feladatnak.[24] Károly ugyan 1545-től tudatosan készült egy esetleges háborúra, de előnyben részesítette a vallási és politikai ellentétek tárgyalásos úton történő rendezését. Ezt szolgálta volna 1545-ben a wormsi birodalmi gyűlés, majd 1546-ban a regensburgi hitvita (január 27.–március 10.) és birodalmi gyűlés, és ennek a célnak a szolgálatába állította volna a Szentszék által Trient városába összehívott egyetemes zsinatot, amelyre azonban hiába kaptak meghívót a birodalom protestáns rendjei is, ők nem küldték el képviselőiket.

Károly motivációiról, terveiről részletesen beszámolt húgának, Máriának írt levelében (Regensburg, 1546. június 9.).[25] A tárgyalások sikertelensége és részben bojkottja miatt a császár úgy látta, hogy nem maradt más út előtte, mint hogy fegyverrel kényszerítse rá a protestáns rendekre az akaratát. V. Károlynak ahhoz, hogy eredményesen lépjen fel a birodalom vallási és politikai egységének megteremtése érdekében, szövetségeseket kellett keresnie spanyol, itáliai és németalföldi zsoldosokból álló csapatai mellé. A János Frigyes szász választófejedelem és Hesseni Fülöp tartománygróf által vezetett szövetség tíz év alatt minden fent említett gyengesége ellenére olyan lendületesen tudta növelni befolyását, hogy az 1540-es évekre szinte a birodalom teljes német nyelvterületét lefedte, egy leendő háborúban a legjelentősebb hercegségek, grófságok, városok egyaránt V. Károly ellen sorakoztak, sorakozhattak volna fel. A szövetség ereje olyan nyomasztónak tűnt, hogy az

23 Vogler, 1992. 399–400.; Brandi, 1964. 440.; Kohler, 2008. 374.
24 Kohler, 2008. 369–370.; Vogler, 1992. 399–400.; Schorn-Schütte, 2000. 641.
25 *Quellen zur Geschichte Karls V.*, 1990. 323–327. V. Károly politikai levelezésének jelentőségéről lásd: Rabe–Stratenwerth.

1538-ban Nürnbergben létrejött katolikus liga[26] több tagja (például Bajorország), valamint egy-két még katolikus város a protestánsok túlerejétől tartva inkább arra hajlott, hogy kerülje a konfliktust az evangélikus rendekkel.[27]

Károly a legjelentősebb támogatást, sőt biztatást a háború megindításához a zsinatot összehívó pápától, III. Páltól kapta. Tizenkétezer gyalogos és ötszáz lovas zsoldos négy hónapra elegendő zsolddal, valamint további jelentős pénzösszeg biztosítása közel egymillió dukát értékben kellően nagy segítséget jelentett.[28] Sikerült a bajor herceggel is megegyeznie: IV. Vilmos (Wilhelm von Bayern, 1493–1550) bár látszatsemlegességét meg akarta őrizni, mégis beleegyezett, hogy szükség esetén szállást, ellátmányt és hadianyagot biztosítson a császár csapatai számára. V. Károly öccsét, Ferdinánd magyar és cseh királyt, valamint Máriát, Németalföld helytartóját szintén megbízható szövetségeseinek táborában tudhatta.

A császári diplomácia arra is kísérletet tett, hogy a birodalom törékeny protestáns egységét valamiképpen szétzilálja. A fő vádpont a birodalmi béke megbontása volt, Károly a protestánsok elleni lépéseinél gondosan ügyelt arra, hogy ne lehessen a szemére vetni, hogy vallási okokból indít ellenük háborút. Az 1530-as évektől az egyes egyházi javak szekularizációját nem egyházi ügyként kezelte, hanem a birodalmi béke elleni támadásnak minősítette, és a birodalmi kamarai bíróság *(Reichskammersgericht)* illetékességébe utalta ezeket az ügyeket.[29]

Már elkezdődött a csapatok mozgósítása, amikor 1546. június 20-án a császár kihirdettette a birodalmi kiközösítést a schmalkaldeni szövetség két vezetője ellen. A dokumentumban nem a trienti zsinattól való távolmaradásra hivatkozott – korábban a háborús készülődést alattvalóinak engedetlenségével indokolta –, hanem a szövetség tagjai által a braunschweigi Henrik és családja ellen elkövetett hatalmaskodás volt a vád. A császár arra számított, hogy ezzel a jogi aktussal János Frigyes és Hesseni Fülöp oldaláról többeket elidegeníthet.[30] Így sikerült tárgyalások révén a protestáns tartományurak közül a saját oldalára állítania a brandenburgi őrgrófok közül Jánost (Markgraf Hans von Brandenburg–Küstrin, 1513–1571) és Albertet (Albrecht II. Alcibiades von Brandenburg–Kulmbach, 1522–1557), a braunschweigi herceget, Eriket (Erich II. von Braunschweig–Lüneburg, 1528–1584), valamint a háború szempontjából a legjelentősebbet, Móric szász herceget.

26 A szövetség vezetője Matthias Held császári alkancellár lett, tagjai I. Ferdinánd, Vilmos bajor herceg, braunschweigi Henrik, a salzburgi érsek és a magdeburgi érsek. Vogler, 1992. 397.

27 Çuñiga, 1853. 1–2.

28 Schmidt–Westphal, 1999. 228.; *Quellen zur Geschichte Karls V.*, 1990. 323–327.; Kohler, 2008. 372. A császár és a pápa viszonya a háborút követően kifejezetten ellenségessé vált. Turba, 1892. XXIX.; Szántó, 1985. 59.

29 Haug-Moritz, 2014; Haug-Moritz–Schmidt, 1999. 225.; Kohler, 2008. 373.

30 *Quellen zur Geschichte Karls V.*, 1990. 324.; Winkelbauer, 2003. 368.

Duna menti menetelés

A háborús előkészületeket látva a harcokat végül a schmalkaldeni szövetség tagjai kezdték.[31] A háború első szakasza kisebbrészt Tirolt, nagyobbrészt a birodalom déli, Duna menti részeit érintette. A protestánsok fontos stratégiai célja volt, hogy Tirolt elfoglalják. A vállalkozástól, amelyről 1546. július 1-jén döntött az augsburgi városi tanács, azt remélték, hogy siker esetén meggátolja az észak–déli hadi úton az Itáliából indított csapatok megérkezését a császári táborba.[32] A Sebastian Schertlin von Burtenbach (1496–1577) augsburgi kapitány, egykori császári zsoldosvezér és a Marzel Dietrich[33] ulmi kapitány vezetése alatt álló mintegy hétezer fős sereg július 10-én elfoglalta Ehrenberg várát, Tirol északi kapuját.[34] A támadók azzal indokolták a hadműveletet, hogy az átvonuló olasz–spanyol zsoldosoktól védik majd meg a helyieket, aztán kivonulnak. A támadás közvetlen fenyegetést jelentett I. Ferdinánd családtagjaira is, akik emiatt Innsbruckból menekülni kényszerültek. Augsburg és Ulm vezetői azonban egy-két napon belül visszarendelték kapitányaikat, mivel féltek, hogy a gyülekező császári csapatokkal szemben védtelenek maradnak. Schertlin engedelmeskedett, de az elfoglalt várban hagyta csapatainak jelentős részét Balthasar Fieger kapitánysága alatt.[35]

Míg a szövetségnek aránylag gyorsan sikerült felállítania egyesült haderejét, Károly eleinte csak a schmalkaldeniek seregéhez képest kisebb létszámú kíséretére számíthatott. Hosszú hetekbe telt, míg az Itáliából, a magyarországi végvárakból, Csehországból és Németalföldről ígért és várt császári és pápai zsoldos csapatok megérkeztek. Károly sokáig úgy gondolta, hogy serege felkészületlen, majd a kiegyenlített erőviszonyok miatt kerülte a nyílt összetűzést.[36] A halogató taktikában partnerére talált ellenfeleiben, akik miután elszalasztották a lehetőséget, hogy Regensburgban lepjék meg a gyülekező császáriakat, szintén nem merték rászánni magukat nagyobb ütközetre. A schmalkaldeniek július végére Donauwörthnél vonták össze csapataikat, a császári főosereg pedig csak augusztus közepére állt fel Landshutnál, de igazi mezei csatát nem vívtak, hanem egymás erejét próbálgatták, ide-oda vonulgattak, egymást kerülgették a szemben álló felek. Az első nagyobb

31 Károly és a pápa szövetségéről hamar értesültek, 1546 júniusában már ők is készültek a háborúra. János Frigyes tisztjei a tartományában Landsknechtek toborozásába kezdtek, a városokra külön adót vetettek ki. Herzog, 1845. 263.; Avila et Zunniga, 1550. 6r.; *Quellen zur Geschichte Karls V.*, 1990. 355.

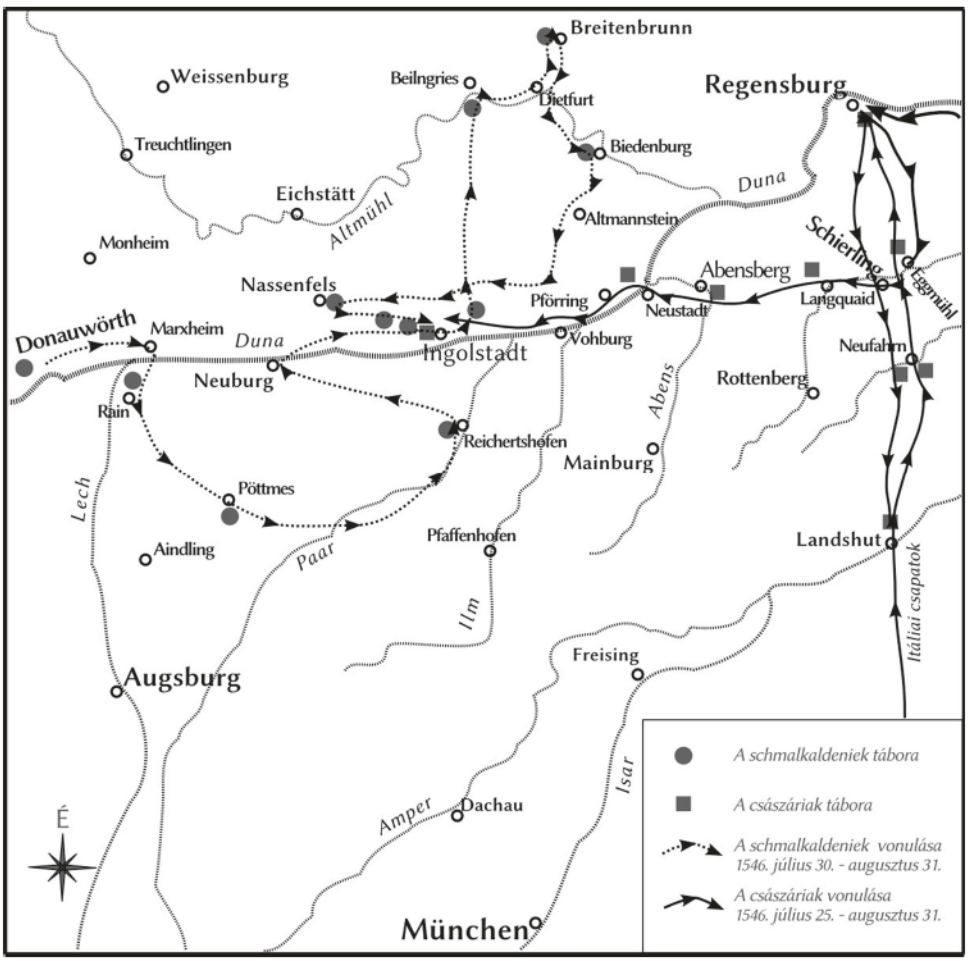
32 Ladurner, 1864. 171.

33 Marzel Dietrich később Habsburg-zsoldban Felső-Magyarországon teljesített szolgálatot. H. Németh, 1997. 171.

34 *„Anno 1546 am 9. und 10. Julii hat der von Augspurg hauptman, Sebastian Schärtl, der von Ulm hauptman, Marzel Dietrich und Walthauser Füeger von Nörlingen mit etlichen tausent kriegsvolkh in namen des schmakaltischen pundts eingenomen die stat Füessn und das gschloss und clausen Einberg genant, ain porttn der grafschafft Tyrol."* Schweyger, 1867. 105.

35 Az erősséget a tiroliak majd szeptember 5-én, ötnapos ostromot követően tudták csak visszafoglalni a schmalkaldeniektől. Ladurner, 1864. 200., 203.; Schweyger, 1867. 106.

36 A velencei követ, Alvise Mocenigo (1507–1577) értesülései szerint a schmalkaldeniek lényegesen fegyelmezettebbek és jobban felszereltek voltak a császári hadaknál. Turba, 1892. XVIII–XIX., 40–43.

1. térkép. A schmalkaldeni háborúban szemben álló felek főseregeinek vonulása a Duna mentén.
A szerző munkája az alábbi térkép alapján: *Quellen zur Geschichte Karls V.*, 1990. 345.

csatára Ingolstadtnál kerülhetett volna sor, de augusztus végén itt is csupán szórványos csetepatékban és ágyúzásokban merült ki az ütközet (1. térkép).[37]

Az időhúzás mindkét fél számára kedvező stratégiának tűnhetett. Szeptember közepén a németalföldi csapatok toborzásával megbízott Büren grófot[38] tízezer katonával és a császári zsoldosoknak hozott pénzzel megérkezett az ingolstadti táborba, így az erőviszonyok a Duna mentén a császár számára pillanatnyilag kedvezőbbé váltak. A császár arra is számíthatott, hogy a schmalkaldeniek anyagilag

37 Kohler, 2008. 374.; Schmidt–Westphal, 1999. 229.

38 Maximilian von Egmont, Büren grófja (1500 körül–1548), 1540-től frízföldi helytartó, az aranygyapjas rend tagja. Ősi németalföldi nemesi családból való, részt vett a franciák elleni hadjáratokban, a schmalkaldeni háborúban Alba herceg mellett a császári csapatok másik fővezére. A háborút követően betegségben hunyt el. Looz-Corswarem, 1959. 340.

már nem fogják sokáig bírni saját zsoldosaik eltartását. A hideg idő beköszöntével ugyanakkor a császári seregek a kifulladás jeleit mutatták, október közepén a császári táborban a kontinentális éghajlathoz nem szokott spanyol és itáliai zsoldosok között járvány tört ki, a sereg létszáma a betegségek, az ellátási nehézségek és a dezertálások miatt jelentősen csökkent.[39] A schmalkaldeni szövetség vezetői számára úgy tűnhetett, a pénzemésztő eredménytelen hadjárat elveszi a császár kedvét a háború folytatásától. Nem számítottak rá, hogy október végén sikerül egy új hadszínteret nyitni ellenük.

A huszárok színrelépése

1546. október 19-én Prágában Szász Móric aláírta azt a megállapodást, amely lehetővé tette, hogy Ferdinánd és a szász herceg együttes erővel támadást intézhessen János Frigyes országa ellen. Ezzel vehette kezdetét a háború második, szászországi szakasza.[40] A dunai összetett monarchia hadseregének főparancsnokául a gyengekezű Sebastian von Weitmühlt (Šebestián Krabice z Veitmile, 1490 k.–1549) jelölték ki, a csehek parancsnoka Albrecht von Schlick volt, míg a magyarországi könnyűlovasokat Nyáry Ferenc vezette.[41] A Salm Miklós gróf javaslatára toborzott magyar huszárok pontos létszámára vonatkozó források ellentmondásosak: Tinódi Sebestyén 1080 főt, Istvánffy Miklós 1150-et, Giovanni de Godoy és Christian Lehmann 1500-at, Luis de Ávila y Zúñiga 900-at említ. Nyáry Ferenc mellett több tekintélyes főúr csatlakozott kisebb-nagyobb egységgel a vállalkozáshoz (Nyáry Lőrinc, Bakics Péter, Zay Ferenc, Erdődy Péter, Pethő János, Horváth Bertók, Bornemissza Sebestyén és Gettei Ferenc). A hadjárathoz csatlakozó huszárcsapatok magját, nagyobb részét (600–800 fő) minden bizonnyal Ferdinánd udvari huszárai alkották.[42]

A Szász Móric katonáival együtt összesen nem több mint nyolcezer gyalogost és négyezer lovast számláló sereg legütőképesebb erejét a Magyarországon toborzott, nagyobbrészt magyar huszárok alkották.[43] Ennek oka egyrészt, hogy az akkor már, illetve még jelentős mértékben protestáns osztrák és csehországi területekről éppúgy, mint Móric szászországi birtokairól képtelenség volt a schmalkaldeni szövetség ellen harcolni akaró csapatokat nagyobb számban toborozni, másrészt a végvári harcokban edződött huszárok harcmodora teljesen ismeretlen és ijesztő

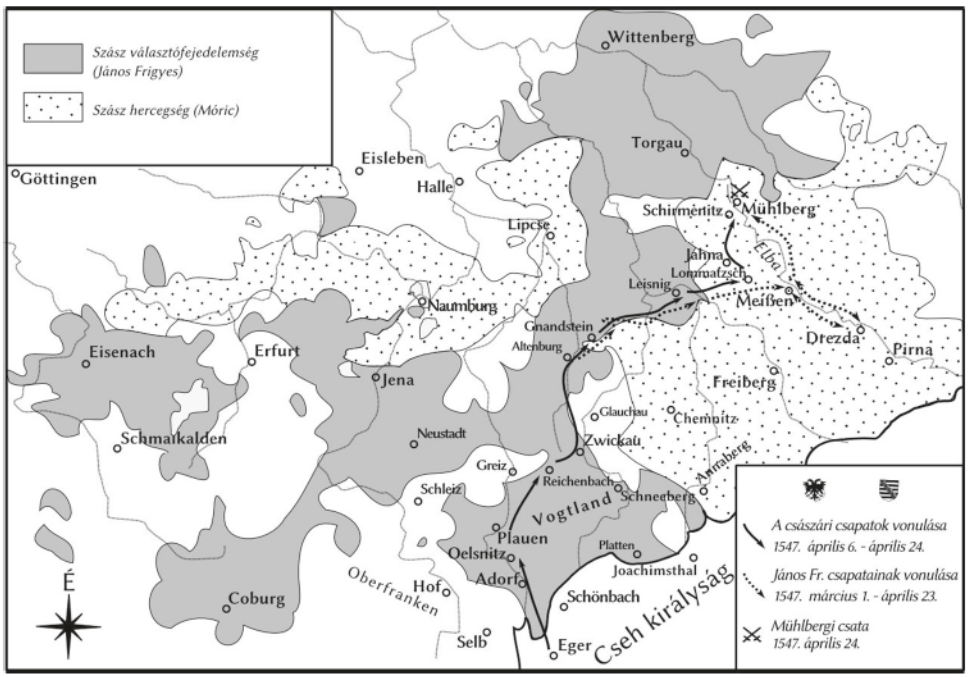
39 Vilmos bajor herceg már augusztus 17-én figyelmeztette Károlyt, hogy az élelmezéssel gond lehet, a hamarosan beálló hideg időjárás pedig az itáliai katonákat fogja jelentősen megviselni. 1546. október 24–26-án például ezerkétszáz olasz hagyta el önkényesen a tábort. Druffel, 1873. 13., 161., 182.; Kohler, 2008. 374.; Schmidt–Westphal, 1999. 229–230.; Turba, 1892. 77.

40 Az október 14-re datált egyezmény Móric számára biztosította a szász választói címet és az ezzel járó birtokokat. Sutter Fichtner, 1986. 156.; Turba, 1892. 62.

41 Károlyi, 1877. 647. Tinódi, 1984. 329–350.; Istvánffy, 2009. 116.

42 Tinódi, 1984. 336; Istvánffy, 2009. 116.; Avila et Zunniga, 1550. 106r.; Godoi, 1548. 41r.; *Die Kriegschronik*, 2011. 18–21.; Károlyi, 1877. 848. Az udvari huszárokról: Pálffy, 2010. 109.; B. Szabó, 2010. 172–173.

43 Móric már július elején elkezdte a toborzást. *Die Kriegschronik*, 2011. 18.; Károlyi, 1877. 647.

2. térkép. A császári és János Frigyes hadseregeinek útvonala.
A szerző rajza az alábbi térkép felhasználásával: Karte der Leipziger Teilung von 1485. URL: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Saxony_(Division_of_Leipzig)_-_DE.png

volt az ellenség előtt.[44] A huszárok között is lehettek ugyan már protestánsok, de az ő esetükben az esetleges szolidaritást a hagyományos németgyűlölet és birodalomellenesség minden bizonnyal felülírta.

János Frigyes, bár hetekkel korábban értesült az előkészületekről, mégis gyakorlatilag védtelenül hagyta a tartományát, ezért Ferdinándék gyors sikerre számítottak.[45] A Csehországgal szomszédos szászországi Vogtland tartomány (2. térkép) védelmének megszervezésével megbízott Wolf von Gräfendorf már július folyamán elkezdte felkészíteni az invázióra a területet. Adorf városkánál sáncokat építettek, egy-kétezer fős véderőt állítottak fel.[46]

44 A huszárok kinézetét több korabeli történetíró is leírja. Károlyi tanulmányában idézi az Avilánál és Girolamo Falletinél olvashatókat (Károlyi, 1877. 841–842.). A szász Christian Lehmann pedig ilyennek ábrázolja őket: *„Darzue ubernahm er von Ferdinand 1500 Ungern oder Husseer, die ihrer rustung und grausamen Tyranney halber uberall gefurcht wurden, den sie hatten lange spieße, theils Bantzerhembde, theils Busigan und 3eckigte hämmer mit langen stielen, theils luchsheute umb, theils Tarschen untten breit, oben schmal, derer Spitzen ubern kopf naußgingen, wahren der länge nach gegen den leib gebogen und nach iedes adel gefarbt und gemahlt." Die Kriegschronik*, 2011. 18. A huszárság kialakulásáról, fejlődéséről, harcmodoráról bővebben számos képpel: B. Szabó, 2010.

45 Zwichem, 1877. 156–157.

46 Schreiben an einen guten Freundt von Plawen aus Hertzog Moritzen Kriegs Vorhaben belangendt. (Plauen, 1546. november 10.). Hortleder, 1645. 501.; Wild, 1938. 7–36.

A támadást október 23-án Joachimsthalból indították el, vér nélkül elfoglalták a kiürített két határ menti szász városkát: Platten (Horní Blatná) és Gottesgabe (Boží Dar) településeket.[47] A továbbiakban a vonuló hadak előtt az ellenség felderítése céljából huszárokból álló előőrsöt küldtek ki. A könnyűfegyverzetű magyar huszárok először csak az ellenség hűlt helyét találták, üres sáncokkal és védművekkel, ezért tovább nyomultak előre egészen Adorfig. Számottevő ellenségre itt sem bukkantak, ezért egy lovasrohammal elfoglalták a kőfallal védett várost, majd miután a polgárságot Ferdinánd hűségére eskették, a környéket végigfosztogatva tértek vissza a főseregheZ.[48]

Gräfendorf a huszárok támadásának hírére az őrizetlenül hagyott Adorfhoz visszatérve elsáncolta magát, és úgy várta a *csehek* támadását.[49] A várt csehek helyett azonban november 1-jén Nyáry Ferenc vezette rohamra azt a huszárcsapatot, amelyik néhány nappal korábban a környéken portyázott. Az ütközetről maga Nyáry Ferenc tudósította az esztergomi érseket, Várdai Pált egy 1546. november 4-én Ölsnitzben kelt levelében.[50] A huszárok rohama ellen sem a sáncok, sem a lassan tüzelő lőfegyverek nem voltak hatásosak. A magyar lovasok kiűzték az ellenséget állásaiból, majd egy magaslatra kergették. A lovasok pusztítása félelmetes volt: az ellenség kétharmadát, vagyis több mint ezer embert lekaszaboltak, ötszázat foglyul ejtettek, míg közülük csupán két-három lovas veszett a csatatéren. Zsákmányul megszerezték a szász csapatok tűzfegyvereit, és magát a várost is immár másodszor kifosztották.[51]

Ferdinánd király titkárának a későbbi II. Fülöphöz intézett egyik levele megerősíti a Nyáry Ferenc által leírtakat: az ellenség közül ezerkétszázan maradtak a csatatéren, ötszázan pedig foglyul estek, s a nehézlovasokból alig szabadult meg tíz, míg a csatában részt vett körülbelül háromszáz magyar huszár vesztesége három főnél kevesebb volt.[52] Az ellenségnek okozott súlyos embervesZteséget, a már-már mészárlásnak tekinthető csatát a kor hadiszokásai magyarázzák, ami a huszárok dicsőségéből nem von le semmit. Ezt a fajta kegyetlenséget Németalföld a spanyolokkal vívott küzdelmeiben, Erdély a hosszú háborúban éppúgy átélte, mint később a harmincéves háború szemben álló felei.[53] Az, hogy Móric herceg a később-

47 *Die Kriegschronik*, 2011. 19.

48 Szász nézőpontból a fentebb már idézett ismeretlen levélíró számol be az eseményekről: *„da die Böhmen vnd die Hussern herein ins Landt gefallen, allda die Städte Adorff und Neukirchen an der Grentz beraubt, gebrandt vnd sampt vmbligenden Dörffern eingenommen."* Hortleder, 1645. 501.; Károlyi, 1877. 649.

49 Az idegen nyelvű szakirodalom és a szépirodalom egy része valamilyen oknál fogva nem vesz tudomást a magyarok jelenlétéről, és ennek a hadjáratnak szinte minden hadmozdulatát a cseheknek tulajdonítja. Például: Sutter Fichter, 1986. 157.; szépirodalmi példa: Thomä, 1992.

50 A levél szövegét lásd: Károlyi, 1877. 853.

51 *„Da haben die Hussern das arme Fußvolck, welches sich männlich zu wehren eingelassen, gar vmbringt, vnd (Gott sey es geklagt) erbärmlich nieder gelegt."* Hortleder, 1645. 501.; Károlyi, 1877. 650.

52 Károlyi, 1877. 651.

53 A protestáns Johannes Bugenhagen beszámolójában valamelyest kedvezőbb képet fest a magyarokról, amikor az őszi eseményekkel kapcsolatban azt írja, hogy Ferdinánd sok fosztogató huszárt küldött a vidékükre, akik azonban mégsem voltak olyan rosszak, mint a spanyolok. *„Ferdinandus hatta dazu gesandt viel Hussern, ein reuberisch volck wie die armen Leute in diesem Lande leider wol haben erfaren, aber nicht so gar böß, als die Spanier."* Sőt később azt is megjegyzi, hogy a rablások egy részét közönséges német

biekben ragaszkodott hozzá, hogy a huszárok vele maradjanak, alátámasztja, hogy kegyetlenségük hírét tudatosan használta fel arra, hogy harc nélküli megadásra bírja az ellenséget.[54]

A diadalmas ütközet után Ferdinánd és Móric serege tovább nyomult előre, és sorra hódoltatta meg a terület településeit. Adorf után a következő jelentősebb város Ölsnitz volt, ahol a polgárok először az ellenállás mellett döntöttek. A huszárok itt is felégették az elővárost, majd visszavonultak, Adorfot harmadszor is felprédálták. Amikor a főssereggel tértek vissza, Ölsnitz kész volt megadni magát, hogy a fosztogatóktól megmeneküljön.[55] Móric és Ferdinánd csapatai utolsó közös akciójukban november 8-án még elfoglalták a kapuit önként megnyító Zwickaut.[56] Oly nagy volt a félelem a magyarországi huszároktól, hogy a legtöbb érintett település harc nélkül Móric mellé állt, csak nehogy rájuk küldjék a rettegett könnyűlovasságot. Az önkéntes megadásra egyébként a választófejedelem fiától is megkapták az engedélyt.[57]

Ezt követően, míg Móric a rendelkezésére bocsátott huszárokkal és saját csapataival igyekezett további hódításokkal megszilárdítani helyzetét Szászországban,[58] Ferdinánd kíséretével visszahúzódott a Cseh Királyság területére. Erre több oka is lehetett, egyrészt elégtelennek vélte saját haderejét, hogy János Frigyes várható ellentámadását feltartóztassák, másrészt a csehországi helyzet lázadással fenyegetett, harmadrészt szeretett felesége szülés előtt állt.

Az adorfi csata és a további vogtlandi győzelmek következményeiket tekintve bizonyultak igazán döntőnek. A Ferdinánd udvarában tartózkodó velencei követ, Lorenzo Contarini szerint három hőstett emelhető ki a schmalkaldeni háború hadakozásai közül: az első az adorfi győzelem és ezzel együtt a magyarok bátor

zsiványok követték el, akik huszárnak adták ki magukat. *„Das auch sich auffwurffen etliche böse schelme von den unsern, gaben sich aus fur huserrn, schrecketen und plündertem die bawern in diesem Lande."* Bugenhagen, 1547. [25–26].

54 Zwichem, 1877. 173. I. Mátyás hasonlóan használta fel huszárjait ausztriai hódításaihoz. *„Mivel mindenkit roppant félelem szállt meg, egyetlen napon tizennégy Bécs környékén fekvő, a várost koszorúként körülvevő község adta meg magát önként a királynak."* Bonfinit idézi: B. Szabó, 2008. 458.; továbbá: B. Szabó, 2010. 153–159.

55 *„Wiewol zuvor am Montag Omnium Sanctorum, haben die Feind Adorff wiederumb eingenommen, dasselbe Städtlein erbärmlich geplündert, vnd Tyrannisch mit ihn vmbgangen. Nach Mittag sind sie herabgezogen, Olsnitz berennet, die Vorstatt angezündet. Soch weil sie gewust, daß viel Volcks noch hie gelegen, haben sie darvon gelassen, wieder zurück gezogen. Dienstag hernach sind die Feinde mit grosser Macht wiederkommen, Adorff zum drittenmal geplündert, deßgleichen die todten Cörper im Felde."* Hortleder, 1645. 502.

56 Móric nem bízott a városiakban, ezért 1300 gyalogosból és 100 lovasból álló helyőrséget hagyott ott. Ferdinánd is hagyott ott saját megbízható tisztjei alatt katonákat. A helyőrség a krónikák szerint hónapokig terrorizálta a lakosságot, felégették és kirabolták a külvárost, malmokat, tizennyolc környező falut pusztítottak el. Amikor egy polgár kérdőre vonta az egyik tisztet a fosztogatások miatt, az gúnyosan így válaszolt: *„Wir wollen euch gern selig machen, denn ihr lehret ja, dass das himmelreich der Armen sei." Die Kriegschronik*, 2011. 18–19.; Herzog, 1845. 271. Amikor a protestáns csapatok megszállták Annaberget, és sanyargatták a várost, Lehmann krónikája szerint hasonló párbeszéd zajlott le. Úgy tűnik, vándormotívumról van itt szó. *Die Kriegschronik*, 2011. 20.

57 Móric Zwickau városa elé terjesztett megadási feltételeit (1546. november 4.) közli Hortleder, 1645. 500. János Vilmos levele Weimarnak. Grimmenstein, 1546. november 27. Hortleder, 1645. 508. A választó fiának engedélye szerint csak Móricnak adhatták meg magukat. Herzog, 1845. 265.

58 Ezerkétszáz huszár, ötszáz nehézlovas és német gyalogosok maradtak Móricnál. Zwichem, 1877. 173.

tettei, amelyek után „mindenki meg van arról győződve, miszerint a német a magyarral vitézség dolgában nem mérkőzhetik".[59]

A sikeres betörés a választói Szászországban egyrészt újra önbizalmat adott a csüggedő V. Károlynak és seregének, másrészt végleg megosztotta a schmalkaldeni szövetség egységét. Míg Fülöp tartománygróf a schmalkaldeniek erejét együtt tartotta volna a császári hadak kifárasztására törekedve, János Frigyes a szász nemesekkel együtt minél előbb szűkebb hazájából kívánta kiűzni Móric megszálló erőit. Heves vitákat követően végül a szász választó seregével észak felé indult, hogy birtokait védelmezze. A schmalkaldeni szövetség egysége végleg felbomlott. V. Károly felszólítására a dél-németországi területek sorra kapituláltak, olyan jelentős városok felett szerezte így vissza uralmát a császár, mint Ulm, Augsburg és Strassburg.[60] 1547 januárjában az első jelentős protestáns tartományúr, a württembergi herceg, Ulrich (1487–1550) is térdre borult Károly előtt (heilbronni szerződés).[61]

Bár Ferdinánd és Móric is többször kérlelte a császárt, hogy jöjjön minél hamarabb segítségükre, az év elején Károly, úgy tűnik, a nyilvánvaló sikerek ellenére elbizonytalanodott. 1547. január 9-én Ferdinándnak küldött levelében a további teendőket illetően kért tanácsokat: mi legyen a lázadókkal, tárgyaljon-e, hívjon-e össze birodalmi gyűlést, vagy folytassa a háborút, kötelezzen-e mindenkit a katolikus hitre.[62] Habozásának oka lehetett, hogy a megszállt városokban őrséget hagyott, a pápa hadai pedig február elején eltávoztak, így megfogyatkozott seregével kockázatosnak ítélte, hogy északra vonuljon.[63]

A 11–12 ezer fős haderővel hazatérő János Frigyes viszont december–január folyamán gond nélkül visszafoglalhatta tartományának jelentős részét. 1547 elejére, ellentámadásának sikere után csak a megerősített városok: Zwickau, Drezda, Lipcse és Pirna maradtak Móric kezén, aki viszont rendületlenül fosztogatta tovább a választó birtokait.[64]

---

59 *„Tre fazioni sono state fatte nella guerra di Sassonia; la prima sotto Adorf [...] quei trecento Ungari soli tagliorno a pezzi i due terzi di quei soldati con perpetua ignominia di quelle genti. E questa prova doveria parere ad ognuno tale, che si dovesse cominciare a credere, che non siano i Tedeschi tanto valorosi."* Albèri, 1859. 419. Idézi: Károlyi, 1877. 652.

60 Schertlin, akinek Ferdinánd a tiroli betörés miatt nem akart semmilyen módon kegyelmet adni, január 27-én elmenekült Augsburgból, hogy megszülethessen a megegyezés a város és a császár között. Augsburgnak 150 ezer aranyforint büntetést kellett fizetnie, valamint katonákat kellett fogadnia beszállásolásra. Csak 1549-ben szabadult fel a büntető intézkedések alól. Hecker, 1874. 257–258.; Turba, 1892. 147.; Ferdinánd V. Károlynak írt levele (Prága, 1546. december 18.). *Quellen zur Geschichte Karls V.*, 1990. 336.

61 Ulrich herceg, amikor 1547. január 3-án megadta magát, a velencei követ szerint úgy nyilatkozott, hogy *„ha az Isten a császárnak Németországban egy évben két nyarat adott, miért ne kelljen nekem azt tennem, amit a császár akar"*. Turba, 1892. XX.

62 *Quellen zur Geschichte Karls V.*, 1990. 363–367.

63 1547. január 17-én ezer-ezerkétszáz lovasból, tízezer német és hatezer spanyol gyalogosból állt a hadereje. Turba, 1892. 200.; Druffel, 1853. 37.

64 Herzog, 1845. 233., 272. Otto von Neidegg és Andre Volkra Lipcséből, 1547. január 3-án jelentették Ferdinándnak, hogy a várost megerősítették, valamint Drezdát és Zwickaut is tartják, míg Móric hétszáz türingiai lovasa a választó birtokait prédálja. Druffel, 1853. 33.

A mühlbergi csata

Károly végül március második felében mégis elindította hadait az északi hadjáratra, elkezdődött a háború harmadik, utolsó szakasza. A csehországi Eger városánál egyesült április elején Ferdinánd és Móric seregével, hogy közös erővel vívják ki a végső győzelmet a tartományába visszahúzódó János Frigyes felett. Az egyesült sereg szemléjén a magyar huszárok is felvonultak a császár előtt, ennek kapcsán teszi azt az érdekes megjegyzést Avila, hogy a magyarok azért vannak jóban a spanyolokkal, mivel úgy tartják, hogy mindkét nép a szkíták leszármazottja. Sőt a magyarokat rendkívüli módon magasztaló Avila a későbbiekben azt is megjegyzi, hogy mivel a németekkel korábban sokat ellenségeskedtek hazánkfiai, ezért inkább spanyol hadijelvények alatt vonultak a csatába.[65] A hozzávetőlegesen 26 ezer főből álló sereg Eger felől indult tehát, részben az 1546. októberi hadjárat útvonalát követve Wittenberg irányába.[66] Nyáry Ferenc betegsége miatt kénytelen volt hazautazni, a huszárok feletti irányítást innentől Bakics Péter vette át.[67]

Közben János Frigyes sikeres vezére, Wilhelm Thumbshirn eredményesen ostromolta Chemnitzet (április 3.), még a választó Meißent (április 5.), Großenhaimot (április 8.) és Freyberget (április 16.) foglalta el.[68] Amikor viszont János Frigyes értesült róla, hogy a császáriak egyesült serege megindult ellene, Drezda ostromát félbehagyva, csapatait három részre osztva, hátrálni kezdett maradék tízezernyi emberével, hogy jól védhető városaiban (Torgau, Wittenberg) sáncolja el magát.[69] Erősen reménykedett abban, hogy az általa felkelésre buzdított, lázadó cseh rendek a segítségére fognak majd sietni.[70]

A két szemben álló erőt az Elba folyó választotta el egymástól. Miután egy nappal korábban a Meißen túlpartján lévő állásaikat feladták, a választó április 24-én Mühlberg közelében táborozott le (3. térkép).[71] A közeledő császári csapatok előőrseként, a reggeli ködös időt kihasználva, a huszárok egy része kilovagolt a folyó mente felderítésére.[72] Ekkor döbbent rá a két tábor arra, hogy milyen közel vannak egymáshoz. János Frigyes, aki éppen a vasárnapi istentiszteleten vett részt, eleinte úgy vélte, hogy Móric általa alábecsült csapataival áll csak szemben, amikor azonban felismerte a valós veszélyt, felgyújtatta a hajóhidat, és vissza-

65 *„Cum Hispanis arctam familiaritatem et necessitudinem contrahunt, quos communem secum a Scythis originem dicere praedicant." „Hungari enim id in bello palmrium obtinent, ut hostem in fugam conversum maiori quam caeterae nationes cupiditate et arte persequantur. Ii, dum procurrerent, Hispaniam tesseram proclamarun, quod Imperii nomen veteris odii stripe radicitus nondum evulsa, gentis illius auribus non multum applaudat."* Avila et Zunniga, 1550. 106v., 120v–121r.; Károlyi, 1877. 841.

66 Turba, 1892. 224.

67 Thallóczi,1885. 21.

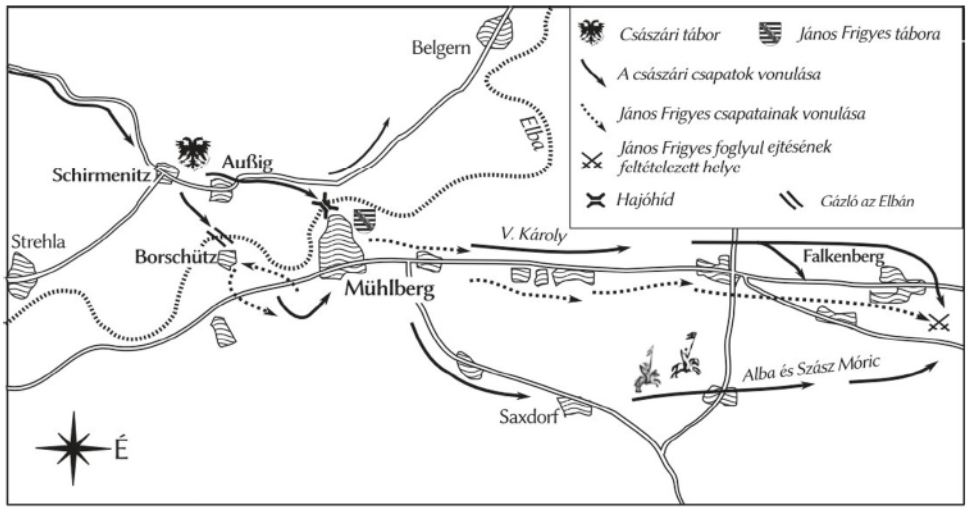
68 Distel, 1894. 166–167.; *Die Kriegschronik,* 2011. 20.

69 Herzog, 1845. 234.; Avila et Zunniga, 1550. 110v.

70 Wittenbergben jelentős készletek voltak felhalmozva. Bugenhagen, 1547. [7]. János Frigyes és a csehek együttműködéséről tanúskodik például az a levél, amelyet 1547. április 6-án küldött az alsó-lausitzi rendeknek. Neumann, 1848. 62–64.

71 Turba, 1892. 229.

72 Bertram, 1865. 59.

3. térkép. A mülhbergi csata, 1547. április 24.
A szerző munkája az alábbi térkép alapján: Gebuhr, 2011. 492.

vonulást rendelt el. A császár spanyoljai bátran, de hiábavalóan próbálták a tüzet megfékezni és átkelni a folyón, úgy tűnt, a szász választónak sikerül a menekülés.

Ekkor vezettek Alba herceghez, majd V. Károly elé egy mühlbergi polgárt, bizonyos Bartholomäus Strauchmannt.[73] Strauchmann, miután János Frigyes emberei elkobozták két lovát, a másik kettőt mentve a folyó északi partján lévő Mühlbergből (a város egyébként Szász Móric birtoka volt) dél felé menekült éppen, amikor a huszárok kezére került. Amint a császár megtudta tőle a helyiek által jól ismert gázló helyét, rögtön támadást rendelt el. A gázlón, a mai Außig és Paußnitz falvak környékén, villámgyorsan ezer lovas vágtatott át, akik részben az ellenség üldözésére indultak, részben biztosították a sereg további részeinek átkelését. A gázlónál és a részben lerombolt hajóhídnál egyszerre két helyen keltek át a császáriak.[74]

Mülhberg helytörténeti krónikájának 19. századi összeállítója szerint az ellenséget üldöző spanyolokkal és németekkel együtt harcoló, vegyes huszárcsapat támadásának háromezer fő esett áldozatul, míg az üldözők vesztesége csupán ötven főt tett ki.[75] Az ellenség menekülő vezéreinek többsége fogságba esett, így járt a szász választó, János Frigyes is, akit egy pécsi magyar huszár, Luka József tartóztatott fel.[76] A protestánsok vezére vitézül ellenállt, a huszár több sebet is ejtett rajta. Közben több olasz és spanyol lovas is a helyszínre érkezett, de végül csak egy német lovagnak, Thilo von Throtának volt hajlandó megadni magát a büszke fejedelem. Az elfogott fővezér idősebb fia, ifj. János Frigyes (1529–1595) szerencsésebb volt, őt is egy huszár sebezte meg, de neki végül testvérével együtt sikerült

73 Bertram, 1865. 60.
74 Ferdinánd levele szerint, amelyet 1547. április 25-én írt a cseh főudvarmesternek, a magyar huszárok keltek át elsőként az Elbán: „unser Hussaren uber die Elbe gebrocht". Neumann, 1848. 71–72.
75 Bertram, 1865. 61. Istvánffy szintén ötvenfőnyi veszteséget említ: Istvánffy, 2009. 119.
76 Istvánffy, 2009. 118.

elszöknie Wittenbergbe.[77] Bár János Frigyes elfogását többen is maguknak tulajdonították, számos forrás – Istvánffy és Tinódi, továbbá egy I. Ferdinánd által kiállított irat – tanúskodik arról, hogy Luka József volt, aki az ellenség fővezérét térdre kényszerítette.[78]

Károly császár tisztában volt vele, hogy a magyarok kimagasló eredményeket értek el a háború során, döntő szerepük volt a győzelmeket megnyitó adorfi, majd a végső mühlbergi csatában is. Éppen ezért még a seregek szétoszlása előtt aranyláncokkal jutalmazta meg a huszárok vezéreit és alvezéreit, a többieket pedig a zsoldon felül kisebb-nagyobb összegekkel. A távozók nevében Pethő János tartott beszédet magyar nyelven, amelyet Oláh Miklós, Ferdinánd kancellárja tolmácsolt a császárnak.[79]

Néhány hét múlva az evangélikus Róma, Wittenberg harc nélkül megnyitotta kapuit a császár előtt, János Frigyes pedig május 19-én a wittenbergi kapitulációban kénytelen volt elismerni a vereséget.[80] A császár öröme a diadal miatt határtalan volt, és később, a hatalomról való lemondását követően is szívesen olvasgatta Avilának a háború történetéről írt munkáját.[81] A schmalkaldeni szövetség nem minden tagja tette le azonban a fegyvert. Magdeburg, Bréma továbbra is ellenállt, Thumbshirn pedig, aki csapataival március és április folyamán a cseh határ menti területeket szállta meg, május 23-án az északnémet városok segítségével győzelmet aratott Drakenborgnál Braunschweigi Erik felett.[82] A császár környezetében erősen aggódtak, hogy mi lesz, ha a győztesek egyesülnek Hesseni Fülöppel, Ferdinánd ugyanis hazaindult a cseh lázadás leverésére, Móric pedig, miután megkapta a választófejedelemséget, megtagadta, hogy mostohaapja, Fülöp ellen fegyvert fogjon. A hesseni tartománygróf azonban a megadás mellett döntött, június 19-én Halléban meghódolt a császár előtt.[83]

Protestáns prágai tavasz

A szervezkedő protestáns cseh rendek viszont „jó" időzítéssel akkor kapcsolódtak volna be aktívan a háborúba, amikor annak kimenetele gyakorlatilag már eldőlt. A csehek már a háború előkészítő szakaszában folyamatosan járultak követeléseikkel Ferdinándhoz. Nagy nehezen lehetett csak közülük a vogtlandi hadjárathoz katonákat találni, azok sem akartak harcolni, Nyáry Ferenc tanácsára rövidesen haza is

77 Bertram, 1865. 62.

78 Hall város krónikája is a császári huszároknak tulajdonítja a választó foglyul ejtését. *„Herzog Johann Friedrichn ist des pericht worden und hat sich auf die flucht geben, aber übereilt worden von den kayserischen hussärn auff Locherhaidt."* Schweyger, 1867. 113.; Wenczel, 1855.

79 Avila et Zunniga, 1550. 135v.; Istvánffy, 2009. 119. Tinódi, 1984.

80 A város békés átadásának körülményeit protestáns nézőpontból Bugenhagen örökítette meg már idézett művében.

81 Károlyi, 1877. 643–644.

82 Turba, 1892. XXIV.; Wild, 1938. 122–123.

83 Turba, 1892. XXV.

bocsátották őket.[84] Hiába végeztetett ki az uralkodó decemberben egy engedetlen tartományi elöljárót, 1547 januárjában ismét megtagadták Ferdinánd király parancsát további csapatok felállítására.[85]

1547 februárjában az addigi dacos ellenállásból tevékeny rebellió lett, 15-én az elégedetlenek egy rendi konföderációt hoztak létre, amelynek célja a királlyal szembeni, akár katonai fellépés volt.[86] Bár Morvaország és Szilézia csekély mértékben vett csak részt a szervezkedésben, Csehországban akkora volt az elégedetlenség, hogy egy esetleges, a schmalkaldeniektől elszenvedett vereség hírére általános felkelést tört volna ki.[87] 1547. március 22. és április 25. között a király beleegyezése nélkül országgyűlésre gyűltek össze Prágában az elégedetlenkedők (kétezer nemes és lovag, valamint több királyi város követe). A rendek célja követeléseikkel a királyi hatalom lényeges gyengítése volt (57 törvénycikkelyt fogadtak el ezzel kapcsolatban).[88]

A mühlbergi diadal hírére azonban a csehek elszántsága jelentősen csökkent. Míg a többség megadta magát a hazatérő királynak, a fővárosnál gyülekező hadak megkísérelték az ellenállást, bezárták Prága kapuit a közeledő királyi csapatok előtt. Tinódi szerint a Bakics vezette huszárok, kiegészülve ezer morva katonával, indultak meg a felkelés leverésére, még egyszer nagy szolgálatot téve a királynak. A gyengén felfegyverzett felkelőket útközben vagy levágták, vagy megfutamították, majd a városhoz érve a folyón átgázolva bejutottak Prágába. Ezután már könnyű volt a csehek lázadását elfojtani.[89] A huszárok hatékonyságát növelte, hogy V. Károly komoly erőt képező segédcsapatot küldött Gian Giacomo Medici vezetésével a csehek elleni segítségül Ferdinándnak, aki így 1547. július 6-án bevonulhatott Prágába.[90]

A király büntetésből súlyosan csorbította a felkelésben részt vett városok jogait és kiváltságait. Földjeiket és bányáikat elvesztették, fegyvereiket be kellett szolgáltatniuk, az eredetileg három évre kivetett söradót pedig örök időre meghosszabbították. A lázadás közvetlen haszna lett, hogy az azt támogató városok büntetéséből háborús költségeit fedezhette az udvar. A néhány, katolikusnak megmaradt város viszont mentesült a büntető intézkedések hatálya alól.[91]

Bár a megtorlás során harmincöt nemest is elítéltek, végül csupán négy főt végeztek ki a lázadók közül 1547. augusztus 22-én. Szeptemberben a városok kiváltságainak egy részét visszaadta Ferdinánd, és a soron következő országgyűlésre is meghívta őket.[92] A király elismertette a rendekkel örökös királyságát, uralkodói szuverenitását. Cseh helytartójának Tiroli Ferdinándot nevezte ki, aki hamar

84 Tinódi, 1984. 339.; Istvánffy, 2009. 116–117.
85 Sutter Fichter, 1986. 158. Neumann, 1848. 4.
86 Sutter Fichter, 1986. 158.
87 Neumann, 1848. 2.
88 *Die böhmischen Landtagsverhandlungen*, 1880. 150–160.; Winkelbauer, 2003. 83.; Sutter Fichter, 1986. 158.
89 Tinódi, 1984. 348–349.
90 Sutter Fichter, 1986. 158.; Avila et Zunniga, 1550. 134v.
91 Istvánffy, 2009. 123.; Winkelbauer, 2003. 84.; Neumann, 1848. 81.
92 Winkelbauer, 2003. 84.

népszerűségre tett szert, még az adóbevételek nyugodt körülmények között való emelkedését is el tudta érni.[93] A cseh helyzet konszolidálása a továbbiakban biztosította a török elleni védekezéshez nélkülözhetetlen anyagi forrást.

*

A magyar történeti emlékezet valamiért hajlamos mítoszokba temetkezve arra méltatlan személyeknek juttatni a dicsőség koszorúját, miközben teljesen elfelejti, mellőzi azokat a hősöket, akikre méltán büszke lehetne. A 16. század harmincas–negyvenes éveiben, miközben a Magyar Királyság jelentős része már a török iga és a polgárháború terhétől szenvedett, addig a Lajtától nyugatra a reformációtól megosztott birodalmi rendeket az első nagy európai vallásháború foglalta le. Ebben a háborúban I. Ferdinánd hívására 1000–1500 főnyi magyarországi huszárcsapat vett részt. Adorfnál kivívták az első győzelmet a háború alatt, ami által út nyílt Vogtland meghódítására, kifosztására, és ezáltal a schmalkaldeni szövetség erejének megosztására. A nagyrészt magyarok által kivívott győzelem révén tudtak egyesülni a császári csapatok Eger városánál, és többszörös túlerőben tudtak megindulni a szétszóródott protestáns csapatok ellen. János Frigyes seregét végül Mühlbergnél verték szét, ahol a felderítő huszárok révén találták meg a gázlót, amelyen keresztül a hadsereg meg tudta közelíteni az ellenséges hadakat, mielőtt azok jól megerősített városokba vonulhattak volna vissza, és szintén egy huszár, nevezetesen Luka József volt az, aki elfogta és megsebesítette János Frigyest, a szövetség fejét. A magyarok vitézsége és elrettentő híre a háború kimenetelét alapjaiban határozta meg. Hazafelé menet a „protestáns prágai tavaszba" ütköztek a csapatok, így itt is segítettek királyuknak leverni a felkelőket.

A schmalkaldeni háborúban való részvételnek fontos következményei voltak a Magyar Királyság számára is. A huszárság itt szerzett külhoni népszerűségének is köszönhetőek a Tiroli Ferdinánd főherceg és Szász Móric által tartott huszártornák,[94] ahol a rendező főúr személyes hírverése mellett a törökellenes propaganda is megjelent, a viadalok a törökverő hős mítoszának kialakítását is elősegítették, és ezzel együtt a Magyar Királyság mint a Habsburgok legfontosabb országa is előtérbe került.[95] Jelenlegi ismereteink szerint ezeken a tornákon tűnt fel először a magyarokat jelképező piros-fehér-zöld színösszeállítás tudatos használata állami reprezentációs szinten.[96] A huszárkapitányoknak emellett az udvari politikában is megmaradt a késő középkori szerepük, beépültek a bécsi udvarba, ezáltal valame-

93 Avila et Zunniga, 1550. 163.

94 Mindkét huszárrajongó nagyúr a magyarországi törökellenes harcokban is megtapasztalta a könnyűlovas harcmodor sajátosságait, előnyeit: Móric az 1542-es hadjáratban, Ferdinánd pedig Szigetvár és környéke 1556-os felmentésében.

95 Az udvari huszárok reprezentációs szerepéről: Pálffy, 2010. 341–342. A huszártornák szimbolikus és reprezentációs jelentőségével újabban Gulyás Borbála foglalkozott több tanulmányában: Gulyás, 2010; Gulyás, 2012.

96 A 16. század második felének huszártornáiról számos korabeli színes ábrázolás található az alábbi katalógusban: Auer–Seipel, 2005.

lyest ők is biztosították a Mohács előtti magyar királyi udvar folytonosságát az új központokban.[97]

A schmalkaldeniek feletti győzelmet nem követte Szent Bertalan-éjszaka, V. Károly a háború előtt is a kiegyezésre és nem ellenségeinek fizikai megsemmisítésre törekedett. Bár a birodalom felekezeti, katolikus egységét nem sikerült visszaállítani,[98] a háborúban elért eredményeknek is köszönhetően újult erőre kapott a katolikus egyház Közép-Európában, és megerősödött I. Ferdinánd pozíciója, így le lehetett rakni azokat az alapokat, amelyek lehetővé tették a török későbbi kiűzését.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Albèri
1859 Relazione di Lorenzo Contarini Ritornato Ambasciatore da Ferdinando Re de' Romani l'Anno 1548. In: Albèri, Eugenio: *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato. I. I. Di clio*, Firenze, 1859. 369–469.

Avila et Zunniga
1550 Avila et Zunniga, Ludovicus ab: *Commentariorum de bello Germanico, à Carolo V. Caesare Maximo gesto, libri duo*. Antverpiae, 1550.

Bugenhagen
1547 Bugenhagen, Johannes: *Wie es vns zu Wittemberg in der Stadt gegangen ist in diesem vergangen Krieg*. Wittemberg, 1547.

Çuñiga
1853 Çuñiga, Luis de Avila y: *Geschichte des Schmalkaldischen Krieges. Mit Zusätzen und Erläuterungen*. Berlin, 1853.

Die böhmischen Landtagsverhandlungen
1880 *Die böhmischen Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlusse vom Jahre 1526 an bis auf die Neuzeit, (1546–1557)*. Hrsg. von Königlich Böhmisches Landesarchiv. Prag, Bd. II. 1880.

Die Kriegschronik
2011 *Die Kriegschronik. Sachsen mit Erzgebirge nach dem Originale der „Deutschen Kriegschronik" des Erzgebirgschronisten Magister Christian Lehmanns*. Hrsg. v. Heidler, Hendrik. Norderstedt, 2011.[3]

Druffel
1873 Druffel, August von: *Briefe und Akten zur Geschichte des sechzehnten Jahrhunderts*. Bd. I. München, 1873.

Godoi
1548 Godoi, Giovanni de: *Comentari della guerra fatta nella Germania da Carlo Quinto imperadore... alla insegna di San Giorgio*. Vinegia, 1548.

97 Pálffy, 2003. 45–59.
98 Winkelbauer, 2003. 370.

Hecker
1874 Hecker, Paul: Die Korrespondenz der Stadt Augsburg mit Karl V. im Ausgang des schmalkaldischen Krieges. In: *Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben und Neuburg*, 1. (1874) 257–309.

Hortleder
1645 Hortleder, Friedrich: *Der Römischen Keyser- vnd Königlichen Maiestetē, ... Von Rechtmässigkeit, Anfang ... deß Teutschen Kriegs ... 2. Von Rechtmässigkeit, Anfang, Fort- und endlichen Außgang deß Teutschen Kriegs ...* Gota, 1645.

Istvánffy
2009 *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*. Sajtó alá rend.: Benits Péter. Bp., 2009.

Quellen zur Geschichte Karls V.
1990 *Quellen zur Geschichte Karls V. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit*. Bd. XV. Hrsg. v. Kohler, Alfred. Darmstadt, 1990.

Rabe–Stratenwerth
Rabe, Horst–Stratenwerth, Heide: *Die politische Korrespondenz Kaiser Karls V. und ihre wissenschaftliche Erschließung*. In: POLKA Web. URL: http://karl-v.bsz-bw.de/

Schweyger
1867 *Franz Schweyger's Chronik der Stadt Hall, 1303–1572*. Hrsg. v. Schönherr, David. Innsbruck, 1867. (Tirolische Geschichtsquellen, I.)

Tinódi
1984 Tinódi Lantos Sebestyén: Első Károl császár hada Saxóniába, ott kúrfirstnak megfogása 1546. In: Uő: *Krónika*. Bp., 1984.

Turba
1892 Turba, Gustav: *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe*. Hrsg. von der Historischen Commission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Bd. II. Wien, 1892.

Zwichem
1877 Zwichem, Viglius van: *Tagebuch des Schmalkaldischen Donaukrieges*. Hrsg. v. Druffel, August von. München, 1877.

2. Szakirodalom

Auer–Seipel
2005 Auer, Alfred–Seipel, Wilfried: *Wir sind Helden. Habsburgische Feste in der Renaissance: eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien; Schloss Ambras, Innsbruck, 10. Juni – 31. Oktober 2005*. Wien, 2005.

B. Szabó
2008 B. Szabó János: Lehet-e helye rablóknak a nemzeti mitológiában? Megjegyzések az egykori huszár-vita margójára. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 121. (2008) 2. sz. 455–461.
2010 B. Szabó János: *A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról*. Bp., 2010.

Baumgarten
1876 Baumgarten, Hermann: Zur Geschichte des Schmalkaldischen Krieges. In: *Historische Zeitschrift*, 36. (1876) 26–82.

Bertram
1865 Bertram, Carl Robert: *Chronik der Stadt und des Closters Mühlberg*. Torgau, 1865.

Brandi
1964 Brandi, Karl: *Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches*. München, 1964.[7]

Distel
1894 Distel, Theodor: Thumbshirn, Wilhelm. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 38. München, 1894. 166–167. URL: http://www.deutsche-biographie.de.

Gebuhr
2011 Gebuhr, Ralf: Mühlberg/Elbe. In: *Militärgeschichtliches Handbuch Brandenburg-Berlin*. Berlin, 2011. 490–493.

Guitman
2013 Guitman Barnabás: Az apokalipszis lovasai Szászországban, avagy a schmalkaldeni háború magyar vonatkozásairól. In: *Miles Christi évkönyv*. Szerk.: Pánczél Hegedűs János. Bp., 2013. 269–281.

Gulyás
2010 Gulyás Borbála: Huszárok Prágában és Innsbruckban, törökök Drezdában – huszártornák a 16. századi Európában. In: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Szerk.: G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp., 2010. 273–290.
2012 Gulyás Borbála: A török elleni harc megjelenítése a Habsburgok udvari ünnepségein a 16. században. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk.: Ács Pál–Székely Júlia. Bp., 2012. 249–264.

H. Németh
1997. H. Németh István: Kassai katonák és polgárok a XVI. században (A hadsereg társadalmi és közigazgatási hatásai egy kereskedőváros életében). In: *Levéltári Közlemények*, 68. (1997) 1–2. sz. 143–197.

Haug-Moritz
2014 Haug-Moritz, Gabriele: A birodalom, a birodalmi államjog és a protestánsok. In: *Világtörténet*, 36. (2014) 2. sz. 191-202.

Haug-Moritz–Schmidt
1999 Haug-Moritz, Gabriele–Schmidt, Georg: Schmalkaldischer Bund. In: *Theologische Realenzyklopädie*. Bd. 30. Berlin–New York, 1999. 221–228.

Heidrich
1896 Heidrich, Paul: *Der geldrische Erbfolgestreit 1537–1543*. Kassel, 1896.

Herzog
1845 Herzog, Emil: *Chronik der Kreisstadt Zwickau. 2. Jahresgeschichte*. Zwickau, 1845.

Károlyi
1877 Károlyi Árpád: Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. In: *Századok*, 11. (1877) 7. sz. 642–654., 10. sz. 841–854.

Kohler
2008 Kohler, Alfred: *Expansion und Hegemonie. Internationale Beziehungen (1450–1559)*. Paderborn, 2008. (Handbuch der Geschichte der internationalen Beziehungen, 1.)

Ladurner
1864 Ladurner, P. Justinian: Der Einfall der Schmalkalden in Tirol im Jahre 1546. In: *Archiv für Geschichte und Altertumskunde Tirols*, 1. (1864) 149–291.

Looz-Corswarem
1959 Looz-Corswarem, Otto Graf von: Egmont, Maximilian von Büren und Leerdam. In: *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 4. Berlin, 1959. 340–341. URL: http://www.deutsche-biographie.de.

Neumann
1848 Neumann, Theodor: *Beiträge zur Geschichte des Schmalkaldischen Krieges, der Böhmischen Empörung von 1547, sowie des Pönfalles der Oberlausitzischen Sechsstädte in demselben Jahre.* (Aus dem N. Lausitz. Magazin 1847 besonders abgedruckt.) Görlitz, 1848.

Pálffy
2003 Pálffy Géza: A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában. In: *Történelmi Szemle*, 45. (2003) 1–2. sz. 45–59.
2010 Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* Bp., 2010. (História könyvtár. Monográfiák, 27.)

Roth
1928 Roth, Friedrich: Zur Lebensgeschichte des Augsburger Stadtadvokaten Dr. Claudius Pius Peutinger (1509–1552). Fortsetzung. In: *Archiv für Reformationsgeschichte*, 31. (1928) 162–255.

Schmidt–Westphal
1999 Schmidt, Georg–Westphal, Siegrid: Schmalkaldischer Krieg (1546–1547). In: *Theologische Realenzyklopädie*. Bd. 30. Berlin–New York, 1999. 228–231.

Schmidt
1969 Schmidt, Heinrich: Heinrich der Jüngere. In: *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 8. Berlin, 1969. 351–352. URL: http://www.deutsche-biographie.de.

Schorn-Schütte
2000 Schorn-Schütte, Luise: *Karl V. Kaiser zwischen Mittelalter und Neuzeit.* München, 2000.

Sutter Fichtner
1986 Sutter Fichtner, Paula: *Ferdinand I. (1503–1564). Wider Türkennot und Glaubensspaltung*. Graz–Wien–Köln, 1986.

Szántó
1985 Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*. II. köt. Bp., 1985.

Thallóczi
1885 Thallóczi Lajos: *Csömöri báró Zay Ferencz 1505–1570*. Bp., 1885.

Thomä
1992 Thomä, Siegfried: *Der Schmalkaldische Krieg 1546/47 im Vogtland. Adorf unter der Geissel der Hussauer.* Aalen, 1992.

Vogler
1992 Vogler, Bernard: Die deutschen, schweizerischen und skandinavischen Gebiete. In: *Die Zeit der Konfessionen (1530–1620/30).* Hrsg. v. Venard, Marc–Smolinsky, Heribert. Freiburg im Breisgau, 1992. (Die Geschichte des Christentums, 8.) 391–446.

Voigt
1874 Voigt, Georg: Die Geschichtsschreibung über den schmalkaldischen Krieg. In: *Abhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften.* XVI. *Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften.* Bd. VI. Leipzig, 1874. 567–758.

Wartenberg
1988. Wartenberg, Günther: Johann Friedrich von Sachsen (1503–1554). In: *Theologische Realenzyklopädie.* Bd. 17. Berlin–New York, 1988. 99.

Wenczel
1855 Wenczel Gusztáv: Luka József, XVI. századi magyar vitéz. In: *Vasárnapi Újság,* 1855. április 22.

Wild
1938 Wild, Erich: Das Vogtland im Schmalkaldischen Kriege. In: *Mitteilungen des Vereins für Vogtländische Geschichte und Altertumskunde,* 41. (1938) 1–135.

Winkelbauer
2003 Winkelbauer, Thomas: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*. Bd. I. Wien, 2003.

BARNABÁS GUITMAN

CHAPTERS FROM THE HISTORY OF THE SCHMALKALDIC WAR

The paper summarizes the antecedents and the history of the Schmalkaldic War (1546–1547). In 1545–1546 Emperor Charles V considered that favourable circumstances made it possible for him to discipline the Protestant estates of his empire. The occupation of Geldern (1543), the peace reached with the French (1544) and the Turks (1545),considerable financial and military aid from the Pope as well as unsuccessful negotiations with the Protestants incited him to enforce denominational peace and political unity in the empire by arms. Between July and October 1546, along the Danube the opposing parties intended to exhaust each other. The attack by Ferdinand, King of Hungary and Bohemia and Maurice, Duke of Saxony in November 1546 in Saxony divided the unity of the Schmalkaldenic League. In April 1547 the united imperial troops took John Frederick, Elector of Saxony captive. Although the emperor could not restore religious unity, due to the successes of his army, the Reformation, spreading irresistibly until then, lost its momentum. It became possible for the Catholic Church to reorganize itself in Central Europe. The appeasement of the rebelling Bohemian estates, seeking alliance with John Frederick, stabilized Ferdinand's position in the Danubian Monarchy, who thus could devote significant financial sources to the defence against the Turks in the Hungarian Kingdom.

HÁMORI NAGY ZSUZSANNA

Franciaország és a Német-római Birodalom a 17. században

Francia diplomáciai és területszerző törekvések

A kora újkori Francia Királyság és a Német-római Birodalom közötti konfliktusok leírásához nem alkalmazható az a – köztudatban talán máig élő – paradigma, amely a nemzetállamok korának felfogását tükrözi, és a német, illetve a francia „nép"[1] több évszázados „ősi ellenségeskedéseként" *(Erbfeindschaft)*[2] tekint az európai történelemre. Franciaország uralkodói a 16–17. században nem a németek, mint (akkoriban még nem is létező) nemzet, hanem egy dinasztia, a Habsburg-ház európai hegemóniája ellen folytattak elhúzódó háborút. Ennek német-római vonatkozásával kapcsolatban két dolgot érdemes figyelembe venni: egyrészt a különböző német fejedelemségekkel a francia diplomácia szoros kapcsolatot ápolt, így a 17. század során francia támogatással többen küzdöttek a császár ellen. Másrészt az Ausztriai-ház osztrák ágával, azaz a német-római császárral való konfliktus csak a 17. század második felére éleződött ki, miután a spanyol Habsburgok kiestek a hatalmi vetélkedésből (pireneusi béke, 1659), valamint annak következtében, hogy a császár magyar királyként a törökellenes háborúk révén keleti irányban hatalmas területeket foglalt el, illetve vissza az 1680-as évektől. Franciaországnak a különböző német fejedelemségekkel kapcsolatos politikáját tehát fontos megkülönböztetni a német-római császári címet viselő osztrák Habsburgokhoz való viszonyulásától, míg ez utóbbi, dinasztikus kérdésben nem szabad elfelejtkezni a spanyol–osztrák különbségtételről sem.

E szerteágazó témán belül azt szeretném bemutatni, hogyan éleződött ki az ellentét Franciaország és az Ausztriai-ház német-római császári címet viselő osztrák ága között a 17. században. A szembenállás a német–római császárral a harmincéves háború kezdetén mintegy önkéntelenül, a spanyolokkal folytatott küzdelem tükrében, majd egyre erőteljesebben és önállóan jelent meg. Franciaország az európai konfliktusból a császár kárára Elzász és Lotaringia területén szerzett nyereségekkel került ki, majd a továbbra is enklávékkal szabdalt keleti határterületén

1 Werner, 1992. 271–384. *„Parmi ces solidarités, on dira que certaines [...] peuvent être qualifiées comme étant de type »ethnique« ou »national«, qu'il sagisse d'un sentiment qui lie quelques individus à un échelon purement local ou d'un sentiment de solidarité de plus large portée."* Ezeket a regionális vagy nemzeti érzelmeket azonban más szinten kell keresni a korszakban, mint ahogy azt manapság gondolnánk. Babel–Moeglin, 1997. 9.

2 Werner, 1995. 30–31., illetve az ezeken az oldalakon lábjegyzetekben felsorolt szakirodalom.

elsősorban jogi és katonai megoldásokkal válaszolt az új kihívásokra, amelyek révén egyre nagyobb arányban tudta uralma alá vonni a Német-római Birodalommal szomszédos két tartományt. A megerősödő Francia Királyság azonban nemcsak újabb területek elfoglalására törekedett, hanem egyenesen arra, hogy a római király megválasztásának folyamatába beleszólhasson, sőt a francia diplomácia Bourbon-házból származó fejedelem megválasztatására is kísérletet tett. E három szempont – a harmincéves háború, a területi kérdések és a császárválasztások körülményeinek – vizsgálata természetesen kizár néhány, a témával kapcsolatban felmerülő egyéb kérdést.[3] Reményeim szerint ugyanakkor egységes gondolatmenetben képes bemutatni, hogy a francia törekvések a 17. században dinasztikus[4] alapokon álltak, határvédelmi és stratégiai szempontokra épültek, valamint a vesztfáliai béke által meghatározott nemzetközi környezetben gyökereztek, így területi államok közötti ellentét megnyilvánulásaiként nem értelmezhetők.

A harmincéves háború és a területi kérdések

A harmincéves háború időszakáig – Franciaország szövetkezéseit leszámítva – a kora újkori konfliktusok általában Európa felekezeti megosztottsága nyomán jöttek létre, a francia diplomáciát azonban a vallási kérdés kevésbé befolyásolta. Franciaország beavatkozása a harmincéves háborúba[5] az Ausztriai-ház hatalma elleni fellépésként fogalmazódott meg, ami a Német-római Birodalom esetében a német szabadságjogok védelmezését jelentette a császár elnyomó törekvéseivel szemben.[6] Az európai konfliktus kezdetén még sor került a protestáns alattvalói lázadásakor francia segítséget kérő német-római császár támogatására, legalább békeközvetítő küldöttséggel.[7]

3 Például hogy milyen harapófogóban volt a francia diplomácia a törökkérdés kapcsán, és hogyan próbálta vallási ügyekben kompenzálni a „Legkeresztényibb Király" a sikeres visszafoglaló háborúkat, amelyeket I. Lipót folytatott Magyarországon. Vagy hogyan változott Franciaország viszonya az egyes német fejedelemségekhez, és hogyan vett részt a Rajnai Ligán keresztül ügyeikben. Továbbá az a rövid együttműködés a francia király és a német-római császár között, amely az 1660-as években volt jellemző, és amelynek során francia csapatok is harcoltak magyar földön az oszmánok ellen (szentgotthárdi csata, 1664), valamint a spanyol örökösödésnek a 17. század közepétől a korszakon végighúzódó kérdése. A tanulmány során ezekre csak érintőlegesen térek ki.

4 *„On peut faire l'hypothèse que c'est là avant tout que se situe la spécificité du sentiment national/régional de l'époque médiévale et moderne: son articulation se fait en liaison étroite avec la définition d'une identité dynastique."* Ezen dinasztikus érzelmek hivatalosak és mesterségesen megkonstruáltak (ceremóniák, historiográfia). Babel–Moeglin, 1997. 10. felteszi a kérdést: létezett-e ennél spontánabb és kevésbé irányított megnyilvánulása a nemzeti/regionális érzelmeknek?

5 Schilling, 1998. 13., 16. A konfesszionalizáció folyamatáról: Schilling, 1992. 205–245. A kora újkori háború mint „Staatsbildungskrieg" megfogalmazásával kapcsolatban lásd: Burkhardt, 2010. 29–48.

6 A francia politika legalábbis ezen a jogcímen vette fel a harcot a Habsburgok ellen 1635 után. Hildesheimer, 2004. 372. Winkelbauer, 2003. 386.

7 Tapié, 1967. 104–105., 109–111. A francia küldöttség iratanyaga megjelent az alábbi kiadásban: *Ambassade*, 1667.

A delegáció egyik tagja, Philippe de Béthune gróf 1620 telén írt véleményében[8] is felbukkan azonban az a retorika, amelynek alapján a francia külpolitika a katolikus Habsburg-ház elleni küzdelmét folytatta a kora újkorban. Különösen fontos jelen tanulmány témája szempontjából, hogy ezen értekezés a német-római császár és cseh alattvalói közötti viszály kapcsán, egészen pontosan a csehek fehérhegyi veresége után született, abban a kontextusban, amikor a francia diplomácia igyekezett II. Ferdinánd és Pfalzi Frigyes, valamint Bethlen Gábor között békét közvetíteni anélkül, hogy bármelyik választott király titulusát elismerte volna. Meglepőnek tűnhet Béthune alábbi érvelése, amely a protestáns Frigyesnek a rajnai választói méltóságába való visszasegítése kapcsán válaszolt a felmerülő kifogásokra, amelyek szerint az államérdek helyett a katolikus vallás nevében a „Legkeresztényibb Király"-nak inkább a protestáns párt gyengítésén kellene munkálkodnia, és nem egy más felekezeten lévő fejedelmet támogatnia a kereszténység védelmezője ellen.[9]

Béthune hangsúlyozza, Franciaország nyugalma és jóléte szempontjából egyaránt veszélyes lehet a két szélsőség, az Ausztriai-ház és a protestáns vallás hatalma közötti ellenségeskedés bármilyen végkimenetele: *„[...] a sürgető rossz arra kötelez, hogy ne titkoljuk, az Ausztriai-ház és a protestáns vallás e két szélsősége között, az egész kereszténységen belül az egyik szemben áll a másikkal: de bármennyire is ellentétesek legyenek egymással, mindkettő még veszélyesebb és még ellenségesebb a nyugalmunkra és Franciaország javára nézve, aki barátainak és szövetségeseinek csak mint az ellensúlyuk tud segítséget nyújtani, valamint erőik és lehetőségeik igazságos egyensúlyában és egyenlőségében, egyik sem tudván akár egy kicsivel is feljebb emelkedni vagy előnyt szerezni a másik fölött, hogy győzelme vagy virágzása ne fenyegetne minket [...]."*[10] Béthune történelmi példákkal, V. Károly császár és I. Ferenc, valamint II. Henrik francia királyok harcaival magyarázza, hogy a jelenlegi királyt is csak a szükségszerűségek késztetnék a protestáns párt támogatására Németországban.[11]

A Német-római Birodalommal és a császárral kapcsolatos vélemény kettősségét osztotta Pierre Brulart de Puisieux külügyi államtitkár is, aki a fehérhegyi csata kapcsán a francia békeközvetítő küldöttségnek írt 1620. december 7-i levelében örömét fejezte ki a protestáns oldal vereségének hírére, ugyanakkor aggodalmának adott hangot az Ausztriai-ház növekvő hatalma miatt.[12] A francia külpolitika

8 Advis envoyé au Roy, peu de temps apres la bataille de Pragues, par Messieurs les Ambassadeurs, et dressé par Monsieur le Comte de Béthune [...]. *Ambassade*, 1667. 348–368.

9 *„[...] ce ne sont là que raisons d'Estat, qu'il leur semble celles de la Religion doivent estre plus fortes. Qu'il ne seroit pas seant à un Prince Tres-Chrestien de nom et d'effet, d'employer son authorité, moins encore ses Armes, pour la deffense d'un autre, de Religion contraire à la Catholique, contre ceux qui en sont, non seulement les Protecteurs en Allemagne, mais par toute la Chrestienté [...]."* Ambassade, 1667. 354.

10 *„[...] le mal pressant oblige à ne le pas dissimuler, entre ces deux extremitez de la puissance de la Maison d'Austriche et celle de la Religion Protestante, par toute la Chrestienté égallement opposée l'une a l'autre: mais si contraires, qu'elles soient entr'elles, plus dangeureses encore et plus ennemies toutes deux de notre repos et du bien de la France, qui ne donne sa seureté a ses Amis et Alliez qu'en leur contre-poids, et en la juste balance et egalité de leurs forces et de leur moyens, ne pouvant l'une se relever tant soit peu ou prendre avantage sur l'autre, que sa victoire ou prosperité ne nous menasse [...]."* Ambassade, 1667. 355.

11 *Ambassade*, 1667. 355–360.

12 *Ambassade*, 1667. 424–425.

ez utóbbi félelme miatt szakadt meg végül a francia békeközvetítő munka II. Ferdinánd és Bethlen Gábor között Hainburgban 1621 áprilisában,[13] hiszen a Bécs körüli tárgyalásokkal párhuzamosan folytak a megbeszélések Madridban a Valtelina-völgyi spanyol jelenlét kapcsán.[14] Ez egyben jelzi azt is, hogy az Ausztriai-ház spanyol ágával folytatott politikától függött a francia viszonyulás a császárhoz, a Német-római Birodalom ügyei ilyen módon nem jelentettek prioritást Párizs számára. Franciaország belpolitikai nehézségei[15] miatt ekkor még attól is messze volt, hogy egyáltalán bekapcsolódjon az európai szintű konfliktusba.

A harmincéves háborúba való nyílt francia beavatkozás akkor vált elkerülhetetlenné, amikor a svédek vereséget szenvedtek Nördlingennél (1634. szeptember 6.), valamint a császár és a szász választó között megszületett a prágai béke (1635. május 30.), amelynek alapján megtiltották a szervezkedést a birodalmi rendek között és feloszlatták a megkötött szövetségeket, de II. Ferdinánd restitúciós ediktumát is felfüggesztették. Ez a rendezés lehetővé tette volna, hogy a császár a spanyol Habsburgok segítségére siessen, ezt megelőzendő 1635 májusában Franciaország hadat üzent Spanyolországnak.[16] A IV. Fülöp spanyol királynak szóló hadüzenetre így abban a pillanatban került sor, amikor a német fejedelemségek és a császár közötti béke formálódni látszott, de paradox módon a hadműveletek az ekkor még egységes és elérhetetlen spanyol területek[17] helyett a Német-római Birodalomban folytak a német szabadságok védelmezése jogcímén. Richelieu fenntartotta a különbéke lehetőségét a Habsburg-ház két ágának szétválasztása érdekében, és csak annyiban tervezett a császár ellen harcolni, amilyen mértékben az részt vesz a madridi politikai játszmákban.[18]

A Német-római Birodalom irányába Lotaringia és Elzász területén keresztül vezetett az út, mind földrajzi, mind politikai értelemben, a Habsburg-ház osztrák ágának elzászi birtokai miatt. A császárt mindvégig támogató IV. Károly lotaringiai herceg ellen már 1633-ban és 1634-ben is felvonult XIII. Lajos hadserege. A hadműveletek eredményeképpen a herceg végleg a császár szolgálatába állt és elhagyta székvárosát, Nancyt, amelyet Franciaország – egész Lotaringiával együtt – annektált.[19] A szintén a hercegségen belül található három püspökség területén,

13 A hainburgi béketárgyalásokra lásd: Pelz, 1914; Hámori Nagy, 2011.

14 Az itteni, status quo alapján kötött megállapodást 1621. április 23-án írta alá a spanyol és a francia fél. Bogdan, 2006. 102.; Poncet, 2005. 30–31.

15 Egy esetleges háború anyagi feltételeinek megteremtésén kívül folyamatos harcban állt az uralkodó, XIII. Lajos és első minisztere, Richelieu bíboros az alattvalók egy részével (például a Chalais-összeesküvés, a hugenották elleni harcok, La Rochelle ostroma vagy Montmorency lázadása). Hildesheimer, 2004; Tapié, 1967; Richelieu, 2002, 2003.

16 Franciaország Hollandiával 1635. február 8-án, Svédországgal április 28-án kötött szövetséget közvetlenül a háborúba lépés előtt. Hildesheimer, 2004. 349–350.; Winkelbauer, 2003. 385–386.

17 Spanyolország direkt megtámadására, illetve erői megosztására csak 1639 után került sor, amikor mind Katalónia, mind Portugália fellázadt a spanyol uralom ellen, francia támogatással. Hildesheimer, 2004. 432–433.

18 Hildesheimer, 2004. 372–376.

19 Az eseményeket részletesen kifejti Galland, 57. fejezet (*Deduction des Raisons du Roy sur tout ce qui s'est passé entre luy et le Duc Charles de Lorraine.*). Fol. 264r–284r. A kézirat legvégén szereplő jegyzet szerint Amszterdamban 1665-ben, Párizsban pedig 1689-ben adták ki a művet, de ezen kiadásoknak nem

Metzben pedig felállt a parlament, hogy a már 1552 óta de facto felettük gyakorolt francia uralom ezzel kézzelfoghatóvá váljon.[20] Elzász tekintetében is hasonló folyamat játszódott le: számos város helyezte magát francia protektorátus alá, hogy elkerülje a spanyol vagy svéd megszállást, míg a Longueville herceg és Guébriant marsall által vezetett francia hadsereg 1639. szeptember 27-én elérte a Rajnát. A stratégiai jelentőségű Breisach várát a francia szövetségben harcoló Szász-weimari Bernát szintén ebben az évben foglalta el.[21]

A Német-római Birodalom belső viszonyait[22] nem tekintve, Elzász tartomány Habsburg-fennhatóság alatt lévő területei voltak a legfőbb vitapontok Franciaország és a császár között a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béketárgyalások során. Elzász és Lotaringia hovatartozása váltotta ki leginkább az utókor, elsősorban a német történetírás neheztelését a francia–német viszonyban,[23] ezért a következőkben részletesebben vizsgálom e területek francia birtokba vételét és annak motivációit a 17. század folyamán.[24] A francia történetírás sokáig a kora újkori francia külpolitika legfőbb mozgatórugójának a gondviselés által rendelkezésre bocsátott természetes határok[25] kitöltését tartotta, különös tekintettel a Rajna mint keleti határvonal elérését Richelieu bíboros célkitűzéseként.[26]

Ez a megközelítés azonban nem fedi a kora újkori valóságot, amelyben megszokott volt a politikai és földrajzi széttagoltság. Richelieu bíboros stratégiájában így a Rajna felső folyása felé való törekvés nem mint a Német-római Biroda-

találtam nyomát a jelenkori könyvtári katalógusokban. Georges Galland könyve apja (Auguste II Galland) és nagyapja (Auguste I Galland) feljegyzéseire és levéltári gyűjtéseire támaszkodik. Erre a Galland család könyvtárában szereplő művek alapján lehet következtetni. Auguste II Galland államtanácsos (1572–1637) többek között Navarrai Henrik (IV. Henrik 1589-től) és XIII. Lajos királyok birtokainak kiváló ismerője volt. Hálásan köszönöm Harai Dénesnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a Galland családról és a Mémoires-ról gyűjtött adatait.

20 Hildesheimer, 2004. 343–347.; Tapié, 1967. 304.; Bérenger, 2000. 175. Galland, 67. fejezet (*Droictz du Roy sur les villes et Esveschez de Metz, Toul et Verdun leurs appartenances et dependances avec quelques considerations pour maintenir l'Etablessement du parlement de Metz.).* Fol. 306r–324r.

21 Hildesheimer, 2004. 425.; Tapié, 1967. 304–305.

22 A mintegy alkotmányozó gesztusként szolgáló vesztfáliai békében a német fejedelemségek elérték, hogy a császár elismerje jogukat a háború indítására és béke kötésére, valamint hogy felségjoggal („Landeshoheit") élhessenek. Malettke, 2001. 113–144.

23 Schönemann, 1998; Duchhardt, 1998.

24 A francia területszerzések és a határokkal kapcsolatos stratégiai elképzelések ismertetésekor egy korábbi előadásomra támaszkodom. Hámori Nagy, 2014.

25 A francia terminológiában a 18. századig kétféle, különböző jelentéstartalmú megjelölés létezett a határok leírására: a *limite* fogalma földrajzi, politikai vagy átvitt értelemben volt használatos, és állandóságot jelölt (például a természet által kijelölt vagy diplomáciai tárgyalások útján megállapított stabil határvonal); a *frontière* fogalma ezzel szemben a háborúval függött össze, és a katonai erőviszonyok szerint változó frontvonalként írható le. A különbségtétel a középkorból eredeztethető, amikor a folyamatosan mozgásban lévő, védekező vagy támadó frontvonal elvált a francia uralkodó szuverenitásának addigi határaitól. Nordman, 1986. 40–41.; Sahlins, 1990. 1423–1451.

26 Schmidt, 1995. 13–14. Gaston Zeller – francia és német kortársaival ellentétben – már 1926-ban amellett érvelt, hogy Richelieu bíboros külpolitikájának célja nem a szisztematikus hódítás és a Rajna elérése volt. A jelenkor történészei általában úgy látják, hogy megszállás helyett befolyási övezetek létrehozása volt a francia külpolitika mozgatórugója a Rajna mentén a vesztfáliai béke körüli időszakban. A vonatkozó szakirodalmat röviden összefoglalja: Braun, 2010. 86–88.

lom és Franciaország közötti állandó határvonal elérésének programja nyilvánult meg. Ehelyett inkább az inspirálhatta a folyó jobb partján fekvő hídfőállások elfoglalását, hogy kapukat nyisson („s'ouvrir des portes"), amelyeken keresztül lehetőség nyílt a beavatkozásra a német ügyekbe.[27] Így Strasbourg a Német-római Birodalom, Versoix Svájc, Saluces pedig Savoya irányába szolgálhatott kapuként, míg egy-egy megfelelően kiválasztott vártól vagy erődítménytől egész tartományok sorsa függött (mint például Elzászé Breisachtól, majd a század végén a Rajna bal partjára való visszahúzódás után az újonnan felépített Neuf Brisachtól). Emellett a harmincéves háború során néhány kulcsfontosságú hely elfoglalása volt a cél, hogy ezekkel a katonai és stratégiai védőbástyákkal olyan diplomáciai védelmi rendszert lehessen kiépíteni, amelyek darabjai mintegy váltópénzként, cserealapként szolgálhattak a tárgyalások alkalmával. A határvidék összességében tehát nem mint zárt vonal, hanem mint átjárható terület jelent meg a francia külpolitikában.[28]

A harmincéves háborút lezáró, hosszú évekig elhúzódó vesztfáliai béketárgyalásokon Franciaország a háború jogán *(„par le droict de la guerre")* Elzászban és Lotaringiában elfoglalt területei megtartására törekedett, amelyeket nem a német fejedelemségektől, hanem a Habsburg-ház osztrák ágától megszerzett nyereségként vagy kárpótlásként fogott fel.[29] E területek megtartását jogosnak ítélte meg a francia diplomácia legalább addig, amíg Spanyolország is franciának tartott területeket vont megszállás alá Flandriában és Itáliában, vagy amíg a császár a Franciaországgal szövetséges német fejedelmek birtokait foglalta el.[30] Kezdetben Richelieu bíboros elképzelése az volt, hogy az Elzászban megszerzett birtokokat visszaszolgáltatja a császárnak a Lotaringiában elfoglalt területek megtartásáért cserébe, vagy legalábbis azon előnyök függvényében, amelyeket a francia korona a békekötéstől nyerhet. 1643. szeptemberi „nagy instrukciójában" azonban, amelyet Richelieu halála után Mazarin bíboros használt fel, már ragaszkodott a meghódított városok megtartásához.[31]

A császári udvar kisebb lépésekben szeretett volna haladni, így az 1643. júliusi instrukciójában még semmilyen engedményt nem tett Franciaország részére. Egyes ultrakatolikus császári tanácsosok pedig úgy gondolták, hogy a pápa közbenjárására a „Legkeresztényibb Király" vissza fogja szolgáltatni az elfoglalt területeket.[32] 1645–

27 E hídfőállásoknak – a legújabb kutatások szerint – gazdasági értelemben is nagy jelentősége volt Franciaország számára. Hildesheimer, 2004. 435.; Nordman, 1986; Nordman, 1998. 94–98.

28 Nordman, 1998. 96–97.; Hildesheimer, 2004. 435.

29 Nr. 5: Hauptinstruktion, 1643 September 30. *Instruktionen*, 1962. 75., 100.; Bély, 2005. 44., 48.

30 *„En rétention pour tousjours des places que sa Majesté tient en Alsace [...] ou au moins pour estre possédées jusques à ce que l'Empereur luy face faire raison de ce que l'Espagne occupe injustement en Flandres et en Espagne et en Italie sur la France."* Hauptinstruktion 1643 September 30. *Instruktionen*, 1962. 75. *„Quant a ce que le Roy tient en Allemagne que sont autant de gages pour containdre la Maison d'Autriche ou leurs adhérans de rendre ce qu'ilz occupent sur les alliéz de la France."* Galland, 69. fejezet (*Les causes de retardement de la paix entre le Roy d'une part et le Roy d'Espagne et l'Empereur d'autre part et les remedes qui si peuvent apporter, par Monsieur Godefroi*). Fol. 327r.

31 Hildesheimer, 2004. 425.; Nr. 2: Vorlage Richelieus 1642 Januar 2 és Nr. 5: Hauptinstruktion 1643 September 30. *Instruktionen*, 1962. 22., 100.; Bély, 2005. 44.

32 Bérenger, 2000. 168., 172. A szerző az *Instruktionen*,1962. 397–406. oldalán közölt császári instrukciót elemezve megállapítja, hogy III. Ferdinánd számára a békekötés még csak a Franciaországgal és Svédországgal való kiegyezést jelentette volna 1643-ban, a birodalom belső ügyeinek rendezése nélkül.

1646-ra azonban – a francia és svéd győzelmeknek köszönhetően – a császári diplomácia végül rákényszerült arra, hogy az osztrák örökös tartományok védelmében felajánlja az elzászi Habsburg-birtokokat Franciaországnak. Jean Bérenger francia történész mindezt azzal magyarázza, hogy III. Ferdinánd fontosabbnak tartotta megvédeni a katolikus vallást és a császári hatalmat a Német-római Birodalmon belül – az Ausztriai-ház érdekeinek és a birodalom területi egységének kárára is.[33]

A vesztfáliai békében így végül a francia uralkodóra szálltak – teljes szuverenitásban és nem császári hűbérként – a korábban az osztrák Habsburgok tiroli ágát illető jogok és birtokok az Alsó- és Felső-Elzász tartományi grófságban (*„Landgrafschaft”*) és Breisach városában, Sundgauban, illetve az úgynevezett Dekapolisz, azaz tíz város szövetsége feletti védnökséghez (*„Vogtei”*) kapcsolódóan, míg Strasbourg továbbra is a birodalom része maradt. Ugyanígy francia fennhatóság alá került immár *de jure* a Lotaringia területén található három püspökség, Metz, Toul és Verdun, ennek következtében a császári oldalt választó Lotaringiai IV. Károly ellen stabil támaszpontokat lehetett kiépíteni. 1648 azonban csak egy állomása volt annak a hosszabb folyamatnak, amelynek során a 18. század elejére Franciaország megszerezte a teljes tartományok feletti szuverenitást, hiszen Elzász és Lotaringia feudális berendezkedése, valamint a vesztfáliai békeszerződésben használt fogalmak homályos volta lehetővé tette a későbbi hódításokat.[34]

Bourbon–Habsburg küzdelem a 17. század második felében

A vesztfáliai béke után Franciaország tovább folytatta terjeszkedését keleti határterületén a Német-római Birodalom felé. Ezenkívül, mint a békét garantáló egyik hatalom, jogalapot szerzett arra, hogy beavatkozzon a fejedelemségek és a császár közötti konfliktusokba a birodalom nyugalmának megőrzése érdekében.[35] E két szempont alapján folytatom a továbbiakban a francia területszerzések elemzését Elzász és Lotaringia területén, valamint kitérek arra, hogyan próbálta befolyásolni a Mazarin bíboros által vezetett francia diplomácia a német fejedelmeket I. Lipót császárrá választásakor 1657-ben, majd hogyan alakult XIV. Lajosnak a császári sógorához fűződő viszonya a 17. század végéig.

A vesztfáliai béke révén egy-egy terület vagy város a saját hagyományai által meghatározott függőségi viszonyokkal együtt cserélt gazdát, így a határvidékeken enklávék bonyolult szövedéke alakult ki. Ezt a helyzetet nehezítette a békeszerződésben használt fogalmak többféle, földrajzi és politikai értelmezési lehetősége is. A hűbéri lánc által kijelölt határok *(limites)* a múltba nyúltak vissza, egy adott terület lakói pedig jól és pontosan ismerték a függési viszonyok által behatárolt teret.[36] E középkorba visszanyúló bonyolult viszonyrendszer élén a Habsburg-ház osztrák

33 Bérenger, 2000. 174–175.
34 Bérenger, 2000. 176–177. Sonnino, 1988. 226.; Bély, 2005. 48. Bluche, 1987, 106.; Winkelbauer, 2003. 392–393.
35 Schmidt, 1995. 18.
36 Bély, 2007. 12–13.; Nordman, 1986. 44–45.

ága helyett immár a francia királyt kellett szuverénnek elismerni az előző fejezet végén említett területeken és helységekben. A francia uralkodó ugyanakkor törekedett arra, hogy ezeken kívül újabb várak és tartományok kerüljenek a fennhatósága alá: egyrészt katonai úton, másrészt az úgynevezett újraegyesítések révén.

Lotaringia és Elzász lakosai számára a dinasztikus kötődésnek regionális identitásképző szerepe volt a középkortól kezdve, előbbi esetében főképp a lotaringiai hercegek, utóbbi esetében a Habsburg-ház iránt.[37] A vizsgált korszakban Lotaringiai IV. Károly rendszeresen a császár szolgálatába állt, emiatt azonban – hiába próbált a császártól és a birodalmi rendektől segítséget kérni[38] – hercegsége többször francia megszállás alá került 1641–1661, valamint 1670–1697 között.[39] Az 1661-es vincennes-i szerződésben XIV. Lajos rákényszerítette IV. Károly lotaringiai herceget az úgynevezett *Route de France* kiépítésének engedélyezésére, hogy a francia seregek a legrövidebb, a Verdun–Metz–Marsal–Sarrebourg útvonalon juthassanak el a korona elzászi területeire, valamint a szerződés alapján a herceg városaiba is francia helyőrség került. A második megszállás okaként pedig XIV. Lajos azt jelölte meg, hogy a tartomány lakói a császár felé hajlanak, ugyanakkor az elzászi jelenlét miatt is szükség volt a terület ellenőrzés alatt tartására.[40] Elzász tartomány kulcsfontosságú városa, Strasbourg szintén a fölényes katonai erőnek köszönhetően került francia kézre 1681-ben, ám megtámadásának nem volt valós jogi alapja.

A különböző jogértelmezéseket használta ki a francia politika, amikor a vesztfáliai, majd a nymwegeni (1679) békeszerződések homályosan megfogalmazott cikkelyei értelmében igyekezett bizonyítani a korona új szerzeményeinek joghatóságába egykor beletartozó területek hűbéri függőségét. Az 1680-as években három kamara *(Chambres de réunions)* vizsgálta a jogi szövegeket Metzben (Lotaringia), Breisachban (Elzász) és Besançonban (Franche-Comté), hogy igazolja az újraegyesítést *(réunion)*; amint megszületett egy jogi döntés, a francia haderő bevonult az adott területre.[41] Az „újraegyesített" városokról és tartományokról bár XIV. Lajos lemondott a ryswicki békében 1697-ben, és a Rajna bal partjára vonult vissza, Strasbourg azonban végleg francia fennhatóság alá került. A Francia Királyság tehát a 17. század végére módszeresen uralma alá vonta Elzász és Lotaringia különböző jogállású és hűbéri függésben lévő birtokait. A francia nagyhatalmi politika ezzel tulajdonképpen kihasználta, hogy keleti határain elfoglalhatja azokat a területeket, amelyeket az Ausztriai-ház osztrák ága a hatalmi gyengesége miatt nem tudott megvédeni.[42]

A Habsburg-ház pozícióinak gyengítésére a Német-római Birodalmon belül további lehetőség kínálkozott a császárválasztás folyamatába történő bele-

37 Elzász esetében ugyanakkor ez nem tükröződik, hiszen egyetlen dinasztia sem próbálta azonosítani saját történelmét a tartományéval. Rapp, 1997; Babel, 1997.
38 1670. július–augusztus folyamán írt kérelmeit lásd: Pachner von Eggenstorff, 1996. 454–455., 473.
39 Bluche, 1987. 347–349.
40 Uo.; Robeaux, 2008. 159–175.
41 Cornette, 2000. 144–145.
42 Schmidt, 1995. 14–15.

szólással, amelyet a francia diplomácia már a 17. század első felétől kezdve hagyományosan a bajor herceg befolyásolásával igyekezett elérni. Az 1620-as évek végén XIII. Lajos még nem akart nyíltan szembeszállni II. Ferdinánd császár szándékával, hogy fiát még életében római királlyá választsák. Ehelyett követet küldött a választófejedelmekhez. Marcheville feladata volt, hogy amellett érveljen: sem a császár életkora, sem állapota nem igazolja a választás kényszerét, II. Ferdinánd elképzelése csak arra szolgál, hogy a császári címet az Ausztriai-ház kezében tartsa, folytatva ezzel a már tíz éve tartó háborúskodást. A helyzetből hasznot húzhatnak ugyanakkor a választófejedelmek, különösen a bajor herceg, ha sikerül kizárniuk a választásból az olyan „tapasztalatlan, gyenge egészségi állapotú, a tisztség betöltéséhez szükséges méltóságot nélkülöző személyt, mint amilyen a magyar király".[43] Franciaországnak érdekében állt ugyanis, hogy a Német-római Birodalmon belül elég hatalmassá váljon egy másik fejedelem, aki képes fellépni a Habsburg-ház ellenében, akár a császári méltóságra való törekvéssel is – ennek pedig egyedül a bajor herceg felelt meg.[44] A bajor választót a francia külpolitika többször támogatásáról biztosította az 1630-as évektől kezdve, és elutasította az 1636-ban a rómaiak királyává, majd 1637-ben császárrá választott III. Ferdinánd elismerését többek között azon az alapon, hogy az előbbi választás során nem a szavazatok egyhangúsága döntött.[45]

III. Ferdinánd követte apja példáját, és mielőbb igyekezett biztosítani utódlását a császári trónon. IV. Ferdinánd idő előtti, hirtelen halálával azonban második fia, Lipót igen nehéz helyzetbe került apja 1657-ben bekövetkező halálakor. A Német-római Birodalomban előálló 15 hónapos interregnum számos alkudozásra adott lehetőséget, amelyek során Franciaország célja az volt, hogy ne Habsburg-házból származó fejedelmet válasszanak Frankfurtban.[46] A legfőbb kifogás Lipóttal szemben az életkora volt: bár nem vonatkozott rá külön szabály, mégis felmerült, hogy 18 éves kora alatt nem adhatja le szavazatát, ez esetben pedig nagybátyja, Lipót Vilmos főherceg helyettesítette volna.[47] XIV. Lajos jelölését bár fontolgatta a francia diplomá-

43 Instrukciók Marcheville-nek, Párizs, 1627. június és Saint-Germain-en-Laye, 1629. augusztus. AMAÉ, Correspondance politique Allemagne, 2CP6, Fol. 194–198., 285–291. A császárválasztásokra vonatkozó francia forrásokat foglalja össze: Le Dran, AMAÉ, Mémoires et Documents Allemagne, 3MD/1, Fol. 15–16., 19. A kötet egy 18. századi kéziratos másolat Le Dran szignójával az előszó végén. A műben szereplő bejegyzés alapján a szerző, XV. Lajos egyik külügyminiszterének, D'Argensonnak főírnoka (premier commis) 1745. február 3-án küldte el felettesének az írást. Le Dran számos egyéb értekezést készített többek között a császárválasztásokról és azok francia vonatkozásairól, amelyek szintén a párizsi Külügyminisztérium Levéltára, Mémoires et Documents egységének Allemagne fondjában találhatók. A Német-római Birodalom jogrendszerének és berendezkedésének francia recepciója és terminológiájának kialakulása kapcsán többek között az ő munkáira is hivatkozik Braun, 2010. 428.

44 Le Dran, Fol. 22r.

45 A trieri választófejedelmet ugyanis megfosztották szavazati jogától. Braun, 2010. 80. A szerző megállapítja, hogy a francia érdeklődés középpontjában a birodalom alkotmányából a választófejedelmek választójoga, valamint az egyes fejedelemségek szövetségkötési joga állt. A francia külpolitika célja volt tehát, hogy bizonyítsa: III. Ferdinánd megválasztása nemcsak saját, de a választófejedelmek érdekeivel is ellenkezik. Braun, 2010. 81–82. Franciaország tiltakozásáról továbbá lásd: Le Dran, Fol. 27r–30v.

46 Bély, 2005. 50.

47 Bérenger, 2004. 212.; *Venetianische Depeschen*, 1901. 17.

cia, arra mégsem került sor,[48] hiszen tudni lehetett, hogy a spanyol–francia konfliktus árnyékában nem lett volna semmi esélye – ahogyan azt egyébként a franciák barátjának számító mainzi választó megfogalmazta. Ellenjelöltként Mazarin választása tehát a bajor választóra esett, ugyanakkor 1657 szeptemberéig komolyan szóba került Lipót Vilmos főherceg neve is, akit a mainzi érsek támogatott leginkább.[49] Végül az ekkor 19 éves bajor Ferdinánd Mária sem vállalta a jelöltséget, egyrészt a császári házzal való rokonsága miatt,[50] másrészt pedig azért, mivel véleménye szerint Bajorország nem volt elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy a császársággal járó teendőket el tudja látni. Összességében viszont Franciaország sem tudott olyan befolyást gyakorolni (és annyit fizetni) a választófejedelmeknek, hogy sikerüljön elkerülni I. Lipót megválasztását, amely 1658. július 18-án meg is történt.[51]

1657 nyara folyamán a külső szemlélő előtt úgy tűnt, hogy Franciaország csak időhúzás céljából akarja a császárválasztással megvárni a spanyol békekötést. Minderre azért lett volna szükség, hogy ne csak közvetítőként, de egyenesen döntőbíróként járhasson el a választófejedelmek közötti ellentétekben.[52] Bár magának a császár személyének a kiválasztásába végül nem sikerült beleszólnia a francia diplomáciának, nem volt elvesztegetett idő a frankfurti, majd mainzi küldetés. Mazarin bíboros eközben két területen is eredményt ért el az Ausztriai-ház hatalmának gyengítése érdekében: egyrészt befolyásolni tudta a választófejedelmeket abban, hogy szigorú választási feltételeket *(Wahlkapitulation)* fogadtassanak el az ifjú császárral. A vesztfáliai békekötésre hivatkozva ezek között szerepelt például, hogy a császár nem avatkozhat bele a francia–spanyol háborúba sem Itália, sem Bourgogne területén, és hadseregeket sem küldhet Spanyol-Németalföldre.[53] A másik francia eredmény abban nyilvánult meg, hogy – a vesztfáliai béke rendelkezései alapján – sikerült a német fejedelmeket egy közös szövetségbe tömöríteni, amely a Rajnai Liga néven a császárválasztás után egy hónappal jött létre, kihasználva a Habsburg-hegemóniától való német félelmeket. Ezáltal Mazarin a Német-római Birodalmon belüli Habsburg-befolyást a franciával szándékozott felcserélni. A ligát végül – bár francia beleszólást biztosított a német ügyekbe – I. Lipót az 1660-as években saját javára fordította a török háború kitörésekor, majd a növekvő francia hegemónia korában XIV. Lajos egyre kevésbé támaszkodhatott a német fejedelemségek szövetségére, sőt inkább a Német-római Birodalom hadüzenetére számíthatott.[54]

48 Az ellentétes történészi véleményeket, tudniillik hogy Mazarin valóban törekedett-e XIV. Lajos jelölésére, összefoglalja: Braun, 2010. 384–386. Végső soron megállapítható, hogy a francia külpolitika „nem a hatalom, hanem a gyámság gyakorlására" törekedett, míg a kortársak nem zárták ki egyértelműen a francia uralkodó jelöltségét. Braun, 2010. 386–388.

49 Bérenger, 2004. 213–215.; Schmidt, 1995. 25.; *Venetianische Depeschen*, 1901. 20., 55.

50 Édesanyja, Habsburg Mária Anna, III. Ferdinánd nővére volt. A francia diplomácia sem látta valószínűnek, hogy e hercegnő kívánná fia számára a császári trónt. Le Dran, Fol. 38v–40v.

51 Bérenger, 2004. 216–217., 219.

52 Nani velencei követ jelentései többször is a francia időhúzásról számoltak be 1657 júliusa és szeptembere között. *Venetianische Depeschen*, 1901. 43., 46., 51., 58.

53 Bérenger, 2004. 218–219.; Schmidt, 1995. 25–26.

54 Bérenger, 2004. 220–221.; Schmidt, 1995. 26. A regensburgi gyűlés többször fogalmazott meg hadüzenetet (*Reichskriegserklärung*) XIV. Lajos ellen, így 1674-ben, 1689-ben és 1702-ben. Pachner von Eggenstorff, 1996. 5. 1685-ben még a brandenburgi választó, Frigyes Vilmos is visszatért a császár

XIV. Lajos 1661 után, személyes uralma kezdetétől az európai elsőség megszerzésére törekedett, háborús politikája és a császárhoz fűződő viszonya is ezt mutatja.[55] Saját magát mint francia uralkodót az Ausztriai-ház osztrák ágából származó német-római császár elé rangsorolta egyrészt Nagy Károly hagyománya, másrészt – szemben a francia királyi titulus örökletes voltával – éppen a császári cím választással történő elnyerése miatt.[56] Mindazonáltal tőle sem volt idegen a gondolat, hogy saját vagy fia személyében egy francia fejedelem foglalja el a császári trónt. E cél érdekében már a holland háború idején lépéseket tett: 1675-ben segélyt folyósított a brandenburgi és a szász választófejedelmeknek a császári trón megszerzéséhez nyújtandó támogatásukért cserébe. Később a nymwegeni béke után titkos szerződéseket kötött velük, és a bajor választóval is, annak érdekében, hogy többé ne válasszanak Habsburg-házból származó császárt.[57]

Erre hivatkozva küldött 1679. október 18-án Colbert de Croissy külügyi államtitkár Münchenbe levelet a fent már említett egykori császárjelölt, Ferdinánd Mária halála után, amelyben körülírta, mit vár XIV. Lajos a bajor választótól egy esetleges római királyválasztáskor: *„Ezen cikkely alapján kéri azt Őfelsége, hogy a bajor választófejedelem minden tőle telhetőt tegyen meg, hogy megakadályozza ezt a gyűlést, de ha mégis minden erőfeszítés ellenére összeül, akkor semmiképp se adja szavazatát a főhercegre [...], hanem ha a római király választása elkerülhetetlenné válik, minden tőle telhetőt tegyen meg, hogy Őfelségére essen a választás, ha pedig ebben nem jár sikerrel, akkor ugyanígy gondoskodjon a dauphinről."*[58] 1679. október 28-án pedig a Saint-Germain-en-Laye-i szerződésben a brandenburgi választófejedelem is ígéretet tett arra, hogy megakadályozza a császár fiának római királlyá választását, illetve szavazatával XIV. Lajost vagy a dauphint fogja támogatni.[59]

I. Lipót a saját megválasztásának tapasztalataiból kiindulva igyekezett minél előbb rendezni az utódlás kérdését, minderre azonban már egy teljesen megváltozott nemzetközi környezetben került sor. Ekkorra ugyanis Franciaországnak az eddigiekben ismertetett birodalmi politikája – tudniillik a fejedelemségek összefogása a német-római császár túlzottnak mondott hatalma ellen a vesztfáliai béke garanciája alapján – az 1680-as években a visszájára fordult, és európai koalíció született XIV. Lajos „újraegyesítő" és erőszakos terjeszkedő politikája ellen az Augsburgi Liga formájában (1686) mind I. Lipót, mind a választófejedelmek részvételével.

oldalára az 1679-ben kötött francia szövetségből, 1687-ben pedig a német fejedelmek már egységesen léptek fel a török visszaszorítása és a franciák Rajnán túl űzése érdekében. Winkelbauer, 2003. 406.

55 Franciaország Spanyolország és Hollandia ellen irányuló háborúit (devolúciós 1667, holland 1672–1679) nem elemzem jelen tanulmány keretei között.

56 Louis XIV, 1997. 43–45.

57 Winkelbauer, 2003. 404.

58 *„C'est sur cet article que Sa Majesté demanderoit que M. l'Electeur de Bavière s'engageât expressément autant qu'il seroit en lui à empêcher cette assemblé, mais, en cas qu'elle se convoquât malgré tous ces efforts, de ne donner jamais son suffrage à l'élection de l'archiduc [...] mais, en cas que l'élection d'un roi des Romains ne pût s'éviter, de contribuer tant ce qui seroit en lui pour la faire tomber sur Sa Majesté, si elle ne pouvoit réussir pour Elle de prendre les mêmes soins pour Mgr le Dauphin." Recueil des Instructions,* 1889. 62–63. Idézi: Schillinger, 1999. 292–294.

59 Schmidt, 1995. 26.

Az Augsburgi Liga háborújának (1688–1697) előestéjén, 1688-ban XIV. Lajos nem akart hosszan elhúzódó háborút, hanem fenyegető és megelőző csapást szeretett volna mérni a Német-római Birodalomra. Az ősszel kezdődő hadművelet megelőzőnek számított volna abban az értelemben, hogy a francia diplomácia a császár és a szultán közötti békekötésre számított, amelynek eredményeképpen I. Lipót képes lett volna a nyugati hadszíntérre összpontosítani. Egyidejűleg pedig a császárt választás elé állította: vállalja-e a kétfrontos háborút.[60]

1688. szeptember 24-én manifesztum jelent meg a francia célkitűzésekről.[61] A kiáltvány többek között sürgette az „újraegyesítések" során szerzett területek nemzetközi szerződésben való elismerését, magában foglalta XIV. Lajos tiltakozását az új kölni választófejedelem, bajor József Klement ellen, valamint támogatta sógornőjének jogait a pfalzi választófejedelemség örökösödési vitájában. Az érvelések közé került az a kifogás is, hogy a császár a választófejedelmek költségén visel háborút a francia király ellen, valamint arra kényszeríti őket, hogy az elengedhetetlenül szükséges életkor betöltése előtt ráruházzák a római királyi címet a magyar királyra, azaz József trónörökösre. Mindemellett az Ausztriai-ház despotikus uralma alá akarja vetni egész Németországot.[62] Ekkor azonban már a Német-római Birodalom, illetve a birodalmi gyűlés, valamint a választófejedelmek is a császárt támogatták: 1689. február 14-én Franciaországot a regensburgi gyűlésen a birodalom ellenségének nyilvánították, továbbá I. Lipótnak sikerült 1690-ben keresztülvinnie a gyermek József főherceg megválasztását római királynak, amivel a Habsburg-ház uralma a császárságon belül csúcspontjára ért a korszakban.[63]

Az Augsburgi Liga háborúját lezáró ryswicki békeszerződésben XIV. Lajos mértékletességet tanúsított a várható spanyol örökösödési viszály előestéjén: egyrészt német-római birodalmi politikája kudarcot vallott, amennyiben sem a kölni, sem a pfalzi választófejedelemségben nem tudta érvényesíteni akaratát.[64] Az 1680-as években a hatalma csúcsán álló francia monarchia a 17. század legvégére területi kérdésekben is engedményeket tett, hatalma visszaszorult a Rajna bal partjára, bár a császárnak el kellett tűrnie, hogy Strasbourg végleg francia kézre került.[65] Ezzel stratégiai kérdésekben is változás állt be, hiszen fel kellett adni a jobb parti hídfőállásokat, mint például Breisachot. A század második felében a határ menti városok erődítését elvégző francia hadmérnök, Sébastien le Prestre de Vauban szerint azonban e helységeknek már nem volt akkora stratégiai jelentőségük, mint

60 I. Lipót azonban vállalta a kétfrontos háborút, mivel német-római császárként felelős volt a birodalom integritásáért és a hűbérébe tartozó fejedelmek védelméért, így nem hagyta magára a rajnai frontvonalat a törökellenes magyarországi visszafoglaló háború során. Bérenger, 2004. 375–383.

61 *Mémoires des raisons*, 1688.

62 *„[...] de soûtenir la guerre contre Sa Majesté aux depens des Electeurs, de contraindre les premiers à deferer au Roy de Hongrie la Couronne de Roy des Romains, avant l'âge indispensablement requis par ces mêmes Loix et Constitutions, et enfin d'assujettir toute l'Allemagne à l'Autorité despotique de la Maison d'Autriche." Mémoires des raisons*, 1688. 11.

63 Winkelbauer, 2003. 406.

64 Bérenger, 2004. 399.; Place, 1977. 369–393. O'Connor, 1967. 119–145.

65 Braubach, 1952. 17.; Schmidt, 1995. 31.

korábban. A ryswicki béke alapján visszaszolgáltatott városokkal viszont egymagában is felért az általa megerősített és ekkorra végleg megszerzett Strasbourg, amely így kiemelt szerepet tölthetett be Elzász védelmében.[66]

Vauban tevékenységének köszönhetően a richelieu-i nyitott kapuk politikáját a század végére felváltotta egy némiképp zártabb védelmi vonal kiépítése, amelyet a hadmérnök vasövként vagy sorompóként írt le (*„ceinture"* vagy *„barrière de fer"*). Nevéhez fűződik az úgynevezett küzdőtér (*„pré carré"*) kialakítása is, amely a négyszögletes, egyenes határvonal, illetve a megfelelően kiválasztott erődítményekkel biztosított katonai határvidék létrehozásával földrajzi, pénzügyi és hadászati szempontból racionálisabbá tette Franciaország keleti (és északi) irányú terjeszkedését.[67] Ez a XIV. Lajos uralkodása alatt bekövetkező stratégiai fordulat összefügghetett azzal, hogy a külpolitikát korábban irányító Mazarin (illetve Richelieu) kifinomult diplomáciai módszerei helyett a Napkirály inkább hajlott katonai megoldásokra és erőszak alkalmazására.[68] A ryswicki békében a Rajnán túli erődökről való lemondás pedig arra a stratégiai változásra mutat rá, hogy a Német-római Birodalommal szemben tanúsított mértékletességgel Franciaország szabad kezet akart kapni a felemelkedőben lévő tengeri hatalmak, Anglia és Hollandia ellen.[69]

*

A 17. században a Német-római Birodalommal kapcsolatos francia diplomáciai, katonai törekvések elsősorban az Ausztriai-ház európai hegemóniája ellen irányultak. A harmincéves háború során – protestáns szövetségben harcolva – Franciaországnak sikerült a katolikus dinasztia két ágát szétválasztania egymástól. Az európai konfliktus során – bár Franciaország még elsősorban Spanyolország ellen küzdött – a hadműveletek jórészt a Német-római Birodalom területén folytak. A Francia Királyság keleti határterületén, így Elzász és Lotaringia tartományainak egykor Habsburg-fennhatóság alatt álló, valamint a lotaringiai herceg birtokában lévő részét foglalták el, amelyeket a vesztfáliai béke szentesített. A század második felében az osztrák Habsburgok további meggyengítése volt a cél, egyrészt újabb területek meghódításával, másrészt azzal az indokkal, hogy a német szabadságjogokat és a birodalom nyugalmát védelmezzék, amire a vesztfáliai békét garantáló hatalomként mindig előszeretettel hivatkozott a francia diplomácia. A Rajnai Liga létrejöttekor még ki lehetett használni az egyes fejedelemségeknek a Habsburg-hegemóniától való félelmét, de a későbbiekben XIV. Lajos terjeszkedő háborúi, valamint az újraegyesítések politikája következtében a francia retorika már nem hatott a német fejedelmekre, akik I. Lipót mögé sorakoztak fel.

66 Pujo, 1991. 59–70. Bérenger, 2004. 397–398.

67 *„Sérieusement, Monseigneur, le Roy devrait un peu songer à faire son pré carré. Cette confusion de places amies et ennemies pèle mêlée les unes parmi les autres ne me plaît point. Vous êtes obligez d'en entretenir trois pour une; [...] C'est pourquoi, [...], Monseigneur, prêchez toujours la quadrature. Non pas du cercle mais du pré."* Idézi: Pujo, 1991. 63.; Gantelet, 2008. 179–199.

68 *„Übergang von Mazarins subtileren Methoden zur brutalen Gewaltanwendung."* Schmidt, 1995. 27.

69 Bérenger, 2004. 398.; Braubach, 1952. 17.

Bár a német fejedelmek körében igazi patriotizmus ébredt az 1680-as évek francia területszerzései idején, amelyeket a török háborúkkal párhuzamosan folytatott XIV. Lajos az újraegyesítések politikája révén,[70] a Német-római Birodalmat érintő francia törekvések a 17. század folyamán nem egy nemzetnek a másik nép elleni küzdelmei voltak, és nem is maga a Német-római Birodalom vagy annak rendjei ellen irányultak, hanem egyértelműen dinasztikus alapokon bontakoztak ki. Franciaország szövetkezései a választófejedelmekkel és a Rajnai Liga megalakítása az Ausztriai-ház osztrák ágának hatalmi gyengítését célozták meg. A francia monarchia területszerző katonai, valamint a vesztfáliai béke garanciális jellegén alapuló diplomáciai tevékenysége pedig a középkori hűbéri függésben gyökerező, töredezett földrajzi és politikai viszonyokra adott választ az újraegyesítések politikájával és a római király megválasztásának folyamatába való beleszólással.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

AMAÉ = Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris)
Correspondance politique Allemagne
Mémoires et Documents Allemagne
Mémoires et Documents Autriche

Galland
Galland, Georges: *Mémoires concernans les differents de la France avec la Maison d'Autriche, Avec lesclaircissements des difficultez qui peuvent se rencontrer a la négotiation de la paix de toutte l'Europe [...] Pour servir a la paix generalle de la chrestienté, Traittée a Munster 1644.* AMAÉ, Mémoires et Documents Autriche, 9MD/10.

Le Dran
Mémoires sur l'élection des empereurs, par Le Dran, [Nicolas-Louis]. Ire partie. *Mémoire sur la part que la France a prise en différents temps à l'élection des empereurs.* AMAÉ, Mémoires et Documents Allemagne, 3MD/1.

2. Kiadott források

Ambassade
1667 *Ambassade extraordinaire des Messieurs les Duc d'Angoulesme, Comte de Bethune, et de Preaux Chasteau-Neuf Envoyez par le roi Louis XIII vers l'empereur Ferdinand II et les princes & potentats d'Allemagne en l'année 1620, Avec les observations politiques de Monsieur de Bethune, employé en cette ambassade et en plusieurs autres considerables, sous le regnes de Henry IV et de Louis XIII.* Paris, 1667.

Instruktionen
1962 *Die französischen Instruktionen (1636–1643).* Bearb. v. Dickman, Fritz–Goronzy, Kriemhild. In: *Acta Pacis Westphalicae.* Ser. 1. *Instruktionen*. Bd. I. *Frankreich, Schweden, Kaiser*. Bearb. v. Dickman, Fritz–Goronzy, Kriemhild et al. Münster, 1962.

70 Winkelbauer, 2003. 405. A heves franciaellenes propagandaharcról lásd: Schillinger, 1999.

Louis XIV
1997 Louis XIV: *Mémoires et Réflexions 1661–1715*. Paris, 1997. (Archives des Bourbons, 7.)

Mémoires des raisons
1688 *Mémoires des raisons, qui ont obligé le Roy à reprendre les Armes, et qui doivent persuader toute la Chrêtienté des sinceres intentions de Sa Majesté pour l'affermissement de la Tranquillité publique*. Strasbourg, Paris, 1688.

Pachner von Eggenstorff
1996 Pachner von Eggenstorff, Johann Joseph: *Vollständige Sammlung aller von Anfang des noch fürwährenden Teutschen Reichs-Tags de Anno 1663 biß anhero abgefaßten Reichs-Schlüsse*. Teil I. *1663 bis 1675*. Hrsg. v. Aretin, Karl Otmar von und Burkhardt, Johannes. Hildesheim, 1996.

Recueil des Instructions
1889 *Recueil des Instructions données aux Ambassadeurs et Ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu' à la Révolution française*. T. VII. *Bavière, Palatinat, Deux-Ponts*. Publ. Lebon, André. Paris, 1889.

Richelieu
2002 Richelieu, Armand Jean du Plessis, duc de: *Mémoires*. Tome 5. *1625–1626: La conspiration de Monsieur frère du Roy*. Clermont-Ferrand, 2002.
2003 Richelieu, Armand Jean du Plessis, duc de: *Mémoires*. Tome 7. *1628: Le Siège de La Rochelle*. Clermont-Ferrand, 2003.

Venetianische Depeschen
1901 *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe (Dispacci di Germania)*. I. Band. *1657, April – 1661, Juli*. Bearb. v. Pribram, Alfred Francis, Dr. Wien, 1901.

3. Szakirodalom

Babel
1997 Babel, Rainer: Identität aus der Geschichte? Historiographie und regionales Bewusstsein in Lothringen vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. In: *Identité régionale et conscience nationale en France et en Allemagne du moyen âge à l'époque moderne*. Publié par Babel, Rainer–Moeglin, Jean-Marie. Sigmaringen, 1997. (Beihefte der Francia, 39.) 245–259.

Babel–Moeglin
1997 Babel, Rainer–Moeglin, Jean-Marie: Introduction. In: *Identité régionale et conscience nationale en France et en Allemagne du moyen âge à l'époque moderne*. Publié par Babel, Rainer–Moeglin, Jean-Marie. Sigmaringen, 1997. (Beihefte der Francia, 39.) 7–14.

Bély
2005 Bély, Lucien: Mazarin. In: *Dictionnaire des ministres des Affaires étrangères, 1589–2004*. Sous la dir. de Bély, Lucien–Theis, Laurent–Soutu, George-Henri–Vaïsse, Maurice. Paris, 2005. 39–53.
2007 Bély, Lucien: *L'art de la paix en Europe. Naissance de la diplomatie moderne XVIe–XVIIIe siècle*. Paris, 2007.

Bérenger
1987 Bérenger, Jean: Léopold Ier (1640–1705): fondateur de la puissance autrichienne. Paris, 2004.
2000 Bérenger, Jean: Ferdinand III et la France de Mazarin. In: *L'Europe des traités de Westphalie. Esprit de la diplomatie et diplomatie de l'esprit*. Sous la dir. de Bély, Lucien. Paris, 2000. 163–180.

Bluche
1987 Bluche, François: *Louis XIV.* Paris, 1987.

Bogdan
2006 Bogdan, Henry: *La guerre de Trente Ans 1618–1648.* Paris, 2006.

Braubach
1952 Braubach, Max: *Versailles und Wien von Ludwig XIV bis Kaunitz. Die Vorstadien der diplomatischen Revolution im 18. Jahrhundert.* Bonn, 1952.

Braun
2010 Braun, Guido: *La connaissance du Saint-Empire en France du baroque aux Lumières 1643–1756.* München, 2010.

Burkhardt
2010 Burkhardt, Johannes: Die Entfesselung des Friedens – Für einen Aufbruch der historischen Friedensforschung. In: *Pax perpetua. Neuere Forschungen zum Frieden in der frühen Neuzeit.* Hrsg. v. Schmidt-Voges, Inken et al., München, 2010. 29–48.

Cornette
2000 Cornette, Joël: *Le roi de guerre, Essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle.* Paris, 2000.

Duchhardt
1998 Duchhardt, Heinz: Münster und der Westfälische Friede. Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskultur im Wandel der Zeite. In: *Der Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte.* Hrsg. v. Duchhardt, Heinz. München, 1998. (Historische Zeitschrift, Beihefte, Neue Folge, Bd. 26.) 853–863.

Gantelet
2008. Gantelet, Martial: De l'intérêt du „pré-carré". Le difficile financement des garnisons françaises en Lorraine (1631–1661). In: *Vauban, militaire et économiste sous Louis XIV. Tome I. Vauban et Marsal à l'époque de Louis XIV. Le sel, la fiscalité et la guerre.* Éd.: Salzmann, Jean-Pierre. Luxembourg, 2008. 179–199.

Hámori Nagy
2011 Hámori Nagy Zsuzsanna: Az utazás mint időhúzó tényező szerepe a hainburgi béketárgyalásokon (1621. január 25.–április 22.). In: *Összekötnek az évezredek.* Szerk.: J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2011. 114–124.
2014 Hámori Nagy Zsuzsanna: Államérdek és országhatár: Franciaország területi változásai a 17. században. In: *Falak és választóvonalak a történelemben.* Szerk.: Buhály Attila, Reszler Gábor, Szoboszlay György. Nyíregyháza, 2014. 355–366. (http://mek.oszk.hu/12700/12746/12746.pdf)

Hildesheimer
2004 Hildesheimer, Françoise: *Richelieu.* Paris, 2004.

Malettke
2001 Malettke, Klaus: Les traités de paix de Westphalie et l'organisation politique du Saint Empire romain germanique. In: *Dix-septième siècle,* 210. (2001) 113–144.

Nordman
1986 Nordman, Daniel: Des limites d'État aux frontières nationales. In*: Les lieux de mémoire.* Tome II. *La Nation 2. Le territoire, l'État, le patrimoine.* Éd.: Nora, Pierre. Paris, 1986. 35–61.
1998 Nordman, Daniel: *Frontières de France. De l'espace au territoire XVI*e*–XIXI*e *siècle.* Paris, 1998.

O'Connor
1967 O'Connor, John T.: William Egon von Furstenberg, German Agent in the Service of Louis XIV. In: *French Historical Studies*, 5. (1967) 2. sz. 119–145.

Pelz
1914 Pelz Béla: A hainburgi béketárgyalások. In: *Századok*, 48. (1914) 6. sz. 477–498., 7–8. sz. 577–596.

Place
1977 Place, Richard: Bavaria and the Collapse of Louis XIV's German Policy, 1687–1688. In: *The Journal of Modern History*, 49. (1977) 3. sz. 369–393.

Poncet
2005 Poncet, Olivier: Pierre Brulart de Puisieux. In: *Dictionnaire des ministres des Affaires étrangères, 1589–2004*. Sous la dir. de Bély, Lucien–Theis, Laurent–Soutu, George-Henri–Vaïsse, Maurice. Paris, 2005. 26–30.

Pujo
1991 Pujo, Bernard: *Vauban*. Paris, 1991.

Rapp
1997 Rapp, Francis: Autour de l'identité régionale alsacienne au Moyen Age. In: *Identité régionale et conscience nationale en France et en Allemagne du moyen âge à l'époque moderne*. Publié par Babel, Rainer–Moeglin, Jean-Marie. Sigmaringen, 1997. (Beihefte der Francia, 39.) 281–292.

Robeaux
2008 Robeaux, Paul: La „Route de France". In: *Vauban, militaire et économiste sous Louis XIV.* Tome I. *Vauban et Marsal à l'époque de Louis XIV. Le sel, la fiscalité et la guerre*. Éd.: Salzmann, Jean-Pierre. Luxembourg, 2008. 159–175.

Sahlins
1990 Sahlins, Peter: Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries since the Seventeenth Century. In: *The American Historical Review*, 95. (1990). 5. sz. 1423–1451.

Schilling
1992 Schilling, Heinz: Confessionalization in the Empire. Religious and Societal Change in Germany between 1555 and 1620. In: Schilling, Heinz: *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society. Essays in German and Dutch History*. Leiden, 1992. 205–245.
1998 Schilling, Heinz: Der Westfälische Friede und das neuzeitliche Profil Europas. In: *Der Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte*. Hrsg. v. Duchhardt, Heinz. München, 1998. (Historische Zeitschrift, Beihefte, Neue Folge, Bd. 26.) 1–32.

Schillinger
1999 Schillinger, Jean: *Les pamphlétaires allemands et la France de Louis XIV*. Bern, 1999.

Schmidt
1995 Schmidt, Hans: Frankreich und das Reich von 1648–1715. In: *Frankreich im europäischen Staatensystem der frühen Neuzeit*. Hrsg. v. Babel, Rainer. Paris, 1995. (Beihefte der Francia, 35.) 13–32.

Schönemann
1998 Schönemann, Bernd: Die Rezeption des Westfälischen Friedens durch die deutsche Geschichtswissenschaft. In: *Der Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte*. Hrsg. v. Duchhardt, Heinz. München, 1998. (Historische Zeitschrift, Beihefte, Neue Folge, Bd. 26.) 805–825.

Sonnino
1998 Sonnino, Paul: Prelude to the Fronde. The French Delegation at the Peace of Westphalia. In: *Der Westfälische Friede. Diplomatie – politische Zäsur – kulturelles Umfeld – Rezeptionsgeschichte*. Hrsg. v. Duchhardt, Heinz. München, 1998. (Historische Zeitschrift, Beihefte, Neue Folge, Band 26.) 207–233.

Tapié
1967 Tapié, Victor-Lucien: *La France de Louis XIII et de Richelieu*. Paris, 1967.

Werner
1992 Werner, Karl Ferdinand: Volk, Nation. In: *Geschichtliche Grundbegriffe: Historische Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band 7. *Verw–Z*. Hrsg. v. Brunner, Otto–Conze, Werner–Koselleck, Reinhart. Stuttgart, 1992. 271–384.
1995 Werner, Karl Ferdinand: *Karl der Grosse oder Charlemagne? Von der Aktualität einer überholten Fragestellung*. München, 1995.

Winkelbauer
2003 Winkelbauer, Thomas: *Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfesionellen Zeitalter*. Teil I. Wien, 2003. (Österreichische Geschichte. 1522–1699.)

ZSUZSANNA HÁMORI NAGY

FRANCE AND THE HOLY ROMAN EMPIRE

FRENCH POLITICAL AND TERRITORIAL ASPIRATIONS IN THE 17TH CENTURY

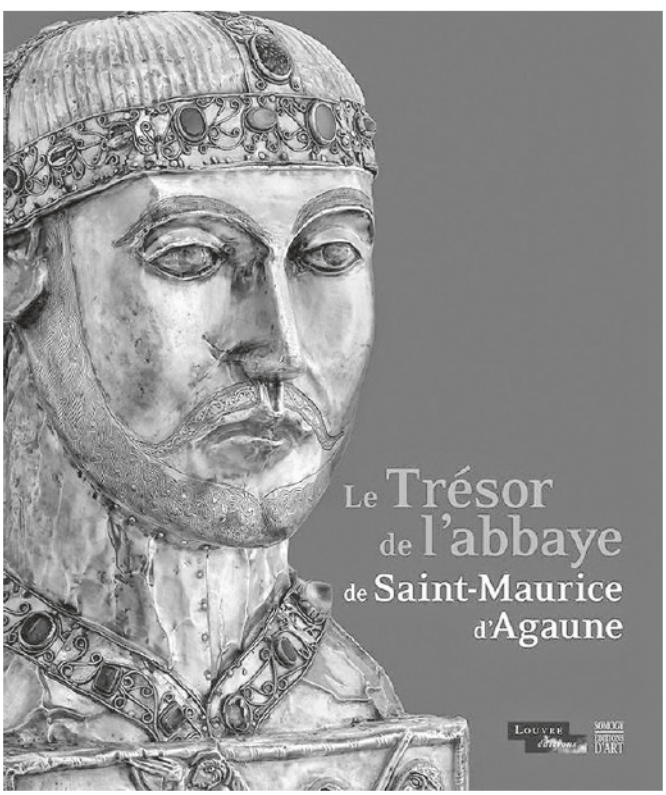
The conflict between France and the Holy Roman Empire in the early modern era cannot be grasped as an 'ancient hostility' (*Erbfeindschaft*) of the two 'nations' but rather in the framework of a dynastic struggle of French kings against the Austrian branch of the House of Habsburg. When considering the many-folded nature of their opposition, it is important to distinguish between French relations to the princes of the Holy Roman Empire and those with the Austrian Habsburgs who were its elected emperors. The article examines three aspects of the latter relations: 1. the attitude of French diplomacy towards the Austrian Habsburgs during the Thirty Years War, with special regard to the peace of Westphalia 2. territorial expansion of France in the 17th century in Alsace and Lorraine 3. French efforts to hinder the election of the members of the House of Habsburg as King of the Romans.

SÁGHY MARIANNE

Szent Móric, a birodalom védőszentje: Az ereklyék története

Az ezerötszáz éves Saint-Maurice d'Agaune-apátság kincstárának kiállítása a párizsi Louvre-ban

Szent Móricot, a kora keresztény katona vértanút, a thébai légió parancsmegtagadó vezérét a 10. századtól a Német-római Birodalom védőszentjeként tisztelték, lándzsája a császárok legfontosabb felségjelvénye volt. Szent Móric és vértanútársainak tisztelete a keresztény Európa legmagasabb szinten pártfogolt kultusza. A mártír ereklyéit őrző svájci Saint-Maurice d'Agaune-apátság kincstárába ezerötszáz

1. kép. A kiállítás katalógusa

éven át folyamatosan áramlottak a fejedelmi adományok, az arany ereklyetartóktól az ezüst lovas szobrokig. Az apátságot 515-ben alapította Zsigmond burgund király. Európa legrégebbi működő kolostora alapításának 1500. évfordulójára készülve a felújítási munkálatok alatt kincstárának évszázadokon át őrzött szent örökségét a párizsi Louvre-ban állították ki 2014. március 14–június 16. között (1. kép).

A Louvre kiállítása a 3. századtól követi nyomon az apátság helyszínének és Móric kultuszának történetét. Bemutatja az agaunumi ásatások során felszínre került tárgyi emlékeket, a római és kelta istenek sztéléit, sőt az adóztatásra vonatkozó dokumentumokat is. A kiállítás kapcsán röviden áttekintem Szent Móric kultuszának kialakulását és metamorfózisait. Ki volt Móric, és mi tette alkalmassá arra, hogy a császárok mennyei patrónusa legyen? Milyen kontextusban lett a Német-római Birodalom fő védőszentje? Kik voltak kultuszának fő előmozdítói? Mikor volt a kultusz virágkora?

Egy császárhű vértanú

A Núbiából származó Móric (Mauritius) a thébai légió hadvezére volt a római hadseregben. A légió onnan kapta a nevét, hogy katonái a korán krisztianizálódott egyiptomi Thébaiszból verbuválódtak. A nagy keresztényüldözések időszakában, 284-ben vagy 302-ben (a dátum vitatott) Diocletianus társcsászára, Maximianus a gall tartományok pacifikálására a thébai légiót is Galliába rendelte. A sereg tehát azért kelt át az Alpokon, hogy segítse Maximianust Galliában. Az Alpok hegyláncai a Római Birodalom természetes védvonalát alkották Róma és a barbaricum között.

Miután a Maximianus vezette hadsereg elérte Octodorumot (Martigny), a császár megparancsolta, hogy mindazok, akik kíséretében vannak, áldozzanak a bálványoknak, és közös esküvéssel kötelezzék el magukat a birodalom lázadói, elsősorban a keresztények ellen, akiknek összegyűjtését és meggyilkolását is elrendelte. A thébai légió azonban keresztényekből állt. Móric és társai nyolc mérföldnyire félrevonultak a seregtől, és a Rhône felső folyása mellett egy kies helyen, melynek Agaunum (keltául szikla) volt a neve, letáboroztak. Midőn Maximianus a thébaiaknak is elrendelte, hogy siessenek az áldozatot a többiekkel együtt bemutatni az isteneknek, azt válaszolták, hogy ők ezt nem tehetik, minthogy Krisztus hitén vannak. Erre a császár haragra lobbanva azt mondta: *„Nemcsak engem néztek le, hanem az égiekkel szemben is jogsértést követtek el, és személyemben a római vallást vetitek meg. Gondolja meg a nyakas katona, hogy nemcsak én, de isteneim is bosszút állhatnak."* Megparancsolta ezután, hogy vagy szorítsák rá a thébaiakat az isteneknek történő áldozat bemutatására, vagy minden tizediket azon nyomban fejezzék le.

A katonák engedelmesen hajtották fejüket a kard alá, egymást megelőzve igyekeztek a vértanúhalálba. Móric ekkor szólásra emelkedett: *„Azért tűrtem el, hogy bajtársaitokat lemészárolják, mert láttam, hogy készek vagytok szenvedni Krisztusért, és hű maradtam az Úr parancsához, aki ezt mondta Péternek: »Tedd hüvelyébe kardodat!«. Mivel immár bajtársaink tetemei sáncolnak körül, és társaink*

vérétől piroslik ruhánk, követjük őket a vértanúságba. Ha tehát tetszésetekre van, ezt üzenjük a császárnak: a te katonáid vagyunk, császár, és az állam védelmére ragadtunk fegyvert. Nincs közöttünk árulás, nincs bennünk félelem, de Krisztus hitét semmiképpen el nem hagyjuk! Felajánlottuk neked, hogy ellenségeid ellen harcolunk, de gonoszságnak tartjuk, ha ártatlanokra emelünk kezet. A gonoszok és ellenségek ellen jobbunk fegyvert ragad, de képtelen ártatlan polgárokat megsebezni. Nem felejtettük el, hogy a polgárokért és nem a polgárok ellen álltunk fegyverbe. Mindig az igazságosságért, a jóságért, az ártatlanok megvédéséért harcoltunk, eddig ezekért vállaltuk a veszélyt. Harcoltunk hűségből, de hogyan lehetnénk hűek hozzád, ha most hűtlenek lennénk Istenhez? Először Istenre, utána a császárra esküdtünk; ha megszegjük az elsőt, ki kötelezhet a második megtartására?"

A császár megfélemlítésül ismét megtizedeltette a légiót. Móric és társai vértanúhalált haltak. Ekkor Exsuperius zászlóvivő megragadta a zászlót, és bajtársai gyűrűjében mondta: *„Dicsőséges vezérünk, Móric bajtársaink dicsőségéről szólt; zászlóvivőtök Exsuperius sem azért ragadott fegyvert, hogy ellenálljunk; vesse el jobbunk a testi fegyvereket, s erényekkel fegyverkezzék fel. Ha tetszésetekre van, ezt üzenjük vissza a császárnak: A te katonáid vagyunk, császár, de Krisztusnak szolgái, amit nyíltan megvallunk. Neked tartozunk a katonai szolgálattal, neki az ártatlansággal; tőled vettük fáradozásunk zsoldját, tőle életünk kezdetét, és minden gyötrelmet készen állunk érte elviselni, és az ő hitét soha el nem hagyjuk!"* A thébaiakat nem lehetett megtörni. Hatezer katona tette le a fegyvert és várta a halált, semmint hogy hitsorsosai ellen vonuljon.

Tettüket nemcsak a keresztény egyház, hanem a hadijog is példaértékűnek tartja: Hugo Grotius szerint a katonák az egyedüli lehetséges megoldást választották az esztelen paranccsal szemben az emberiesség, sőt a birodalom védelme érdekében is. A passzív ellenállást választó hatezer legionárius többsége nemcsak hogy életben maradt, hanem elő is léptették őket, sőt a császári testőröket is közülük választották ki, hiszen egyszer már bebizonyították, hogy halálveszélyben sem fordulnak a császár ellen. A paradoxonokat kedvelő keresztény gondolkodásban így válhatott a császár iránti hűség megtartása érdekében a császári parancsot megtagadó Móric a középkori császárok és az általuk vezetett állam, a Német-római Birodalom védőszentjévé.

A császár védőszentje kultuszának kialakulása

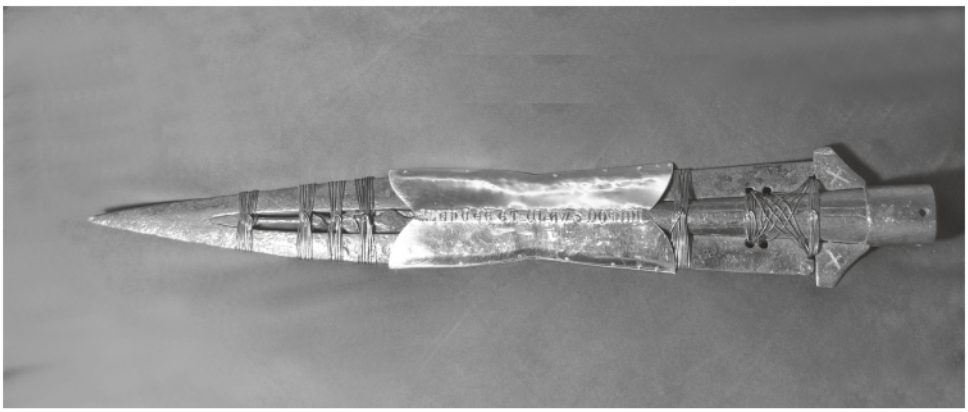
Móricról és a thébai légió más vértanúiról először a 4. század végén Milánó püspöke, Szent Ambrus emlékezett meg egy szentbeszédében: *„Isten fényességétől megvilágosított hívők serege érkezett a föld végső határairól Hozzád boldogan esedezve; és a harcosok légiója, amelyet körülkerítettek a testi fegyverek, ám lelki fegyverek védelmeztek, éber állhatatossággal sietett a vértanúságra. A kegyetlen zsarnok, hogy a halálbüntetés által elrettentsen, karddal tizedeltette meg őket, majd, mivel állhatatosan kitartottak a hitben, valamennyiüket fővesztésre ítélte. Őket azonban olyannyira felizzította a szeretet tüze, hogy fegyvereiket elhajigálva, szerte letérdepelve, vidám*

szívvel fogadták hóhéraik fegyverét. Közöttük volt Szent Móric is, aki a Te hited szerelmétől lángra gyúlva megharcolta harcát, és elnyerte a vértanúk koszorúját."

A thébai légió katonáinak földi maradványait Ambrus tanítványa, Theodorosz, Valais első püspöke Agaunumba (Agaune) hozatta és újratemette, majd a sír fölé 390-ben templomot építtetett. Móric és vértanútársai szenvedéstörténetét Eucherius, Lyon püspöke írta meg az 5. század elején. 125 évvel később, 515-ben az agaunumi templom mellett a frissen katolizált Zsigmond burgundi király kolostort alapított. Ezzel minden bizonnyal unokatestvére, Sedeleuba és nagynénje, Theodelinda genfi alapításait akarta utánozni: e jámbor hölgyek ugyanis templomot alapítottak a thébai légió más vértanúi, Ursus és Victor tiszteletére. Az apátság avatóbeszédét 515. szeptember 22-én Vienne-i Avitus püspök mondta el. A beszéd egy 6. századi papiruszon maradt fenn, melyet ma a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őriznek, és a Louvre kiállításán is megtekinthető.

Avitus püspök beszéde több szempontból is figyelemre méltó: ez az első szöveg, mely a szerzetesi örökima (*laus perennis*) gyakorlatát politikai célokból aknázza ki. Az Alexandrosz archimandrita (350–430) által bevezetett *laus perennis* gyakorlatát Nyugat-Európában az agaunumi Szent Móric-apátság honosította meg. Innen terjed el a 7. században a Frank Királyság területén a Saint-Denis-apátságban, majd Luxeuilben, Párizsban (Saint-Germain-des-Prés), Soissons-ban (Saint-Médard). Ahol nem értették meg Avitus kezdeményezését – leginkább az imádság mellett a kötelező munkavégzést hirdető bencések körében –, a szerzetesi örökima határozott ellenállásba ütközött. A valószínűleg 534 után íródott *Vita abbatis Agaunensis* már úgy beszél Móricról és társairól, mint akik az oltár belsejében várják a feltámadást, fölöttük a szerzetesek kórusának örök dicsérete olyan, mint az angyalok kórusa. Ennek a hierarchiának olyan politikai töltete volt, ami komoly nehézségeket okozott az apátságnak azt követően, hogy Zsigmond burgund királyt 524-ben Chlodomir frank uralkodó meggyilkoltatta. 534-ben, amikor a frankok elfoglalták és felosztották a Burgund Királyságot, a thébaiak tisztelete mellett az apátságalapító Szent Zsigmond burgund király kultusza is megjelent. A Szent Móric-apátság nemcsak a vértanú legionáriusok, hanem Szent Zsigmond kultuszának is központja lett, ami óriási befolyást és hatalmas vagyont biztosított a kolostornak. A 6–9. század folyamán káprázatos liturgikus tárgyak áramlottak az apátságba, olyan páratlan kincsek, mint a „Szent Márton vázájának" nevezett drágaköves aranyfoglalatú szardonix váza, Teuderik kámeákkal és vésett kövekkel ékes ereklyeládája, vagy Nagy Károly kancsója.

879-ben I. (Kopasz) Károly nyugati frank király sógorát, Bosót, a Szent Móric-apátság világi apátját a Karolingok tiltakozása ellenére burgund királlyá koronázták Montaille-ban. Boso nem tudta visszaverni a Karolingok támadását, akik 882-ben elfoglalták Vienne-t, Boso dinasztiája pedig egy új családnak adta át helyét. 888-ban Konrádnak, Auxerre grófjának fia, Rudolf, aki szintén a Szent Móric-apátság világi apátja volt, a szent sírja előtt koronáztatta meg magát, megalakítva ezzel a Jura hegységtől a Saône folyóig terjedő harmadik Burgund Királyságot. A Frank Birodalom 9. századi felbomlása után újra függetlenné váló és 1032-ig fennálló Burgund Királyság legitimitásának jelképe is a Saint-Maurice d'Agaune „királyi apátsága" lett.

2. kép. A Szent Móric-lándzsa

A 10. századi burgund királyok uralkodói jelvényei között tűnik fel először az a Móricról elnevezett lándzsa, amely a későbbiekben bekerült a német-római császárok felségjelvényei közé, s amit utoljára 1916-ban hordoztak körbe a Habsburg–Lotaringiai-ház utolsó uralkodója, IV. Károly előtt (2. kép). Ausztria 1938. évi annektálása után Hitler a saját főhadiszállására vitette a lándzsát. A Szent Móric-lándzsa egy frank szárnyas lándzsa, melynek pengéjébe egy hosszanti nyílást vágtak, s ebbe erősítették négyszeres ezüst drótköteggel Jézus keresztjének szent szögereklyéjét. Rudolf burgundi király fia, II. Rudolf 922-ben a szent lándzsájával – melyet Liutprand cremonai püspök szerint egy Sámson nevű itáliai nagyúrtól kapott hatalmi jelvényül – követelte magának Itáliát. 926-ban I. Henrik keleti frank király rávette II. Rudolfot, hogy Aargau kantonért cserébe adja át neki a lándzsát. Henrik utódja, I. Ottó 939-ben a birteni csatát megelőzően térdre borult a lándzsa előtt, majd az ezt követő küzdelemben győzelmet aratott. Később 955-ben a magyarok ellen vívott augsburgi csatában is maga előtt vitette a lándzsát, és újfent diadalmaskodott. A lándzsa a római birodalmi eszmét 962-ben feltámasztó I. Ottó szemében mindinkább a legyőzhetetlenség záloga lett. A becses tárgyat I. Ottó unokája, III. Ottó német-római király Rómába is magával vitte, és 1001-ben Tivoli ostrománál az uralkodó előtt hordozták. Ő volt az, aki a szent lándzsa másolatát I. (Szent) István magyar királynak és Boleszló lengyel fejedelemnek adományozta. A magyar király által veretett ezüstpénzeken ábrázolt király kezében *lancea regis* körirattal ez a lándzsa látható. A magyar uralkodó Móric kultuszát is pártolta: Bakonybélben bencés monostort alapított Szent Móric és vértanútársai tiszteletére.

Az Ottók birodalomszerte erőteljesen népszerűsítették Szent Móric kultuszát. I. Ottó a szent tiszteletére Magdeburgban alapított székesegyházat. A pogány szláv népek megtérítésének központjául szolgáló magdeburgi Szent Móric- és Alexandriai Szent Katalin-katedrális a legrégebbi kereszténység, az egyiptomi szentek kultuszát honosítja meg a birodalomban. Ottó emellett saját sírhelyének is szánta a magdeburgi templomot. Az ereklyék idehozatala egyéni vallásosságának is bizonyítéka. A szentek ereklyéinek begyűjtésével mindenekelőtt azok

erényeit (*virtus)* akarta magáévá tenni, ami a katonavértanúk esetében különösen nyilvánvaló. Az ereklyék megerősítik császári missziójába vetett hitét és a nép belé vetett bizalmát, hiszen a szent patrónusok győzelemre vezetik a népet. Magdeburg vonzza az ereklyéket: a thébai légió kultusza számtalan ereklyeátvitellel gazdagodik 937-ben, 961-ben és 1004-ben. I. Ottó 961-ben, *„uralkodásának huszonötödik évében valamennyi birodalmi nemes előtt Karácsony vigiliáján elhozatta Regensburgból Szent Móric és társainak testét és más szentek részecskéit. Az ereklyéket Magdeburg város és a környék népe hatalmas tisztelettel fogadta. Mindmáig ott tisztelik őket, a haza védelmezőit"* – írja Thietmar merseburgi püspök beszámolójában.

Ezzel párhuzamosan a királyi lándzsa az uralkodó hatalmi jelvényeként tovább erősítette önálló jelentőségét. III. Ottó halála után a császári felségjelvényekkel és a király holttestével együtt Heribert kölni érseknek köszönhetően visszakerült Itáliából. A megüresedett német-római trón egyik várományosa, a későbbi II. Henrik azonban magának követelve a hatalmat szimbolizáló regáliákat, feltartóztatta Ottó temetési menetét és foglyul ejtette a kölni érseket, a szabadulás feltételéül a lándzsa átadását szabta. Querfurti Brúnó, a kelet-európai missziókért felelős érsek 1008-ban azért bírálta II. Henriket, amiért a keresztény lengyel herceg ellen használta Szent Móric lándzsáját, melyet mint birodalmi zászlót hordoztatott körbe szövetségesei, a pogány liutizok jelvényei mellett. Ez az első forrás, mely „Szent Móric lándzsájá"-nak nevezi a királyi lándzsát.

A Móricra való hivatkozás még nyilvánvalóbbá vált III. Henrik német-római király uralkodása alatt, amikor Benno bíboros a birodalom védőszentjének nyilvánította Móricot, és a lándzsa azon részét, ahol a hagyomány szerint a Krisztus keresztre feszítésekor használt szög található, ezüstlapocskával vették körbe, melyre a következő feliratokat vésték. Az Úr szöge + A fenséges harmadik Henrik Isten kegyelméből római császár parancsára készített ezüstdarab a Szent Móric lándzsájában lévő szög megerősítésére + Szent Móric (CLAVVS DOMINI + HEINRICVS D(EI) GR(ATI)A TERCIVS ROMANO(RUM) IMPERATOR AVG(USTUS) HOC ARGENTUM IVSSIT FABRICARI AD CONFIRMATIONE(M) CLAVI LANCEE SANCTI MAVRICII + SANCTVS MAVRICIVS).

A 11. századi történetíró, Sigebert de Gembloux, aki az invesztitúraharcok alatt a császárpárt tagja volt, a lándzsát a birodalom *jelvényének (insigne) és védelmének (tutamen imperii)* nevezi. A 12. század végének történetírója, Viterbói Gottfried *Pantheon* című művében már úgy mutatja be a keresztre feszítéskor használt szöggel díszített lándzsát, mint a német-római császár győzelmének zálogát, amely a császárnak az 1032-ben annektált Burgund Királyságra vonatkozó jogait is legitimizálja. 1273-tól, Habsburg Rudolf koronázásától kezdve a lándzsa a koronázási ékszerek egyik darabja. Ekkorra azonban a királyi lándzsa összemosodott a római centurio, Longinus Szent Lándzsájával, melyet Longinus a keresztre feszített Jézus oldalába döfött, hogy ellenőrizze, meghalt-e. A Longinus-féle Szent Lándzsa ünnepét 1354-ben a Luxemburg-dinasztiából való IV. Károly vezette be, aki a lándzsára a korábbi ezüstlap fölé egy új aranylapot helyeztetett, *Az Úr lándzsája és szöge* (LANCEA ET CLAVUS DOMINI) felirattal.

A Móric-kultusz továbbélésében óriási szerepet játszott, hogy 1225-ben megtalálták Szent Móric sírját. Ezt követően állították fel a Szász-dinasztia székhelyén, Magdeburgban a Szent Móric-székesegyházban a fekete katona szobrát, mely szintén szerepel a kiállításon. Ez a magdeburgi katedrálisba készített alkotás az első, ahol fekete bőrszínnel ábrázolják a núbiai Móricot. A 12. századtól Móric mellett a többi vértanú köré is kultusz szerveződik. Móric vértanútársai, Exsuperius, Candidus, Innocentius és Vitalis „valais-i mártírokként" váltak ismertté. A kiállított tárgyak között látható a Szent Móric-apátságból Szent Candidus *senator* átható tekintetű, földöntúli erőt árasztó gyönyörű fejereklyetartója. Ebben az időben már nemcsak a thébai katonákat, hanem az alapítót, Szent Zsigmond burgund királyt is vértanúként tisztelték mint a latin kereszténység első „szent királyát". Szent Zsigmond és gyermekeinek csodaszép aranyozott ezüst ereklyetartója egy nagy jövő előtt álló új kultusz első darabja (3. kép). Az apátság 1200 utánról datálható ötvöstárgyai, a Szent Kereszt ereklyetartók, a limoges-i pásztorbotok és különösen a Nagy Károly cibóriumának nevezett fantasztikus kentauros kehely a romanikából a gótikába vezető stílusváltást és a szent „networking" európai fejlődését mutatja. IX. (Szent) Lajos francia király például egy kristályból készült töviskorona-ereklyetartót küldött az apátságnak, melyért cserébe Móric-ereklyéket kért az általa alapított senlisi Szent Móric-kápolna számára.

A Móric-kultusz aranykora

A fekete katona erkölcsi példamutatása, megingathatatlan emberi nagysága a késő középkort inspirálta a leginkább. Móric tisztelete 1490–1530 között állt a tetőpontján. A 14–15. században a svájci apátság továbbra is intenzív császári pártfogásban részesült, de – politikai okokból – mindinkább Szent Zsigmond került fókuszba. IV. Károly német-római császár és cseh király, a nagy ereklyegyűjtő megtalálta Szent Zsigmond sírját az apátság kriptájában, ereklyéit magával vitte Prágába és ott élénk kultuszt szervezett köré. Zsigmond hirtelen népszerűségét a burgund örökség megkaparintásának vágya magyarázza: IV. Károlynak burgund királlyá koronázásához szüksége volt a jónevű ősre. Ekkorra azonban már a savoyai hercegek is igényt tartottak az egykori burgund királyság, az antik Sapaudia történeti örökségére és maguknak követelték a Szent Móric-apátság fölötti fennhatóságot. VIII. Amadé savoyai herceg, aki V. Félix néven ellenpápa lett, kiemelkedő darabokkal, Szent Apollónia monstranciájával és két ezüstkandeláberrel ajándékozta meg a kolostort. Emánuel-Filibert savoyai herceg pedig 1577-ben egy csodálatos ezüst Szent Móric lovas szobrot adományozott az apátságnak, amely a késő középkori lovagi eszmény legtökéletesebb darabjaként egy korszak végét: a birodalmi álmok szertefoszlását, de legalábbis átalakulását jelenti.

*

A Louvre középkori kincseket felvonultató sorozatának legutóbbi kiállítása egyedülálló időkapszula, amely bepillantást nyújt Európa két legmagasabb szinten pártfogolt kultuszának, Szent Móric és Szent Zsigmond tiszteletének 6–15. századi po-

3. kép. Szent Zsigmond ereklyetartója a Saint-Maurice d'Agaune-apátság kincstárából (részlet)

litikai aktualizálásába és spirituális, művészeti átalakulásaiba a svájci SaintMaurice d'Agaune-apátság ereklyegyűjteményén keresztül. A kiállításon látható 19 ötvösremek, a pompás textilek és írott források segítségével megértjük, miért vált a fekete katona a Német-római Császárság védőszentjévé, és hogyan inspirálta erkölcsi példamutatása, rendíthetetlen embersége a későbbi korok kereszténveit a császároktól a szerzetesekig.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Eucherius, Lugdunensis: Passio Acaunensium martyrum. Kiadásai: Bibliotheca Hagiographica Latina 5737; *CSEL* xxxi. 163–173.; *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Merovingicarum. III. Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici et antiquiorum aliquot.* Hrsg.: Krusch, Bruno. Berlin, 1896. 32–39.

2. Szakirodalom

Autour de saint Maurice: actes du colloque „Politique, société et construction identitaire: autour de saint Maurice", 29 septembre–2 octobre 2009, Besançon (France), Saint-Maurice (Suisse). Éd.: Brocard, Nicole–Vanotti, Françoise–Wagner, Anne. Saint-Maurice–Besançon, 2011.

Bálint, Csanád: A Note on the Research on the Ewer with Enamel Plaques of St. Maurice d'Agaune. In: *Acta Archeologica Hungarica,* 57 (2006) 281–289.

Berchem, Denis van: *Le martyre de la légion Thébaine: Essai sur la formation d'une légende*. Basel, 1956.

Burgess, R. W.: The Date of the Persecution of Christians in the Army. In: *Journal of Theological Studies,* 47. (1996) 1. sz. 157–58.

Die Heilige Lanze in Wien. Insignie – Reliquie – Schicksalsspeer. Hg.: Kirchweger, Franz. Wien, 2005.

Dupraz, Louis: *Les passions de S. Maurice d'Agaune: essai sur l'historicité de la tradition et contribution a l'étude de l'armée pré-dioclétienne et des canonisations tardives de la fin du IVe siècle*. Fribourg, 1961.

Herzberg, Adalbert Josef: *Der heilige Mauritius. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Mauritiusverehrung*. Düsseldorf, 1936.

Hornus, Jean-Michel: *It Is Not Lawful For Me To Fight: Early Christian Attitudes towards War, Violence and the State*. Scottdale, Penn., 1980.

O'Reilly, Donald F.: The Theban Legion of St Maurice. In: *Vigiliae Christianae,* 32. (1978) 3. sz. 195–207.

Otavský, Karel: „Der Prager Domschatz unter Karl IV. im Lichte der Quellen." In: *Das Heilige sichtbar machen: Domschätze in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*. Hrsg.: Wendland, Ulrike. Regensburg, 2010. 181–236.

Pollmann, Karla: Poetry and Suffering: Metrical Paraphrases of Eucherius of Lyons' Passio Acaunensium Martyrum. In: *Poetry and Exegesis in Premodern Latin Christianity: The Encounter between Classical and Christian Strategies of Interpretation*. Eds: Otten, Willemien–Pollmann, Karla. Leiden–Boston, 2007. (Supplements to Vigiliae Christianae, 87.)

Ripart, Laurent: *Les fondements idéologiques du pouvoir des premiers comtes de Savoie (de la fin du XIe au début du XIIIe siècle*). Nice, 1999.

Sauser, Ekkart: „Mauritius und Gefährten." In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* (BBKL). Band 17. Hrgs.: Bautz, Friedrich Wilhelm. Herzberg, 2000. 918–919.

Suckale-Redlesfen, Gude: *Mauritius: der Heilige Mohr*. München–Zürich, 1987.

Swift, Louis J.: *The Early Fathers on War and Military Service*. Wilmington, 1983.

Wood, David: The Origin of the Legend of Maurice and the Theban Legion. In: *Journal of Ecclesiastical History,* 45. (1994) 3. sz. 385–395.

Zufferey, Maurice: Der Mauritiuskult im Früh- und Hochmittelalter. In: *Historisches Jahrbuch,* 106. (1986) 23–58.

MARIANNE SÁGHY

PATRON SAINT OF THE HOLY ROMAN EMPIRE: SAINT MAURICE, THE "BLACK SOLDIER"

AN OVERVIEW OF THE STORY OF HIS RELICS

The Abbey of Saint-Maurice d'Agaune in the Swiss canton of Valais will celebrate 1500 years of existence in September 2014. It is the oldest functioning monastery in Latin Christendom. To mark this special anniversary, while renovation work is underway on the abbey's treasury, the chapter has agreed to allow the Louvre to display major pieces – Merovingian and Carolingian gold and silverwork, including the magnificent sardonyx vase ascribed to Saint Martin, the reliquary casket of Theuderic, or the ewer "of Charlemagne"– that miraculously withstood ordeals and

centuries. This article presents the making of the cult of Saint Maurice and his fellow soldiers. How and why did Maurice, leader of the Theban Legion martyred in Agaunum at the end of the third century for his Christian faith, become the patron saint of the Holy Roman Empire? It is because emperors, kings and dukes alike acknowledged the loyalty and humanity of the "black soldier" and his six thousand legionaries to their lord in Heaven and on earth. Instead of killing the pagan emperor Maximian who ordered the persecution of the Christians, Maurice and his companions sacrificed their lives, and the legion put down the arms. Peaceful resistance was the only humane and reasonable answer to the insane order of mass murder. The relics of the saints were venerated, even by Nazi leader Adolf Hitler, as the most powerful protection of the German Empire.

Acta Pacis Westphalicae

A császári tárgyalások[1]

Az 1957-ben Bonnban létrejött *Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte* egyesület célja az 1643-ban kezdődő vesztfáliai békekongresszus dokumentumainak szisztematikus összegyűjtése és kiadása. A forráskiadványok mellett a munkacsoport megújult keretek között, *Zentrum für Historische Friedensforschung* néven eddig 35 kötetet számláló könyvsorozatot is elindított, amelyben a harmincéves háborúról és a békekongresszusról írt tanulmányok láttak napvilágot. E nagyszabású vállalkozás egyes eredményeiről magyar nyelven Zimányi Vera és Forgó András számolt be.[2] A vesztfáliai béke forrásainak kiadásához a dokumentumokat három részre osztották: I. Instrukciók, II. Levelezések, III. Jegyzőkönyvek, tárgyalási akták, naplók és vegyes iratok. Az alosztályokat további beosztásokra bontották, a II. alosztálybeli csoportok közül a császári, a francia és a svéd levelezés feldolgozása folyik, a pápai, a velencei, a spanyol és a holland levélváltások rendezése a jövőben elvégzendő feladatok között szerepel. A könyvkiadás mellett megkezdték a megjelent példányok digitalizálását.

2013-ban jelent meg az Aschendorff Verlag gondozásában az 1643. évvel kezdődő tárgyalások császári levélváltásainak 9. kötete, amelynek szerkezete követi a korábbi forráskiadványokét: tartalmazza a szerkesztő, Stefanie Fraedrich-Nowag bevezető tanulmányát, a kritikai apparátussal ellátott forrásszövegeket, a forrástár után a kiadványban említett tárgyalási akták felsorolását, illetve a császári követek egymás közti és a császári udvarral folytatott levelezésének kronológiai mutatóját. Az olvasót a kötet elején egy szakirodalmi jegyzék, majd mind a kéziratos, mind a nyomtatásban fellelhető forráshelyek feltüntetése, a könyvben használt rövidítések feloldása, a szövegkiadás alapelvei, végül pedig személy- és tárgymutató segíti. A sorozat most kiadott kötete az 1648. május 12. és augusztus 31. közti periódust öleli fel, és ebből az időszakból 140 dokumentumot foglal magában.

Fraedrich-Nowag tanulmányában a kiadásban felölelt időtartam alatt Osnabrückben a svédekkel és Münsterben a franciákkal folytatott tárgyalásokat, illetve a császár katonai és politikai helyzetét vázolja fel (XXXIX–LXIX.), vagyis az *Instrumentum Pacis Osnabrugensis* (rövidítése: IPO) előkészítését. Ebben az évben folytatódtak a több hónapja berekesztett egyeztetések Franciaországgal, ennek megfelelően a kiadványban nagyrészt III. Ferdinándnak a tárgyalások központi kérdéseire vonatkozó utasításai, illetve a Münsterben és az Osnabrückben lévő császári követek jelentései szerepelnek. Bizonyos levelek mellékleteinek

1 *Acta Pacis Westphalicae. Die kaiserlichen Korrespondenzen.* Serie II Abt. A Band 9. *Mai – August 1648.* Bearb.: Fraedrich-Nowag, Stefanie. Münster, Aschendorff Verlag, 2013. 534 p.

2 Zimányi Vera: Acta Pacis Westphalicae. In: *Századok,* 103. (1969) 1. sz. 152–154.; Forgó András: Diplomatie, Medien, Rezeption. Aus der editorischen Arbeit an den Acta Pacis Westphalicae. In: *Századok,* 145. (2011) 5. sz. 1290–1295.

rövid regesztája is olvasható, illetve minden esetben feltüntették azok mind kéziratban, mind nyomtatásban fennmaradt példányainak lelőhelyét. Maximilian Lanzinner már az Előszóban felhívja a figyelmet a forráskiadvány különlegességére: a császári követség titkára által írt három jegyzőkönyv (Nr. 91, 103 és a 111) és két küldöttségi vélemény (Nr. 21 és 39) is segíti a közzétett levelezés mélyebb megértését.

Fraedrich-Nowag a Bevezetőben ismerteti a békeszerződéshez vezető császári és svéd tárgyalások főbb elemeit. Ez a tanácskozás helyezkedett el az adott időszak súlypontjában, amit jól mutat a két városban tartózkodó követek aránya: a császárt Osnabrückben Johann Maximilian von Lamberg, Johann Baptist Krane és Isaak Volmar, míg Abel Servien francia küldöttel szemben Münsterben Johann Ludwig von Nassau-Hadamar képviselte. A levelekből kiderül, hogy Nassaunak az adott időszakban tárgyalási feladat helyett főleg reprezentációs szerep jutott a tanácskozások félbeszakadása miatt. A május és augusztus közti időintervallumra a svéd tárgyalások középpontjában az örökös tartományokbeli amnesztia, a katonai elégtétel, a békefoganatosítás, illetve békebiztosíték kérdése maradt, a többi pontot illetően a megelőző hónapok során sikerült egyezségre jutniuk.

A tárgyalásokkal párhuzamosan vívott harcokban a svéd csapatok egyre több sikert értek el a császári sereggel szemben, Prága egy részét is elfoglalták és tovább nyomultak dél felé. A katonai eseményekhez hasonlóan a császári oldal politikai mozgástere is szűkült, a tárgyalásokban betöltött szerepe gyengült, mialatt a birodalmi rendek erősödésükkel a tanácskozások állandó és meghatározó résztvevőivé váltak. A kongresszus vége felé szinte egyenértékű tárgyalófélként tűntek fel, amint ez a svéd katonai elégtétel ügyében a császári akarattal szembeni állásfoglalásukban, illetve az IPO zárása után a francia tárgyalások Osnabrückben való önálló folytatásában jutott kifejezésre. A kötet szerkesztője röviden vázolja a birodalmi rendek növekvő erejét és függetlenedését, amelyeket szintén megosztott a felekezeti hovatartozás, ugyanakkor hajlandóságot mutattak az együttműködésre. A protestáns rendek a svéd tárgyalások megakadása esetében is készek lettek volna a megállapodásra a katolikus rendekkel és a császárral, ám az utóbbi taktikai okokból elutasította ezt a lehetőséget. Viszonyukat az egyezség be nem tartásától való félelem uralta, a közeledés eredménytelen maradt, összefogás híján a svéd katonai elégtétellel kapcsolatos tárgyalásokban a svéd érdekérvényesítés erejét nem gyengítették. Ennek ellenére a császárnak sikerült engedményeket elérnie, például az örökös tartományokban a száműzöttek kárpótlási igényeinek elutasításával.

A svéd követek a katonai elégtétel rendezésére nagy hangsúlyt fektettek, ennek megtörténte előtt a békeszerződés tervezetéről nem nyilatkoztak. Két hónapon keresztül folyt a svéd követek és a birodalmi rendek közti alkudozás a jóvátétel összegéről: a 10 millió birodalmi tallér összegű követelésből és az 1,3 millió tallér német felajánlásból kiindulva végül június közepén 5 millió birodalmi tallérban egyeztek meg. A kárpótlás nagysága után a jóvátétel módjának kérdése következett, amelyet részletfizetésben határoztak meg; az első részletet: 1,8 millió tallért készpénzben a szerződés aláírásakor, 1,2 milliót utalványban kellett kifizetni. A fennmaradó 2 millió birodalmi tallért 1650-ben és 1651-ben kellett folyósítani. A július 10-én született, fent vázolt megállapodás után a svédek már hajlandóak voltak a békeszerződés tervezetéről írt feljegyzésüket elküldeni a császári követeknek. A nem hivatalos svéd iratot már június 23-án elküldték a birodalmi rendeknek, akik azt továbbították a császári követeknek. Noha III. Ferdinándtól június 25-én utasítást kértek, a császártól csak augusztus 5-én kapták meg a választ. Másnap, augusztus 6-án, mivel a tárgyalófelek eredményesen rendezték az amnesztia, illetve a katonai elégtétel összegének kérdését, megkötötték az IPO-szerződést Johan Axelsson Oxenstierna és Johan Adler Salvius svéd követekkel, akik szövetségesükkel, a franciákkal megrekedt tanácskozásokra való tekintettel annak aláírását halogatták.

A bevezető tanulmányban a szerző felvázolja a lezárt svéd béke után következő francia tárgyalások körüli nehézségeket is. A nyár folyamán Servien Osnabrückbe utazott, hogy a francia tárgyalások folytatásáról meggyőzze a birodalmi rendeket, akik a svédekkel folyó megegyezés vége felé járva nem akarták azt megszakítani. Az IPO megkötése után a rendek a gyorsabb békekötés érdekében indítványozták a tanácskozás áthelyezését Münsterből Osnabrückbe. Ezt a császári követek nem támogatták. Volmar Münsterbe utazása azonban nem hozta meg a tárgyalási helyszínnel kapcsolatban a várt eredményt, ráadásul ezzel a lépésével csak mélyítette a birodalmi rendek és a császár közti szakadékot, hiszen a rendek Osnabrückben császári részvétel nélkül folytatták a tárgyalásokat. Erre válaszul Volmar és Nassau tiltakozó levelet küldött a birodalmi rendeknek, amelynek kiadására igyekeztek rávenni az osnabrücki császári követek a münsteri birodalmi rendeket is. Miközben Lamberg és Krane sikertelenül próbálta meggyőzni Volmart a visszatérésre, kihangsúlyozták a kongresszuson, hogy a münsteri béke tervezetének tárgyalásához nem rendelkeznek megfelelő jogkörrel, a béke megkötésére felhatalmazott Nassaunak azonban februárban elszenvedett gutaütése miatti gyenge egészségi állapota nem engedi meg az utazást. Az augusztusi források a két városban időző követ levélváltásaival bővültek, amelynek elsődleges tartalma a tanácskozások helyszínének problémája és annak megoldási lehetőségei voltak. Az erről folyó vita kitolta a megegyezés időpontját, amitől a császári oldal már egy ideje tartott a levelek tanúsága szerint. Emellett néhány levélben arról is szó esik, hogy a császári követekkel már 1647. novemberben aláírt előzetes megegyezés ellenére ebben az időben ismét felmerült a franciák területi igénye. Ennek megtárgyalásából kihagyták a birodalmi rendeket, ezért az említett megállapodásban módosítást igyekeztek elérni. Franciaország követelései között szerepelt még a Burgundiai körzet és Lotaringia kizárása a békéből, illetve hogy a császár nem nyújthat segítséget Spanyolország számára. A források között szerepelnek június végére, július elejére datált írások, amelyek a császári oldal hollandokkal folytatott titkos egyezkedéseiről számolnak be, a tárgyalások azonban nem eredményeztek szövetséget a két fél között.

A bevezető tanulmány kitér a követek és a császár közti rendszeres levélváltások módjára is. A postai kézbesítésnek meghatározott rendje volt: Osnabrückből hétfőnként és csütörtökönként küldték a jelentéseket Münsterbe, ahonnan az ottani követ beszámolójával együtt szerdán és pénteken adták postára a császári udvar számára. III. Ferdinánd császár utasításai keddenként érkeztek Münsterbe, és onnan továbbították Osnabrückbe, ahol a levélváltásokat Volmar, majd augusztusi elutazása után Krane irányította, míg ezt a feladatot Volmar Münsterben vette át. A császár és követei közti misszilisek mellett fennmaradtak mind Volmar, mind Nassau Maximilian von Trauttmannsdorff-Weinsberghez írt levelei, aki 1647-ig a tárgyalásokon elsődleges császári követ volt. Ám amíg az utóbbi két követ egymásnak címzett levelei mind olvashatóak, addig sajnos Trauttmannsdorff és Volmar levelezéséből csak utóbbi részéről írtak szerepelnek a kötetben. Ezek a személyesebb hangvételben megfogalmazott levelek is gazdagítják a császári politikáról szerezhető ismereteket.

A sorozat legújabb kötete a közölt dokumentumok, a hozzájuk tartozó kommentárok és a korábbi kiadványokban szereplő forrásokra történő kereszthivatkozások segítségével a békekongresszus tárgyalásainak, eseményeinek összefüggéseibe enged bebocsátást. A szövegkiadási projekt kiválóan rendszerezett felépítése mellett a különböző alsorozatokba tartozó iratok egységét is megőrzi, ezzel mind a téma kutatói, mind az érdeklődők számára segítséget nyújt a korszak feldolgozásához.

Hende Fanni

Béke és békebiztosítás a kora újkorban[1]

A most bemutatandó ünnepi kötet az *Acta Pacis Westphalicae* kiadója és a Bajor Akadémia *Deutsche Reichstagakten. Reichsversammlungen 1556–1662* osztályának vezetője, Maximilian Lanzinner bonni professzor 65. születésnapjának tiszteletére készült. A közel ötszáz oldalas kötetben osztrák és német professzorok összesen tizenhat tanulmányt írtak a kora újkori békékről és békebiztosításokról.

A kötet elején a szerkesztők előszava olvasható, melyben értékelik a kora újkori békék kutatásának jövőbeli lehetőségeit, vázolják a korszakban egyre inkább különváló külső és belső béke fogalmát és a békét fenyegető kihívásokat. A könyv erényeként kiemelik: több tanulmány alapját is újonnan született kritikai forráskiadások képezik, illetve a szerzők különféle nézőpontokból közelítik meg a béke fogalmát és eltérő elemzési módszereket alkalmaznak.

A szerkesztők a tizenhat tanulmányt három fejezetbe sorolták. Az elsőben hat *(Az országos béke megőrzése és a birodalmi gyűlések a 15–16. században)*, a másodikban négy *(A vesztfáliai békekongresszus és békerend a birodalomban és Európában)*, a harmadikban pedig szintén hat szerző írása kapott helyet *(A 16–18. századi békekötések vezérgondolatai, ökonómiája, nyilvánossága és kultúrája)*. A kötet végén minden egyes tanulmányról bővebb tartalmi összefoglaló található, amit a személynevek mutatója követ, amelyet a jobb keresheto˝ség érdekében talán szerencsésebb lett volna a földrajzi nevekkel és a fontosabb fogalmakkal is kiegészíteni.

Gabriele Haug-Moritz tanulmányának középpontjában az eddig alapvetően középkorkutatók által vizsgált örökösödési egyezségek állnak, illetve ezeknek kölcsönös örökösödési megállapodásokká történő továbbfejlődése *(A szász–brandenburgi–hesseni örökösödési egyezség, 1451/57–1555. A 16. századi békemegőrzés középkori formáinak folytatásához a birodalomban)*. A szerző tisztázza a két fogalom közti különbséget és végigköveti az 1431-től fennálló szász–hesseni kölcsönös örökösödési megállapodás kiegészülésének folyamatát az 1451-es szász–brandenburgi örökösödési egyezséggel, illetve az 1457-ben megkötött szász–brandenburgi kölcsönös örökösödési megállapodással. Bemutatja ezen megegyezések többszöri meghosszabbításának állomásait, valamint elemzi tartalmi szabályozásukat, s ezeknek a tartományok belső és egymás közti békéjére gyakorolt hatását. Megállapítja, hogy az egyezségek formájukat és tartalmukat tekintve gyakorlatilag alig változtak az 1541–1555 közötti időszakban. Tartalmilag bizonyítja, hogy az örökösödési

1 *Frieden und Friedenssicherung in der Frühen Neuzeit. Das Heilige Römische Reich und Europa. Festschrift für Maximilian Lanzinner.* Hrsg. v. Braun, Guido–Strohmeyer, Arno. Münster: Aschendorff, 2013. (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte, 36.) 471 p.

szerződések a középkori békeelgondolásnak megfelelően *pax specialis*oknak feleltek meg, és a kölcsönös segítségnyújtási egyezségben, valamint béke- és jogszövetségben valósultak meg.

Dietmar Heil *Békekérdések a birodalmi gyűléseken I. Miksa császár idején (1493–1519)* című írásában bemutatja azt a folyamatot, melynek során I. Miksa uralma alatt a birodalmi rendek egyre inkább kivonták magukat a birodalom külpolitikájából, amennyiben nem a belső területeket is fenyegető támadásról volt szó (a török veszély, burgundiai örökösödési és itáliai háború). Figyelmük kizárólag a belső részek békéjét zavaró tényezőkre (béketörések, *constitutio pacis* biztosítása, hatalmaskodások, rablólovagok) irányult. A reformra törekvő fejedelmek egy kisebb csoportja a békére és az igazságszolgáltatásra vonatkozó uralkodói jogosultságokat a rendek által ellenőrzött intézmények fennhatósága alá kívánta vonni, s céljaik elérésétől tették függővé a birodalmi segély császár számára történő megszavazását. Ugyan a béketörésekkel szemben 1495-ben a wormsi rendezés értelmében felállították a Birodalmi Legfelsőbb Törvényszéket, 1500-ban pedig a birodalmi ezredet, ez hatást csakis a birodalom perifériájára tudott gyakorolni. Az uralkodóhoz közel eső területeken továbbra is a császári törvénynapokon és a birodalmi gyűléseken kérték a viszályok rendezését.

Alfred Kohler a 16. századi birodalmi politika kulcstémáját, a belső béke biztosításának kérdéskörét mutatja be – különösen az 1530-as és 1555-ös augsburgi birodalmi gyűlések eseményei kapcsán – tudományos életútja főbb állomásain keresztül, kutatástörténeti és forráskiadási szempontból *(Békebiztosítás a Szent Római Birodalomban a 16. század közepén. Tematikus és önéletrajzi megközelítés)*.

Marc von Knorring a birodalmi küldöttek tevékenységét elemzi *(A „békebiztosító" birodalmi küldöttek találkozója az augsburgi vallásbéke és a harmincéves háború között. Értékelés)*. Az 1555–1559-es birodalmi végrehajtási törvény új testületként létrehozta a birodalmi küldöttek találkozóját, amelynek feladata a birodalmi gyűlések legfontosabb témáinak előkészítése volt, eredeti célja azonban abban állt, hogy a békebiztosítás egy újabb fóruma legyen. A mainzi választófejedelem feladata volt összehívni az olyan kiterjedt lázadások esetén, amelyekkel szemben a birodalmi körzetek már nem tudtak hatásosan fellépni. A tanulmány a következő szempontok alapján elemzi az 1564–1590 között megtartott birodalmi küldöttek találkozóit: az összehívást befolyásoló tényezők, a tanácskozás lefolyása, határozatainak megvalósulása. Végül megállapítja: 1586–1590 között a birodalmi küldöttek találkozója a mindennapi politikába beszivárgó vallási viszályok miatt már nem tudta hatásosan ellátni a feladatát, békebiztosító szerepét idővel a felekezeti szövetségek vették át.

A birodalmi gyűléseken tárgyalt melléktémák jelentős részét a szupplikációk tették ki. Joseph Leeb tanulmányának középpontjában a birodalmi rendek ezekre adott válaszai állnak *(Szupplikációk mint konfliktusok a birodalmi gyűlésen. A birodalmi gyűlés általi konfliktusszabályozás lehetőségei és határai a 16. század második felében)*. Leeb az 1556 és 1586 közötti időszakot vizsgálja; táblázatban, éves lebontásban mutatja be, hogy kik (alattvalók, tisztviselők, birodalmi lovagok és rendek) milyen arányban és milyen fórumon kihez (császár, birodalmi rendek vagy a kettő összessége) nyújtották be kérelmeiket – a szupplikációk közel kétharmadának témáját a rendi konfliktusok teszik ki. Mivel a legtöbb szupplikációt a nagy jelentőségű birodalmi gyűléseken nyújtották be, ezért többségüket idő hiányában még csak napirendre sem vették. A birodalom érdekeit kívülről érő sérelmek (megemelt vámok), illetve károk (az 1559-es francia támadás Metz, Toul, Verdun ellen) ügyében diplomáciai úton mindig eljártak, ám ezek a lépések hatástalannak bizonyultak, amennyiben nem indítottak katonai beavatkozást is. A belső viszályokat érintő kérelmek ügyében legtöbbször csak békeközvetítő küldöttséget küldtek, vagy a császárra hagyták a döntés meghozatalát.

Mindezek ellenére a szupplikációkat igyekeztek a lehető legnagyobb nyilvánosságú birodalmi gyűléseken benyújtani, ugyanis az itt dokumentálásra került kérelmekben foglalt jogigényekre az elhúzódó viszályok esetében később is lehetett hivatkozni.

Helmut Neuhaus *IV. Iván cár 1576-os regensburgi birodalmi gyűlésre küldött követei (két forrásmelléklettel)* című tanulmányában két forrást mutat be Iván cár követeinek Regensburgba való érkezéséről: Johann Baptist Fickler *Salzburgi Krónikáját* és Michael Petterle háromrészes fametszetének szövegrészeit. A szövegeket először Wilhelm Scherer jelentette meg a *Das Bayerland* 1915-ös egyik számában a korabeli világháborús események kapcsán. Neuhaus írása első részében vázolja a katolikus teológus Scherer életútját, valamint a 16. és a 19. századi események közötti történelmi átfedést. Majd Fickler életútját, a cári követség tagjait és regensburgi bevonulását mutatja be, végül pedig a két szövegrész közötti eltéréseket ismerteti. A tanulmány végén a szerző Scherer hibás kiadásának az eredeti szöveg alapján javított változatát közli.

Michael Rohrschneider az 1636-os, az 1643-as és az 1645-ös évekből fennmaradt, a harmincéves háború lezárásának spanyol tárgyalási feltételeire vonatkozó forrásokat elemzi *(A kölni és münsteri béketárgyalások szerződésbiztosítási tervezetei a spanyol követutasításokban, 1636–1645)*. Az 1635-ben kitört francia–spanyol háború hatalmas lehetőség a németalföldi konfliktusban meggyengült spanyol birodalom számára egy új európai békerend alapjainak lerakására, de egyben hatalmas gazdasági teher is. Az 1636–1645 közötti uralkodói instrukciók fő célkitűzése, hogy geostratégiailag megtartsák a német császársággal összekötő spanyol utat, illetve az egyetemes béke és a katolikus hit védelme egész Európában. A madridi udvar csakis a számára elfogadható feltételek mellett hajlandó békét kötni. A spanyoloknak elfogadható, tisztességes béke (*paz honesta*) feltételei a katolikus hit védelme, a jó hírnév megőrzése (*reputatio*), a felek közti kölcsönös jóvátétel és a *conservatio* alapelve, vagyis hogy a király nem veszthet területet. A tisztességes békét próbálják érvényesíteni szövetségeseik javára is. Ugyanakkor csak a biztonságos béke (*paz segura*) tekinthető tisztességesnek a spanyol udvar szemében – különösen hogy e korszakban notórius szerződésszegőnek tartották a franciákat az 1598-as, az 1626-os és az 1630-as békék megszegései miatt. Ezért is fontos eleme a spanyol békebiztosítási terveknek, hogy a szerződésszegővel szemben az összes többi félnek közösen kell fegyvert fognia.

Konrad Repgen a vesztfáliai béketárgyalások egyik meghatározó szereplője, Trauttmannsdorff császári követ kongresszuspolitikájának alapjait vizsgálja *(Gróf Maximilian Trauttmannsdorff – császári főtárgyaló a prágai és a vesztfáliai békénél)*. Röviden bemutatja személyiségét, diplomáciai erényeit és pályafutása alakulását a császári udvarban. Az 1635-ös prágai béke megalkotásában való részvétele kapcsán levonja a vesztfáliai békére is kiható tanulságokat. Trauttmannsdorff a küldöttség vezetőjeként titoktartási okokból egyedüliként rendelkezett áttekintéssel a békekötés egészére; a tárgyalásokon, ha ajánlott valamit a minimumról, ha követelt valamit, a maximumról indult el a megegyezés felé vezető úton. Az 1629-es restitúciós ediktum jelentette a császár számára a fő problémát, melynek eltörlését a katolikus és protestáns rendek is egyaránt kívánták. A münsteri és osnabrücki tárgyalásokon elért eredmények következtében a császár a birodalmi politikában ugyan hátrább szorult, viszont megmaradhatott erős katolikus uralkodónak a Habsburg örökös tartományokban és koronaországokban.

Maria-Elisabeth Brunert *Békebiztosítás mint a protestáns birodalmi rendek tanácskozási témája a vesztfáliai békekongresszus kezdeti szakaszában* című tanulmányban a protestáns rendeknek a vesztfáliai béke megtartását biztosító javaslatait követi végig az 1631-es lipcsei határozattól (1602-es hesseni tanács javaslata, 1633-as heilbronni szövetség instruk-

ciói, 1635-ös prágai béke). Az 1645-ben Osnabrückben összegyűlt, jórészt protestáns fejedelmi, illetve a rendi követek a franciákkal és a svédekkel kötendő béke pontjai mellett annak jövőbeni biztosítását is megvitatták. A tárgyalásokon számos javaslatot fogalmaztak meg a császári követek számára: a jezsuiták kiűzése, a felekezeti hatalommegosztás a birodalmi körzetekben és azok alkotmányának helyreállítása, a spanyol csapatok kivonása a birodalom területéről, a reformátusok bevétele a vallásbékébe, a császári seregek lefegyverzése, a védelmi feladatok átadása a protestáns rendeknek, óvást kizáró záradék. Követelték, hogy a béke ezen cikkelyei kerüljenek be a császár választási hitlevelébe. Bizonyos, hogy az 1648-as szerződés számos békebiztosító pontját a protestáns rendek fogalmazták meg még 1645–1646-ban.

Dorothée Goetze az 1647–1648-as bajor–császári szövetség politikai és katonai működését, továbbá a szövetség felbomlásának okait elemzi *(A császári és bajor szövetségi gyakorlat a vesztfáliai békekongresszus záró szakaszában)*. A két félnek kezdetektől eltérő politikai céljai voltak: míg Bajor Miksa a sikertelen ulmi fegyverszünet felmondása után a háború minél gyorsabb befejezését akarta, hogy ezáltal megóvhassa alattvalóit, illetve a megszerzett Felső-Pfalzot és a választófejedelmi címet, addig III. Ferdinándnak számos lezáratlan tárgyalási témában (felekezeti kérdés, amnesztia, autonómia, katonai jóvátétel, franciákkal kötendő béke) nemcsak a maga, de a szövetségesei érdekeit is óvnia kellett. A császár a bajorok nélkül képtelen volt egy ütőképes hadsereget fenntartani, mivel azonban a megígért felszereléseket nem tudta eljuttatni szövetségesének, az nem győzhetett a hadszíntéren. A tanulmány végigköveti a münsteri és az osnabrücki tárgyalások menetét, valamint a bajor fejedelem egyre határozottabb vezető szerepét s a császártól való fokozatos elidegenedésének okait. A tárgyalásokon Miksa sikeressége politikai kompromisszumkészségének köszönhető, mivel céljai érdekében hajlandó volt számos kérdésben kiegyezni a protestáns rendekkel. Ferdinánd ugyanakkor a kongresszustól való távolmaradása és az egyes tárgyalási pontokban képviselt álláspontjához való hajthatatlan ragaszkodása miatt elszigetelődött, a békekötés spanyolok érdekében történő hátráltatása miatt pedig bajor szövetségesét is elvesztette.

Guido Braun Gottfried Wilhelm Leibniz fizikusnak, fejedelmi tanácsosnak az 1648-ban létrejött európai és a belső birodalmi békerend fenntarthatóságára megalkotott elméletét ismerteti *(Béke és egyensúly Leibniznél)*. Leibniz a béke megőrzésének előfeltételét az európai hatalmi rendszerek erejének egyensúlyában látta. A szerző bemutatja a fizikus 1670-ben a béke biztosítására írt javaslatát, valamint annak utóéletét. Ebben, illetve a dinamikáról szóló munkájában egy természettudományos alapon nyugvó, a fizikai törvényeknek megfelelően működő diplomáciai erőmodellt vázol fel: két egymásnak feszülő test csak akkor maradhat nyugalomban, ha egyensúlyban vannak. Ezen modell alapján készíti el a mainzi választófejedelemség cselekvési tervét a francia fenyegetéssel szemben. A modell európai mintájává pedig a belső politikai (például Braunschweig–Lüneburg választófejedelemségének létrehozása) és felekezeti egyensúly helyreállításával a Német-római Birodalomnak kell válnia. Véleménye szerint az európai békerendet leginkább a francia király veszélyezteti támadó politikájával, s azt végérvényesen fel is borítja 1713-ban a Bourbon-ház spanyol trónra kerülésével.

Az 1660-as évektől a Német-római Birodalomban egyre komolyabban vették XIV. Lajos francia király terjeszkedési politikájának fenyegetését. Lipót a Habsburg-ház dinasztikus állapotának megerősítésére erős központosítást vezetett be, s a kialakult konfliktusokban (holland háború 1672–1679, pfalzi háború 1688–1697, spanyol örökösödési háború 1701–1714) nem tűrte meg a birodalmi rendek francia kapcsolatait vagy semlegességét.

Annak érdekében, hogy Lipót egyértelművé tegye, a franciákkal semmilyen kereskedelmi vagy diplomáciai viszony nem tartható fenn háborús helyzetben, a nemzetközi diplomatajogot megsértve igyekezett feszültséget kelteni, és arra törekedett, hogy a két fél között mindenki egyértelmű pártválasztásra kényszerüljön. Christoph Kampmann tanulmányában két egymáshoz hasonló esetet ismertet *(Nemzetközi jogsértés mint politikai stratégia? A diplomatarablás egy ismert esete és egy ismeretlen terve I. Lipót császár idején)*. Az első a birodalom elárulásával és békeszegéssel vádolt Wilhelm Egon von Fürstenberg elhurcolása 1674. február 14-én a kölni birodalmi gyűlésről. Fürstenberg mint a franciákkal szövetséges kölni választófejedelemség követe az ekkor formálódó franciaszimpatizáns csoport jelképes alakja volt. A második eset a francia király követének, Louis Rousseau de Chamoy lefogatásának végül megvalósítatlan terve az 1698-as regensburgi birodalmi gyűlésről.

Peter Rauscher a tizenöt éves háború (1593–1606) és a harmincéves háború (1618–1648) közötti időszakban vizsgálja a császári pénzügypolitika hátterét *(Háború és béke között. Császári pénzügy- és békepolitika a harmincéves háború előtt, 1612–1615)*. Alaptézise, hogy Mátyás császár Melchior Klesl bíboros által irányított s igencsak vitatott kiegyezési politikáját elsősorban a II. Rudolf által hátrahagyott hatalmas adósság állította kényszerpályára. A tizenöt éves háborúban korábban még sosem látott nagyságú töröksegélyt kért a birodalom – ezt bizonyítandó Rauscher az 1548–1603 közötti évekre táblázatban bontja le ennek mértékét –, ugyanakkor a harcok az 1606-os béke ellenére sem szűntek meg. Uralkodása elején az 1608-as és az 1613-as birodalmi gyűlésen, az 1614-es első osztrák általános gyűlésen Mátyás sikertelenül próbálta meg konszolidálni a helyzetet, sem a birodalomtól, sem az örökös tartományoktól nem kapott segítséget a tartozások rendezésére. 1612-ben az udvar kénytelen volt elismerni a fizetésképtelenségét, az 1614-ben megindult reformintézkedések pedig az udvari pártharcok miatt meghiúsultak. Szükséges anyagi eszközök nélkül a protestánsok elleni fellépés és a török háború is tarthatatlanná vált. 1615-ben Melchior Klesl húszéves békét kényszerül kötni a törökökkel.

Peter Arnold Heuser *Kaspar Schetz von Grobbendonk vagy Pedro Ximénez? Tanulmányok a „Dialogus de pace" történeti helyéhez (Köln és Antwerpen, 1579)* című írása a spanyol–németalföldi háborút lezáró 1579-es kölni kongresszuson kiadott anonim békeirat – II. Fülöp király és Alexander Farnese fiktív párbeszéde a lehetséges megbékélés feltételeiről – korábban megállapított szerzőségét vitatja. Olyan külső és belső bizonyítékokat vonultat fel, amelyek alapján a korábban németalföldi bankárnak és államférfinek, Grobbendonknak tulajdonított traktátust a spanyol származású kölni humanista, Pedro Ximénez művének tekinti. Egyrészt történeti érveket sorakoztat fel mellette (Botter kölni orvos levele, Ximénez részvétele egy titkos béketerv kidolgozásában), másrészt a *Dialogus de pace* szövegét elemezve tár fel olyan politikai, vallási, államelméleti és fogalmazásbeli összefüggéseket, amelyek alapján a szerzőnek egyértelműen a kölni humanisták körébe, s ugyanakkor Furió Ceriol spanyol udvari történész ismerősei közé kellett tartoznia. E feltételeknek pedig csak Ximénez felel meg.

Arno Strohmeyer tanulmánya a pozsareváci békét követő osztrák követjárás nyomán mutatja be a Habsburg és az oszmán felet elválasztó kulturális szakadék átjárhatóságát a békekötések szertartásosságában *(A kultúrák közötti békék színpadiassága. Damian Hugo von Virmont mint magas rangú küldött a Portán, 1719–1720)*. A kultúrtörténeti kutatások alapján színielőadásokból kifejlesztett értelmezési modellt alkalmaz a követjárások rituáléjának elemzésére: az előadás személyeit, a rendezés forgatókönyvét, a szereplők testi megnyilvánulásait és gesztikulációit, az előadás befogadását és magyarázatát vizsgálja. Ezeket részletesen is bemutatja Virmont útjának három fő állomása során (paraćini határátlépés,

konstantinápolyi bevonulás és a III. Ahmednél tett első audiencia). Végezetül a szerző három fő megállapítást tesz: a ceremóniáknak teljes egyenlőséget és szimmetriát kellett kifejeznie a felek között; az áttörhetetlen vallási ellentétek tüntető megjelenítését kerülték; törekedtek a barátság megjelenítésére mindkét oldal számára érthető cselekedetekkel (kézfogás, közös étkezés, ajándékcserék, ölelés stb.).

Heinz Duchhardt két ismert, a békekongresszus témakörben született festményt hasonlít össze: Ter Borch az 1648-as münsteri béketárgyalásról és Jean Baptiste Isabey az 1815–1816-os bécsi kongresszus ülésszünetéről készült fiktív, számos résztvevő portréját megörökítő művét (*Kihatások: Gerard ter Borch Békekongresszus képének recepciótörténetéhez*). Bemutatja Isabey párizsi pályafutásának alakulását Napóleon udvari festőjeként, valamint Auguste de La Garde gróf tudósítása alapján Talleyrand tevékeny szerepét abban, hogy Isabey részt vehetett a bécsi tárgyalásokon, s hogy miként választotta mintául Ter Borch festményét. A szerző igazolja a két festmény kompozíciós hasonlóságait, valamint külső, történetileg bizonyítható és belső esztétikai összefüggéseit. Végül leszögezi: a németalföldi festő híres képe kétségkívül a 19. században is a klasszikus békekongresszus megjelenítője maradt a politikai döntéshozók számára.

Az előbbiekben ismertetett kötet széles körű témamerítésével és kérdésfelvetéseivel mindenképpen hasznos alapmunkának bizonyul a 15–17. századi békekötések és békebiztosítások – különösképpen a vesztfáliai béke – kapcsán született legújabb külföldi kutatási irányok és eredmények megismeréséhez.

Kalotai Noémi

Felvilágosult szerzetesek

A német bencések 1740–1803[1]

A szerző monográfiájában a katolikus felvilágosodás eddig kevéssé vizsgált részletével foglalkozik. Bár a monasztikus rendek a medievisztika jól kutatott területeihez tartoznak, kora újkori történetüket a 19. századi összefoglaló munkák után sokáig nem kísérte kitüntetett szakmai érdeklődés. Ezen az állapoton igyekezett javítani *Derek Beales* átfogó munkája,[2] amely széles kitekintést ad az európai szerzetesrendek történetéről a korszakban. Lehner ebből kiindulva, a témakört leszűkítve határozta meg kutatásának területét, mintegy százötven német nyelvű bencés monostort vizsgált a mai Közép-Németország, Ausztria és Svájc területéről. A szerző munkájában azokat a kulturális, teológiai, filozófiai, szellemi, intézményi és szociális kérdéseket vizsgálja, amelyeket a felvilágosodás kora állított a bencés rend elé.

Lehner a milwaukee-i Marquette University (USA, Wisconsin állam) oktatója, 2005-ben Münchenben szerezte meg PhD-fokozatát teológiából. Nemzetközileg elismert szakértője a kora újkori egyháztörténetnek és teológiának, 2013-ban az *Academia Scientiarium et Artium Europaea* tagjának választották. Számos monográfia szerzője,[3] több kötetben is közreműködött társszerzőként és szerkesztőként. Társszerkesztője az *Oxford Handbook of Early Modern Theology 1600–1800* lexikonnak, szerkesztője a *History of Early Modern Religion* című sorozatnak, amelynek keretében eddig húsz kötet látott napvilágot. Több mint huszonöt tanulmánya jelent meg vezető szakfolyóiratokban. Jelen recenzióban tárgyalt kötetét az *American Catholic Historical Association* 2012-ben *Gilmary Shea-díjjal* tüntette ki mint a legkiválóbb és legeredetibb könyvet, amelyet a katolikus egyház történetéről 2010–2011 során publikáltak.

A szerző kutatásának fő kérdése, hogy miért a bencések között volt a legtöbb Lehner által felvilágosultnak (*enlightened*) nevezett szerzetes. Ennek megértéséhez fontos tudni, hogy mit ért *felvilágosult* alatt. Könyvének bevezetőjében úgy fogalmaz, hogy azokat a szerzeteseket illeti ezzel a jelzővel, akik nemcsak a közösség új formáit és a megújult kommunikációs struktúrákat adaptálták, hanem az olyan értékeket is vallották, mint a személyes szabadság, a tolerancia, az emberi jogok, az erőszakmentesség, valamint úgy vélték, hogy az egyháznak, különösen a szerzetesi életnek meg kell újulnia és alkalmazkodnia kell a társadalomhoz.

---

1 Lehner, Ulrich L.: *Enlightened Monks. The German Benedictines 1740–1803*. Oxford, Oxford University Press, 2011. 276 p.

2 Baeles, Derek: *Prosperity and Plunder. European Catholic Monasteries in the Age of Revolution, 1650–1815*. New York, 2003.

3 Például Lehner, Ulrich L.: *Historia Magistra. Zur Archivgeschichte des altbayerischen Kollegiatstiftes SS. Jakobus und Tiburtius in Straubing*. Nordhausen, 2003; Uő: *Kants Vorsehungskonzept auf dem Hintergrund der deutschen Schulphilosophie und -theologie*. Leiden–Boston, 2007; Uő: *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*. Leiden–Boston, 2010; Uő: *Monastic Prisons and Torture Chambers. Crime and Punishment in European Monasteries, 1600–1800*. Eugene, OR, 2013.

Lehner hét ponttal magyarázza, hogy a felvilágosult gondolkodás a bencések között gyorsan terjedt. Elsőként a rend decentralizált működését említi, amelynek köszönhetően minden szerzetesház elöljárója maga dönthette el, hogy beengedi-e vagy kizárja a felvilágosodás eszméit a közösségből. Másodszor, a rendházak közötti rendszeres levelezést emeli ki, ami nemcsak a német, de a francia és itáliai monostorokra is kiterjedt. A levelezés mellett az új eszmék fontos hordozója volt a bencés közösségek közötti mobilitás, amelyben elsősorban tudósok és diákok vettek részt, Lehner szerint ez a harmadik tényező. Negyedikként a könyvkölcsönzési rendszert említi, aminek köszönhetően a kézzel fogható szellemi termékek jóval gyorsabban juthattak el nagy távolságokra, mint más rendek esetében, csakúgy, mint az európai kultúra legritkább könyvei. Ötödikként a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a bencések a tudomány művelésére rendezték be társadalmukat, és így a kontinens minden tudományos intézményével kapcsolatban álltak. Ezeknek a struktúráknak köszönhetően – indokolja Lehner a hatodik pontját – a bencések képesek voltak a protestánsokkal szemben vitapartnerként megjelenni, és vették is a bátorságot arra, hogy a teológiai, tudományos és egyházpolitikai kérdéseket – elsősorban levelezések formájában – megvitassák. A hetedik pont egyenesen következik az előzőekből, levelezéseiknek köszönhetően a bencések egy nagyobb kommunikációs hálózat tagjaivá válhattak.

A korszakolás tekintetében az 1740-es kezdődátum talán kevéssé meghatározott és konkrét, mint a Lehner által vizsgált időszak végét jelentő 1803. év. A szerző érvelése szerint az általa vizsgált folyamatok a 18. század derekára értek meg, ezért válik indokolttá a kutatás kronológiai behatárolása. 1803 a német birodalmi egyház (*Reichskirche*) végét jelentette, és ezáltal gazdag monasztikus kultúrájának felszámolását is: február 25-én a Birodalmi Tanács az összes monostor és apátság vagyonát elkobozta.

Szerkezetileg a könyv a bevezető és a záró fejezet mellett tíz főfejezetre bomlik. Ezek a részek különböző kihívások köré épülnek fel. A második fejezet (*The Challenge of Historiography*) a franciaországi Saint Maur-kolostorból kiinduló történetírási irányzat hatásairól értekezik a német bencések körében, amely nemcsak a szerzetesek tudományos megközelítésére, de azoknak mentalitására is befolyást gyakorolt. A harmadik fejezet a német bencések mindennapjait vizsgálja, anyagi kultúrájukon keresztül, étkezésükön át az általuk felhasznált luxuscikkekig, közösségi struktúrájukig (*The Challenge of a New Livestyle*). A következő fejezetben Lehner a szerzetesek és a személyes szabadság viszonyával, illetve a francia forradalom által elindított gondolatoknak a monostorokban való lecsapódásával foglalkozik (*The Challenge of a New Liberty*). Az ötödik fejezet során Lehner azokat a kommunikációs hálózatokat vizsgálja, amelyek elősegítették a felvilágosodás eszméinek terjedését, és bekapcsolták a bencéseket az európai értelmiség vérkeringésébe (folyóiratok és tudományos társaságok). Az ezt követő két rész pedig a kolostorok börtöneivel, az ott sínylődő szerzetesekkel, illetve azokkal a rendtársaikkal foglalkozik, akik a szökés útját választották, hogy a személyes szabadság tág értelmezésével másfajta boldogulást keressenek életükben. A szerző elemezte, milyen hatással volt a világi politika és természetjogi iskola a kolostorokra (*The Challenge of New Theories of Law*). Bár a természetjogi iskola alapvetően az egyházi privilégiumok ellen érvelt, néhány katolikus gondolkodó magáévá tette ezeket a gondolatokat, a szerző itt ezeket a kérdéseket tárgyalja. Ezt követik végül azok a fejezetek, amelyek az új filozófiai gondolatok és a bencés intellektus találkozását tárgyalják (*The Challenge of New Philosophies*, *The Challenge of a New Theology*). A szerző által vizsgált közösségek nemcsak a teológiai vagy más szellemtudományok területén találkozhattak a felvilágosodás kihívásaival, hanem mindennapi életükben, meghatározó életviteli problémáikban, a közösség és az egyén életében egyaránt.

A könyv átfogó képet ad a 18. század második felének német bencéseiről, a tekintélyes mennyiségű levéltári forrás pedig biztosíthat minket arról, hogy a Lehner által felvázolt kép átfogó igényű. Örömteli, hogy a szerző nem vont le súlyos végkövetkeztetéseket. Hipotézisét, ami szerint a bencések között volt a legtöbb felvilágosult szerzetes, a saját, előre meghatározott értelmezési keretei között tartja és erre a kötet egésze során gondosan ügyel. Módszertana, amely a felvilágosodás korának fontos kérdéseit a kolostorok falai mögötti világban és ezekben a sokszor első ránézésre zártnak vélt közösségekben vizsgálja, egészen új megvilágításba helyezi az olvasó számára a szerzetesek életét. A kommunikációs hálózatok elemzése, valamint az a felismerés, hogy a monasztikus rendre mint hálózatra tekint, vagy éppen úgy, mint egy hálózat egy elemére, olyan megközelítés, amely még sok újdonságot tartogathat a katolikus felvilágosodás témakörében. A felvilágosult szerzetesek sikere, ami elsősorban tanaiknak gyors és hatásos terjesztésében nyilvánult meg, egyértelműen igazolja Lehner módszertani megközelítését. A mű átfogó értelmezési kerete más posztmodern módszertani elemek alkalmazására is előkészítette a terepet, nem véletlen, hogy a szerző ebben az értelemben maga is folytatta munkáját.

A felvilágosult bencések mellett a szerző bevezetőjének egy rövid részében kitér a rend azon tagjaira is, akik kevéssé kitörő lelkesedéssel fogadták az új idők új szeleit. Bár rögtön hozzáteszi, hogy azok, akik elutasították a rend hagyományainak és aszketizmusának megújítását, nem voltak sokan, és általában a francia antifilozófusok hatása alatt álltak – akiknek könyveit és más szellemi termékeit az egykori jezsuiták terjesztették a német területeken. Lehner itt sem hagyja el a pontos definíciót, terminusa (*anti-Enlighteners*) alatt azokat a szerzeteseket érti, akik nemcsak a régi privilégiumokat és tradíciókat védelmezték, hanem elutasították a kortárs értékeket és az átfogó társadalmi reformot is. Kétségtelen, hogy a szerző kutatási irányainak kijelölésekor már alapvetően a rend felvilágosult tagjaira koncentrált, de kívánatos lett volna egy hosszabb fejezet, amelyben a másik tábor motivációit is indokolja, hiszen a mögöttük álló szellemi kört már meghatározta a bevezetőben.

Lehner munkája alaposan és pontosan jegyzetelt, magyarázó jegyzetei nemcsak a tartalmi kérdések, hanem a módszertani szempontok megértéséhez is hozzájárulnak. Könnyed stílusú, igényes angol megfogalmazása nagy segítség az idegen nyelvű olvasónak. A kötetet gondos bibliográfia és jól szerkesztett, kiválóan használható mutató zárja.

Kollár Levente

Biztonság a modern kor előtt és a jelenben[1]

A békekutatás (polemológia és konfliktológia) mint önálló diszciplína a 20. század második fele óta fontos szegmensét képezi a történeti kutatásoknak, a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatának. A háborúk okainak és következményeinek kutatása – a nemzetközi konfliktusok békés úton való megoldása céljából – a jelenkorban is elsődleges feladatnak bizonyul. Az Észak-Rajna–Vesztfáliai Tudományos és Művészeti Akadémián tudományos konferencia keretén belül ismertették a békekutatás történeti vizsgálatában elért eredményeket. A 2012. november 15-én Düsseldorfban megrendezett konferencia központi témája a biztonság volt. A tanácskozás előadásait a most bemutatandó kötetbe rendezték.

Wolfgang Dieter Lebek köszöntőbeszéde meghatározta a konferencia tárgyát, a békeproblematikákat, kiemelte a biztonságra való törekvés fontosságát a nemzetközi biztonság megteremtése érdekében a kora újkortól kezdve. Lebek két jelentős kutatási munkálatot említett. Az egyik fontos projekt az *Acta Pacis Westphalicae* kritikai kiadása, amely a *Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften und Künste* támogatásával valósult meg. A másik kutatói vállalkozás pedig az előzőhöz hasonlóan a bonni egyetemhez kapcsolódó *Zentrum für Historische Friedensforschung* (Történeti Békekutató Központ). Ez utóbbi kutatóintézet fontos feladata a békék biztonságpolitikai vizsgálata.

A kötetben a köszöntőbeszédet Maximilian Lanzinner bevezető tanulmánya követi, amely a biztonság kutatásának általános, valamint irányadó kérdéseit ismerteti, kiemelve a fogalom vizsgálatának aktualitását és fontosságát a nemzetközi politikában. A biztonságot nélkülözhetetlennek tartja a világban a politikai rendszer stabilitásának megőrzése, az információk és a kereskedem zavartalan folyása, valamint a nyugodt mindennapi élet érdekében. A modern kor előtti korszak egyik kutatási területét már évtizedek óta a békekongresszusok és a békekötések képezik. A békekötések során a 17. század óta a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai kongresszus szolgál mintaként, egyfajta mértékként mind a tárgyalási praktikák, a nyelvi formák, mind a jogi szabályozás tekintetében. Lanzinner biztonságtörténeti szempontból igen fontos kérdésre hívja fel a figyelmet: vajon hosszú távon a hatalmaknak mennyire állt érdekükben a béke fenntartása Európában. A béke és a biztonság alapelveknek számítottak, ugyanakkor mégsem tartoztak össze, nem mindig feltételezték egymást céljukat tekintve. A profán békekötések a 17. század folyamán egyre intenzívebbé váltak azért, hogy a tartós békét, a *pax perpetuát* elérjék. A vesztfáliai békével kezdődött el a „klasszikus nemzetközi jog" korszaka, amely a békén és

1 *Sicherheit in der Vormoderne und Gegenwart. Symposium der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften und der Künste.* Hg.: Lanzinner, Maximilian. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2013. 84 p.

a biztonságon, a háborúk megelőzésén alapult. Ezzel szemben a 16. században a biztonság gondolata még alig volt megfogható.

Lanzinner előrevetítette azokat a témaköröket és problémafelvetéseket, amelyekről a konferencia előadásaiban szó esett. Így például biztonságtörténeti szempontból is említi a Német-római Birodalom helyzetét. Megállapítja, hogy a birodalom egyedüli úton járt és a 18. századra mintaként szolgált Európában, ugyanakkor passzív zóna maradt Európa mezején. Utal arra, hogy a háborúkat eleinte a vallási ellentétek miatt indították, majd később az öröklési sorrend, a hatalmi célok és az államépítés érdekében. Végül az így kiépült európai rendszer a 19–20. századra világméretűvé tágult. A szerző előrevetítette a szimmetrikus és az aszimmetrikus háborúk kérdéskörét.

Peter H. Wilson, a Hulli Egyetem történelemprofesszora a Német-római Birodalmat vizsgálta meg biztonságtörténeti szempontból. A tanulmány alapkérdése, vajon a birodalom Közép-Európa hatalmi politikájának a gyengeségét jelentette-e, illetve vajon nagyobb biztonságot nyújtott a térségben, vagy pedig veszélyt jelentett a békére nézve. A gyenge állam Max Weber-i definíciójának ismertetése után, amely a gyengeséget a háború, a vezetés és a hatalom hiányában látja, Wilson rátért a hiányosság három dimenziójának részletezésére. Leírta, hogy a gyenge államok miként veszélyeztetik a nemzetközi békét. Egyrészt kísértésként szolgálhatnak más államok számára, másrészt pedig potenciális veszélyt jelenthetnek saját határaikon belül vagy kívül.

Wilson felveti a kérdést, amennyiben a birodalom Európa gyenge központja volt, veszélyeztette-e ezáltal a békét. Fontosnak tartja a birodalom fogalmának elemzését, annak definiálását, hogy mit értünk birodalom alatt. Ismerteti az erről alkotott különféle értelmezéseket, fogalmi meghatározásokat, majd pedig saját maga is megalkot egy új definíciót a *„Reich-plus"* kifejezéssel. Hangsúlyozza, hogy a birodalom nem volt állandó, a kora újkor folyamán változott a szerkezete, a területe, amit példákon keresztül illusztrál. A 16–17. század során állandó félelmet okozott más államok számára, mert azt gondolták róla, hogy homogén „egyetemes birodalom" megvalósítására törekszik a Habsburgok révén. Végkövetkeztetésként Wilson megállapítja, hogy a birodalom nem volt gyenge, hanem sokkal inkább kevert rendszert képezett, melynek egyaránt voltak gyenge és erős elemei is. Az pedig, hogy ez a rendszer mennyire veszélyeztette az európai békét, a külső és belső tényezők kölcsönhatásától függött.

Gabriele Haug-Moritz tanulmányában azokat az alapelveket vizsgálja meg, melyek az újkor európai békeszerződéseiben a biztonság megteremtéséhez vezettek. Akárcsak Lanzinner, ő is hangsúlyozza, hogy a biztonság az elmúlt ötven évben központi kérdéssé vált ezen a kutatási területen. Tanulmánya a béke és a biztonság vizsgálatára, azok tartalmi, fogalmi változásaira épül, amit az 1648-as vesztfáliai békeszerződéstől az 1814-es és 1815-ös párizsi és bécsi szerződéseken át egészen az I. világháborút lezáró 1918–1919-es békékig követ nyomon. Ismerteti a nemzetközi jog fogalmának fejlődését is a 17. század közepétől a 20. század elejéig. A biztonság fogalma először a versailles-i békében jelenik meg nemzetközi biztonság értelemben, ugyanakkor az 1815-ös párizsi békében is elhangzik szóban a biztonság fogalma, amely célként szerepel a szomszédos államok között.

Haug-Moritz szerint az 1648-as és az 1814-es békék közti legnagyobb különbség abban nyilvánult meg, hogy 1814-ben a békeszerződés megkötésekor nemcsak a szerződést megkötő felek, hanem Európa államai között is érvénybe lépett a szerződés. A bécsi konferencián valósult meg először az újkor történetében, hogy a béke egy minden európai államra kiterjedő politikai joghelyzetet alakított ki. Tovább haladva részletezi az 1815-ös és az 1919-es békék közti legfontosabb különbséget is, ami abban állt, hogy 1919-cel ellen-

tétben, az 1815-ös békében a biztonság és a béke fogalma még nem esett egybe. Ugyanakkor a versailles-i béke már mindkét fogalmat használta, a békét a háború lezárulásának tükrében, a biztonságot pedig mint intézményes kifejezést a nemzetközi jogban, amely a nemzetközi rend békéjét tartósan hivatott biztosítani. Haug-Moritz tanulmánya igen fontos megállapításokra jutott, gazdagítva a békekutatás területét.

Johannes Burkhardt írása a *Felekezet és biztonság Európában* címet viseli. A biztonságpolitikai problémák egy részét a kora újkor vallásossága és felekezeti különbségei okozták. A tanulmány három kisebb fejezetre osztva mutatja be, hogy a vallás és a felekezeti megoszlás rizikófaktorként jelentkeztek a biztonság szempontjából, amit a 16. és 17. századi vallásháborúk sorozata igazolt. Burkhardt hangsúlyt fektet az intolerancia fogalmára, amely ezekhez a háborúkhoz ugyancsak hozzájárult. Az első részben bemutatja, hogy a valláshoz mint a biztonságot veszélyeztető tényezőhöz a politika miképpen viszonyult, illetve az államok milyen stratégiákkal rendelkeztek a vallási kérdések kezelésében. Ehhez forrásul az augsburgi vallásbékét használja, melynek révén a Habsburg Birodalomban a vallásbéke birodalmi törvény lett.

Burkhardt többek között azt is megvizsgálja, hogy a birodalmi alkotmányba miként tudták beépíteni a felekezeti pluralitást. Hangsúlyozza az augsburgi vallásbékében a szász diplomácia fontos szerepét, amely hozzájárult az újabb vallásháború elkerüléséhez. A következőkben felteszi a kérdést, vajon képes-e a vallás biztonságpolitikai szempontból pozitív szerepet játszani az államok közti kapcsolatokban. Végezetül arra a következtetésre jut, hogy a békés együttélést nem segítette elő a felekezeti különbség, a felekezetek kialakulásának időszaka az újkor első felében a biztonság komoly rizikófaktorát jelentette.

Christoph Kampmann öt fejezetre osztott tanulmánya a kollektív biztonsággal és az egyetemes békerenddel foglalkozik. Bemutatja azokat a békestratégiákat, amelyeket a modern kor előtti békeszerződéseknél alkalmaztak. Ernst-Otto Czempiel művéből indul ki kutatása során, aki könyvében azokat a stratégiákat vizsgálta meg, amelyek a múltban egy átfogó, egyetemes béke kialakítását tervezték. Czempiel magától értetődőnek tartotta, hogy az egyetemes békén korszakonként mást-mást értettek. A *pax universalis* fogalma alatt ma például a globális békét értjük, ellentétben a korábbi korszakokkal, amikor a kereszténységen belüli békét nevezték így, később pedig az Európán belüli békét.

Kampmann első kérdésfelvetése, vajon voltak-e békestratégiák a modern kor előtti európai szerződésjogban. A választ az európai békeszerződések egy konkrét példáján, a korabeli nagyhatalmak által 1518-ban Londonban kötött békeszerződésen keresztül mutatja be. Röviden ismerteti a béke történetét és pontjait, valamint kiemeli és a tárgyalások kulcsfigurájának nevezi Thomas Wolsey bíborost. Megállapítja, hogy az 1518-as megállapodás az egyetemes béke elérését célozta. Mind a humanista vonal, mind a pápai fellebbezések elősegítették az egyetemes béke megteremtését, ami elsődlegesen Wolsey bíboros céljainak kedvezett. Anglia békét akart kötni Franciaországgal, anélkül hogy ez a Habsburgokkal való kapcsolatát veszélyeztetné. Ennek megoldását szolgálta Wolsey terve az egyetemes békéről, amelyhez csatlakozni lehetett, és egyben demonstrálta, hogy a francia–angol szerződés nem a Habsburgok ellen irányul. Ugyanakkor a békeszerződést követő nyugalom nem volt tartós.

Kampmann elemzi, vajon a londoni szerződés egyedülálló esete volt-e az európai békeszerződéseknek, illetve a szerződés és a korabeli szokásos nemzetközi jogi gyakorlat között volt-e kapcsolat. Megállapítja, hogy a londoni szerződés a korabeli eljárásokkal szemben új egyetemes formát vezetett be. A szerződés szerkezeti alapelvei pedig a biztonság létrehozása és a garancia voltak. Zárszóként kiemeli, hogy a biztonságstratégiák vizsgálata és megértése a jövőben a kutatások fontos feladata lesz.

Az utolsó tanulmány Henfried Münkler politológus tollából a háborúkkal és egyéb veszélyekkel mint biztonságpolitikai kihívásokkal foglalkozik a 21. század elején. Különbséget tesz a klasszikus háborúk, valamint a helyükbe lépő új, aszimmetrikus háborúk, veszélyek között. A klasszikus háborúk, más néven szimmetrikus háborúk esetében az ellenfelek csapatai hasonló felépítésűek és hasonlóan felfegyverzettek voltak, függetlenül a katonai arányoktól. Ezek helyébe léptek a 21. század elején az aszimmetrikus háborúk és veszélyek, melyek következtében sebezhetőség alakult ki. Münkler tanulmánya részletesen megvizsgálja, hogy mit jelent a „stratégiai sebezhetőség". Ezt a fogalmat ökológiai-geográfiai kontextusban mutatja be. A társadalmat a környezetváltozás és a katasztrófák veszélye, különösképpen a klímaváltozás fenyegeti.

A konferencia tanulmánykötete a biztonság témakörének különböző tényezőit elemzi a békeszerződések tükrében a kora újkortól egészen a 21. századig. A biztonságtörténet fontos területét képezi a békekutatásnak, melynek aktualitása a jelenkorban nem kétséges. A modern kor előtti biztonságpolitika vizsgálata hozzásegíthet a jelenkori helyzet megértéséhez, illetve a történeti és fogalomtörténeti fejlődés megismeréséhez. A kötet szerzőinek, a téma elismert szakértőinek itt közölt írásai fontos adalékként szolgálnak a békekutatás területén eddig elért eredményekhez, ezért minden érdeklődő figyelmére igényt tarthatnak.

Kasuba Judit

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Történettudományi
Intézet

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet
A kiadásért felel Fodor Pál igazgató
A szedési, tördelési munkálatokat
az MTA BTK TTI tudományos információs
témacsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

An Unknown Acquaintance: the Holy Roman Empire (András Forgó) 189

Studies

Gabriele Haug-Moritz: The Empire, the Imperial State Law and the Protestants 191

Nóra G. Etényi: Publicity of the Holy Roman Empire in the 17th Century 203

András Forgó: The Catholic Enlightenment in German Historiography 239

Márta Vajnági: Coronation in the Holy Roman Empire and in Hungary in the Early Modern Age 267

Barnabás Guitman: Chapters from the History of the Schmalkaldic War 295

Zsuzsanna Hámori Nagy: France and the Holy Roman Empire. French Political and Territorial Aspirations in the 17th Century 319

Echo

Marianne Sághy: Patron Saint of the Holy Roman Empire: Saint Maurice, the "Black Soldier". An Overview of the Story of his Relics 337

Review

Acta Pacis Westphalicae (Fanni Hende) 347

Peace and Peacekeeping in the Early Modern Age (Noémi Kalotai) 350

Enlightened Monks. The German Benedictines 1740–1803 (Levente Kollár) 356

Security before the Modern Age and in the Present (Judit Kasuba) 359

SZERZŐINK

G. Etényi Nóra, PhD, egyetemi docens, ELTE BTK • Guitman Barnabás, PhD, egyetemi adjunktus, PPKE BTK • Hámori Nagy Zsuzsanna, doktori hallgató, PPKE BTK • Haug-Moritz, Gabriele, egyetmi tanár, Karl-Franzens-Universität Graz Institut für Geschichte • Hende Fanni, doktori hallgató, PPKE BTK • Kalotai Noémi, doktori hallgató, PPKE BTK • Kasuba Judit, egyetemi hallgató, PPKE BTK • Kollár Levente, egyetemi hallgató, PPKE BTK • Sághy Marianne, PhD, egyetemi docens, Közép-európai Egyetem (Central European University) • Vajnági Márta PhD, egyetemi adjunktus, ELTE BTK

BTK Bölcsészettudományi Kar

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

PPKE Pázmány Péter Katolikus Egyetem

BTK Bölcsészettudományi Kar

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53.,
telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

A Világtörténet 2014-es évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

Nemzeti Kulturális Alap